

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2010
(*Випуск 13*)**

Частина 1

Київ–2010

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК – 2010 (Випуск 13)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Інституту історії України НАН України

Редколегія:

Чухліб Тарас, д. і. н., головний редактор

Блануца Андрій, к. і. н. заст. головного редактора

Андрощук Олександр, к. і. н., голова Ради молодих вчених ПУ НАНУ

Блашчук Світлана, к. і. н., відповідальний секретар

Ващук Дмитро, к. і. н.

Даниленко Віктор, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.

Гуржій Олександр, д. і. н., проф.

Рубльов Олександр, д. і. н., проф.

Віднянський Степан, д. і. н., проф.

Касьянов Георгій, д. і. н.

Сарцевічене Йоліта, к. і. н. (Литва)

Кукса Олександр, к. і. н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАНУ, д. і. н., проф., голова ради

Реєнт Олександр, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.

Кульчицький Станіслав, д. і. н., проф.

Леп'явко Сергій, д. і. н., проф.

Корзо Маргарита, к. і. н. (Росія)

Черкас Борис, к. і. н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

*Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, blashchuk_sv@mail.ru*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації Серія КВ № 6935

© Інститут історії України НАН України, 2010

© Автори, 2010

ЗМІСТ

I. Давня історія

Романова Олена

Культи місцевих святих та тексти літератури мудрості
в Єгипті наприкінці Давнього царства та за Першого перехідного періоду 6

II. Історія середньовіччя і раннього часу

Хромова Ірина

Сосницький скарб: до питання аналізу
та класифікації монет Володимира Ольгердовича 22

Філіпович Марина

Полоцька земля у білорусько-литовській літописній традиції 44

Каріков Сергій

Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях
у XVI ст. як складова конфесіоналізації 57

Дземидович Олена (Мінськ)

Велике князівство Литовське під час інтервенції Речі Посполитої
в Російську державу 1609–1618 рр. 68

Кононенко Василь

Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини
у десятиліття модернізаційних проєктів 83

Андрєєва Світлана

«Кримський» вектор зовнішньої політики Коша Нової Запорозької січі
в період між російсько-турецькими війнами 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр. 98

III. Проблеми історії XIX – початку XX ст.

Шевченко Андрій

Вплив митної політики Російської імперії на імпорту
торгівлю портів України другої половини XIX – початку XX ст. 110

Лепеш Оксана (Мінськ)

До питання про управління Південно-Західним краєм у 30–40-х гг. XIX ст. 116

Куриленко Олександр

Земельна власність та бюджет міст Правобережної України
в період 1796–1860-х років 122

Коляда Ігор

Українська інтелігенція: суспільно-політична
і національно-культурна діяльність у 70–80-х рр. XIX ст. 132

Ярославська Лариса

Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. 144

Кобрін Михайло (Барановичі, Білорусь)

Білоруський національний рух у боротьбі за незалежність (початок XX ст.) 153

Милько Володимир

Депутати від українських губерній та міст у Державних думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917 рр.) 162

Короткова Олена

Зміни ціннісних пріоритетів селянства в умовах аграрних перетворень 1906–1916 рр. 175

Кирієнко Олександр

Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914–1917 рр.) 182

Леміжанська Олена

Органи місцевого самоврядування в державно-політичній моделі Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 року) 193

Тимченко Роман

Воєнно-політичне й економічне співробітництво УНР і ЗОУНР в першій половині 1919 р. 202

Маргулов Артур

Ассирійське питання в дзеркалі радянської преси 20–30-х років XX століття 216

Мельничук Ольга

Основні джерела доходу системи «Торгсин» в УСРР 224

Горох Микола

Від борошна до трактора: реалізація товарів в крамницях Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1933–1935 рр.) 232

Сиваченко Ірина

Нюрнберг як місце німецької колективної пам'яті про Другу світову війну 245

I. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(32)

Олена Романова*

КУЛЬТИ МІСЦЕВИХ СВЯТИХ ТА ТЕКСТИ ЛІТЕРАТУРИ МУДРОСТІ В ЄГИПТІ НАПРИКІНЦІ ДАВНЬОГО ЦАРСТВА ТА ЗА ПЕРШОГО ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

В статті розглядається проблема взаємовпливів розвитку посмертного культу особи та автобіографічного чи дидактичного тексту, написаного нею, на основі письмових та археологічних джерел доби Давнього Царства та Першого перехідного періоду. Були досліджені культу видатних людей: Джедефгора, Птагетена, Кагемні, Ісі із Едфу, Гекаїба із Елефантини та Аханахта із Дейр ель-Бершех. Місцеві святи мали стосунок до етичного дискурсу: вони писали автобіографії, деякі із них були відомі як автори повчань. Зміст обох літературних жанрів: автобіографії та повчання, – це тема благочестя особи.

Три фактори здійснювали вплив на посмертне «прекрасне ім'я» особи: соціальний статус особи, її репутація як вмілого посадовця та праведної особи, а також текст літератури мудрості, який був створений особою, або який їй приписувався. Прижиттєва слава і громадська думка були основою для позитивної суспільної пам'яті про особу і для розвитку її заупокійного культу. Автобіографія закріплювала позитивний образ особи та сприяла збереженню суспільної пам'яті про людину.

Ключові слова: культу місцевих святих, посмертний культ, єгипетська автобіографія, повчання, література мудрості, етичний дискурс, соціальна пам'ять, Єгипет, Давнє царство, Перший перехідний період.

В статье рассматривается проблема взаимоотношений развития посмертного культа личности и автобиографического или дидактического текста, ею созданного, на основании письменных и археологических источников периода Древнего царства и Первого переходного периода. Были исследованы культы выдающихся лиц: Джедефхора, Птаххотена, Кагемни, Иси из Эдфу, Хекайба из Элефантины, Аханахта из Дейр ель-Бершех. Местные святые имели отношение к этическому дискурсу: они создавали автобиографии, некоторые из них были известны как авторы поучений. Смысл обоих литературных жанров: автобиографии и поучения, – это тема благочестия личности.

Три фактора оказывали влияние на посмертное «прекрасное имя» человека: социальный статус лица, его репутация как эффективного чиновника и праведной личности, а также текст литературы мудрости, созданный человеком, или приписываемый ему. Прижизненная слава и общественное мнение были основанием для позитивной общественной памяти о личности и для развития ее заупокійного культа. Автобиография закрепляла позитивный образ личности и содействовала сохранению общественной памяти о человеке.

* **Романова Олена** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Ключевые слова: культы местных святых, посмертный культ, египетская автобиография, поучение, литература мудрости, этический дискурс, социальная память, Египет, Древнее царство, Первый переходный период.

The article considers the problem of interrelation of the development of posthumous cult of a person and the autobiographical or didactic text written by this person, on the ground of the written and archaeological sources of the Old Kingdom and the First Intermediate Period. The posthumous cults of the prominent people: Djedefhor, Ptahhotep, Kagenmi, Isi from Edfu, Hekaib from Elephantine and Akhanakht from Deir el-Bersheh were studied. The local saints were engaged into ethical discourse: they wrote autobiographies, some of them became to be known as the authors of Instructions. The matter of the both literature genres: autobiography and instructions is the theme of virtue of a person.

Three factors influence the posthumous «good name» of a person: social status of a person, his reputation as an effective administrative officer and righteous person, and a text of the wisdom literature that was written by the person (or it believed that it was written by him). The ante mortem reputation and the social opinion was a ground for the positive social memory about the person and for progress of a personal tomb cult. Autobiography stated the positive image of a person and collaborated to saving social memory about the person.

Key words: local saints, posthumous cult of a person, Egyptian autobiography, didactical Instructions, wisdom literature, ethical discourse, social memory, Egypt, Old Kingdom, the First Intermediate Period.

Місцеві культу шанованих людей, або культу місцевих святих – це умовна назва, яка застосовується щодо посмертних культів людей, що набули слави праведників¹ (за життя, або посмертно), культу, які зазвичай продовжувались протягом тривалого часу після смерті особи. Оскільки зарахувати ці культу до культів божеств неможливо, в египтології вони отримали умовну назву «local saint», або «культи героїв». До таких культів можна зарахувати як окремі царські культу (царів Уніса та Теті, котрі в цій роботі розглядатись не будуть), так і культу окремих смертних, тобто приватних осіб, що вирости із їх заупокійних культів і набули набагато більшої популярності, ніж заупокійні культу їх оточення, а в деяких випадках були обожені. В процесі дослідження як формувались та існували подібні культу та що за особи ставали об'єктами особливого вшанування в місцевих умовах були виявлені деякі цікаві закономірності, результат осмислення яких пропонується в цій статті.

Поява активного вшанування культів попередників наприкінці Давнього Царства була викликана трансформаційними процесами, що відбувалися в середовищі місцевої еліти, зокрема, посиленням її позицій в підконтрольних областях та послабленням контролю центральної влади в провінціях. Почались ці процеси ще за правління VI династії та продовжувались після її припинення. Місцева еліта в пошуках легалізації свого права на владу в провінціях та підвищення свого статусу використовувала міфологему про своє реальне чи уявне походження від давніх правителів областей, що і викликало посилення вшанування культів попередників повсюдно в Єгипті.²

Сюжет турботи про заупокійні культу попередників та реконструкції їх пам'яток стає в цю епоху обов'язковим топосом автобіографічних текстів. Варто

зазначити, що детальний аналіз джерел, які допомогли б у розкритті особливостей формування цих культів, показує, що до числа особливо шанованих героїв потрапили не лише окремі культи давніх номархів, але, почасти об'єктами культу ставали візири, царевичі, царі; а також, що існували місцево пошановувані культи не лише в провінціях, але і в столичному Мемфіському регіоні, а корені цього явища відходять до доби Давнього Царства.

Найдревнішим із шанованих культів людей, очевидно, є культ візира Імгетеп, але, нажаль, джерела, які дійшли до нашого часу, не дають змоги робити будь-які конкретні висновки щодо того, як формувалася цей культ на ранніх етапах свого існування³, зокрема, в Давньому Царстві та в епоху Першого перехідного періоду.

Культ мудреця Горджедефа (Джедефгора) (Гіза).

Найдавнішим після Імгетеп був культ мудреця Горджедефа (*Hr-dd.f (Dd.f-Hr)*⁴), сина Хуфу, гробниця якого знаходиться в східному некрополі Гіза, G 7210+7220⁵, ім'я якого згадується в низці пізніших текстів як відомого автора повчання. Нажаль, його гробниця сильно зруйнована (деякі дослідники навіть припускають, що вона була зруйнована зумисне в процесі між-фракційної боротьби за престол поміж різними гілками царського клану)⁶, що не дозволяє робити висновки щодо ранніх етапів існування його заупокійного культу. Варто зазначити, що дослідники можуть знайти сліди активного розвитку заупокійного культу когось-небудь на основі аналізу археологічних даних: це, по-перше, будуть будівлі заупокійної архітектури навколо головного поховання і виникнення кластера, в якому архітектурні будівлі будуть згруповані навколо головної гробниці. По-друге, це наявність в усипальниці чи поблизу більш пізніх пам'яток, що створені іншими людьми, часто з вотивними надписами. Щодо можливих прибудов поховань шанувальників культу Горджедефа, варто зазначити, що місцезнаходження подвійної гробниці G 7210+7220 (одна із вулиць некрополя), не залишає простору для такої забудови і формування кластера.

Існує два джерела, які припускають можливе існування культу цієї людини за доби пізнього Давнього Царства та початку Першого перехідного періоду, до того ж у формах, що відрізняються від просто заупокійного культу, це титули людей:

- *Pth-iw.f-nj G 4941 im3hw hr Hr-dd.f* «шанований у Горджедефа»⁷.

- *H3 G 7211B dw3 Hr-dd.f (Dd.f-hr)* «той, хто вшановує Горджедефа» або «той, хто прославляє Горджедефа»⁸.

Щодо останнього титулу, варто звернутись до думки Г. Гьодіке, який вважає, що поява подібного епітету свідчить про те, що наприкінці Давнього Царства Горджедеф вважався істотою божественної природи, оскільки термін *dw3* не вживався щодо людей як об'єктів поклоніння за досліджуваної доби.⁹

Стела Ха, на якій був згаданий титул *dw3 Hr-dd.f (Dd.f-hr)*, була знайдена в гробниці G 7211B, що є пізнішою прибудовою до подвійної мастаби самого Горджедефа G 7210+7220¹⁰. Це свідчить про те, що наприкінці Давнього Царства знали, де знаходиться його гробниця і вона перетворилась на місце поклоніння прославленому мудрецю¹¹. До цього варто додати ще такий факт: поблизу від G 7210+7220 розміщена також гробниця з заупокійною каплицею, яка

прибудована до мастаби G 7240, власник якої, жрець царського культу Усеркафа (*hm-ntr R^c m Nhn-R^c, hrj sšt3 m Nhn-R^c12*), мав ім'я Горджедеф Ітегі (*Hr-dd.f=Ittj¹³*), можливо на честь мудреця Горджедефа. Припускати таку можливість варто завдяки саме тому, що обидві усипальниці знаходяться поблизу, і що поки-що це єдине ім'я «Горджедеф» доби Давнього Царства, крім власника G 7220. Якщо це дійсно так, то вже два пам'ятника, що пов'язані з Горджедефом, знаходяться поблизу від його усипальниці, відповідно, в комплексі, ці дані можна розглядати як підтвердження існування культу цієї особи.

Що могло посприяти перетворенню культу Горджедефа в місцево пошанований культ, що мав ознаки культу «місцевого святого» наприкінці Давнього Царства? По-перше, звертає на себе увагу дуже високий статус цієї людини, її царське походження – він був сином Хуфу, і, відповідно, міг мати якісь права на престол. Припускається також, що він міг бути батьком цариці *Hntj-k3w.s I*, матері перших фараонів V династії¹⁴. А в джерелах Середнього Царства його називають царем Єгипту.¹⁵

Але окрім його високого соціального статусу не останню роль зіграла, очевидно, слава цієї людини як праведника, саме ця обставина залишилась в суспільній пам'яті, виділяючи його із низки інших царевичів. Варто вказати, що слава цієї людини передувала часу створення «його» повчання, оскільки текст повчання, який йому приписують, був створений не раніше від середини V династії¹⁶. Відповідно, Горджедеф його автором бути не міг, але визнана на період створення тексту повчання репутація цієї людини як мудреця і праведника, дозволила приписати йому це авторство. Тоді, на чому, як не на суспільній пам'яті про те, що образ цієї людини узгоджувався з етичним ідеалом, ґрунтувалась його заупокійна слава?

Культ візира Птагетеп (*Pth-htp T*)(Саккара).

Історичних документів, що прямо вказували б на існування такого культу за Давнього Царства не існує, але існують деякі непрямі підтвердження можливості того, що візир Птагетеп, знаменитий автор повчання, який жив за правителя V династії Джеккара Ісесі, – це історичний *Pth-htp T*, власник мастаби MM D 62¹⁷, що знаходиться в некрополі Саккара на захід від східчної піраміди. Щодо особи автора повчання існує ряд припущень, зокрема П. Вернюс називає ще низку ймовірних кандидатів на ототожнення¹⁸: *Pth-htp T Tff* MM D. 64 (PM III² (2), 600-4); *Pth-htp Saqqara*, NSP, Nos. 42. [С 7] PM III²(2) 463; *Pth-htp dsr* (PM III² (2), 462-463); *Pth-htp Saqqara LS 31* (PM III² (2), 653-654). Але, саме *Pth-htp T* (із D. 62) є найбільш вірогідним кандидатом на цю роль. По-перше, час життя *Pth-htp dsr*¹⁹, *Pth-htp T Tff*²⁰, та *Pth-htp Saqqara LS 31*²¹ не співпадає точно з часом правління Джеккара Ісесі, перший із них жив трохи раніше, два інших жили за часів VI династії.

По-друге, гробниця візира *Pth-htp T* (MM D 62) належить до нечисленного кола усипальниць вищих сановників, в яких були задіяні жрецькі філи²², що свідчить про те, що від самого початку цьому культу були притаманні риси, що споріднювали його з божественним культом. Окрім того, D 62 та D 64,

усипальниця, яка належала сину Ахтігетепу (*3htj-ḥtp*) та внуку Птагетепу Чефі (*Pth-ḥtp II=Ḥfj*) візира *Pth-ḥtp I*, утворюють єдиний архітектурний ансамбль, що був доповнений гробницями членів цієї родини та клієнтів так, що утворився замкнутий кластер з відкритим простором посередині. Очевидно, що всі включені в цей ансамбль культу функціонували як єдиний культовий комплекс. Варто зазначити, що існують підтвердження того, що окрім усипальниці Птагетепи ще в трьох гробницях цього комплексу (*3htj-ḥtp*, *Pth-ḥtp=Ḥfj*, *Mrrj*) застосовувалась система філ²³.

Надзвичайно важливим фактом, який дає можливість як ідентифікувати існування культу Птагетепи так і встановити особу самого мудреця, є титул «*im3ḥw ḥr Pth-ḥtp*»,²⁴ що походить із гробниці *Pth-ḥtp II Ḥfj*. Птагетеп Чефі сам себе назвав «шанований у Птагетепи», відповідно, він не міг бути прототипом шанованого мудреця. В такому випадку цим Птагетепом, якого вже за часів Чефі вшановували настільки, що Чефі вважав за потрібне включити цей епітет в свою титулатуру, міг бути лише його дід *Pth-ḥtp I*. Із його ж гробниці D 64 походить жертковий олтар, на якому згадується ім'я *Pth-ḥtp wr (smsw?)* та імена восьми осіб, які були його слугами *ka*²⁵, та крім того, ще й називали себе *im3ḥw ḥr Pth-ḥtp wr* – «шанованими у Птагетепи старшого» - такий напис, спільний для всіх імен, знаходиться в верхній частині жертовника²⁶.

Оскільки епітет *wr (smsw?)* – «старший» – вживався для позначення старших членів родини²⁷, ймовірно, стосувався він також *Pth-ḥtp I*. Відповідно, можна констатувати, що наприкінці Давнього Царства культ мудреця, візира царя Ісесі Птагетепи вже існував і центром його був архітектурний комплекс гробниць, що зведені поблизу його усипальниці. Як і у випадку Горджедефа, сам текст Повчання Птагетепи було створено пізніше, не раніше від кінця Давнього Царства²⁸, а обрання його «автором» можна пояснити лише існуванням його ще зажиттєвої слави як мудреця та праведника, що послугувало також причиною дуже ранньої трансформації його заупокійного культу в культ місцево шанованого святого.

Культ візира Кагемні (*K3-gmnj=Mmj*) (Саккара).

Вшануванням місцевого характеру була оточена особа візира царя Теті (за часів раннього правління цього царя) на ім'я Кагемні Мемі Гемні (*K3-gmnj=Mmj=Gmnj*).²⁹ Його усипальниця була зведена в північному секторі некрополя Теті в Саккара, це мастаба LS 10. На відміну від попередніх випадків, маса документів засвідчує перетворення його гробниці центр вшанування його культу наприкінці VI династії та за першого перехідного періоду. В усипальниці цього візира археологічна експедиція на чолі з С. Фіртом та Б. Ганом знайшла багато пам'ятників, встановлених послідовниками його культу. Окрім того, значна кількість монументів була зведена поблизу від його мастаби. Послідовники його культу будували свої поховальні споруди біля усипальниці шанованого візира. Варто зазначити, що гробниця Кагемні розташована на вулиці гробниць візирів, що знаходиться безпосередньо на північ за стіною, що оточувала пірамідний комплекс Теті, так, що пам'ятники більшості його шанувальників втиснулись в

проміжок між цією стіною та гробницями візирів. Ще один цікавий факт, що стосується цієї гробниці, був відмічений Н. Канаваті, – гробниця Кагемні належить до тих монументальних поховань цього некрополю, в яких не виявлено свідчень того, що ім'я її власника або його зображення намагались зрізати³⁰. Ця обставина переконує, що ця особа користувалась повагою у правителя, і, очевидно, не брала участі у змові проти царя, на відміну від більшості власників оточуючих мастаб.

Окрім того, джерела фіксують появу «моди» на імена Кагемні або Гемні, або імена, що пов'язані з ними. В результаті розкопок прилеглої території була знайдена низка згадок імен, побудованих з включенням імен Гемні³¹, або Кагемні³² (*Gmnj-j*³³, *Gmnj-iy*³⁴, *Gmnj-iw*³⁵, *Gmn(j)-ḥnh*³⁶, *Gmn(j)-ḥnhw*³⁷, *Gmn(j)-ḥnh-m-s3.s*, *Gmn(j)-wsr(j)*, *Gmn(j)-m-ḥ3t*³⁸, *Gmn(j)-m-s3.f*³⁹, *Gmn(j)-ḥtp*⁴⁰, *S3t-Gmn(j)*⁴¹, *S3t-Gmn(j)-ḥtp*, *Gmn(j)-tss*⁴²). Датуються пам'ятники adeptів його культу добою кінця Давнього Царства, Першого перехідного періоду та Середнього Царства. Зафіксований також епітет шанувальника його культу: *im3ḥw ḥr t3itj z3b t3tj K3gmnj*⁴³ «шанований у верховного судді і візира Кагемні» (*R^c-hr-tp*).

Без сумніву, варто відзначити високий суспільний статус Кагемні: він був візиром, і зятем царя, його дружина *Nwb-ḥt-nbtj=Zšzšt* була рідною дочкою царя Теті⁴⁴. Його гробниця була найбільшою, вона була зведена повністю з каменю і була однією з найкраще оформлених в некрополі Теті⁴⁵, а його культ від самого початку мав особливості, що споріднювали його з царським культом, – це використання в його гробниці системи філ⁴⁶. Окрім того, в усипальниці цього візира знаходиться його біографія, яка поєднувала як подієву так і ідеальну частини⁴⁷. В житійному тексті Кагемні постає зразковим чиновником, який отримав особливе благовоління царя завдяки своїм заслугам у виконанні царської волі. Цей факт не є винятковим. Герой кожного біографічного тексту за досліджуваної епохи зображався як зразок ідеального чиновника. Однак, на основі того, що автобіографії залишили багато чиновників царя Теті, а археологічні знахідки засвідчують надзвичайну популярність саме цього візира, можна припустити, що наявність автобіографії в гробниці Кагемні, очевидно, сприяла поширенню його слави, але, ймовірно, саме тим, що текст оповідав про реальний стан справ. Кагемні не просто зобразив себе як зразкового чиновника, в очах соціуму він саме таким і був. Таким чином, ймовірно, що ця обставина, разом з його високим суспільним статусом, та автобіографічним текстом вплинули на перетворення його культу в культ місцевого святого.

Культ візира та номарха Ізі (Ісі) із Едфу.

Варто згадати культ візира та номарха із Едфу, на ймення Ізі (*Izj*)⁴⁸, яке в наступних написах перетворилось в Ісі (*Isj*)⁴⁹. Починав свою кар'єру Ізі (Ісі) за Джедкара Ісесі, служив за Уніса та Теті, і, можливо, дожив до правління Пепі I⁵⁰. Він був візиром царя Теті після Кагемні, а потім номархом II ному Верхнього Єгипту, якщо титул візира не був почесною фікцією, якої удостоювались окремі номархи. Свою усипальницю Ізі побудував в некрополі Едфу⁵¹. Про свою кар'єру він розповів у автобіографічному тексті, який складався із фразеології ідеальної біографії та подієвої частини; його надписи зараз перебувають в надзвичайно

пошкодженому стані. Це була найперша автобіографія вказаного некрополя, яка заклала традицію місцевих житійних текстів. Як засвідчують залишки автобіографічних написів, Ізі був одним із перших, хто показував свою безпосередню конотацію з маат, зокрема він говорив, про те, що він: «*[ir.n.j nfr] dd.[n].j m3ct (2) n nb.[s w]p.n.j [snw]j r htp sn*» «[чинив я добро] і говорив я правду володарю її. Розсуджував я двох так, щоб задовольнити їх»⁵². Це була нова для свого часу сентенція, що, як і той факт, що його автобіографія була першою в місцевому некрополі, мало справити на сучасників певний вплив, що виявився в пам'яті про нього, як про надзвичайну людину.

Аналіз датування джерел, що засвідчували про розвиток його культу, показує, що активне вшанування цієї особи почалося через декілька століть після його смерті, оскільки більшість стел його прибічників датуються часом XI та наступних династій⁵³. На цих пам'ятках ім'я Ісі супроводжувалось унікальним епітетом *ntr ḥ*⁵⁴ «бог живий», що свідчить про обожнення його культу. Ім'я Ісі з'являється навіть в жертвоних формулах як подателя жертв⁵⁵. Якщо культ Ісі набув поширення через декілька століть після його смерті, очевидно, саме його автобіографія сприяла збереженню доброї пам'яті про цю людину протягом настільки тривалого часу. Варто вказати, що від періоду Давнього Царства збереглося лише дві автобіографії із некрополя Едфу: самого Ісі та Кара Меріранефера (*Ḳ3r=Mry-Rḥ-nfr*)⁵⁶, який, найімовірніше, був його сином. Більшість автобіографічних текстів цього некрополя було створено набагато пізніше – в Середньому Царстві. Очевидно, перетворення його культу в місцевий культ обожненого святого було викликане уявленнями про цю людину, які збереглися в пам'яті наступних поколінь. Його вшановували як засновника номаршого роду, до якого наступні покоління відносили свій родовід, і як зразкового правителя області епохи Давнього Царства, чому свідчення – титул, що супроводжував його ім'я на пам'ятниках його шанувальників «*sḥ tjtj*»⁵⁷ «святий візир».

Культ номарха Пепінахта Гекаїба із Елефантини.

В результаті багаторічних розкопок древнього некрополя в районі Кубет-ель-Хава Л. Хабаши вдалося визначити, що Пепінахт Гекаїб (*Ppy-nḥt ḥk3-ib*)⁵⁸ правитель першого ному Верхнього Єгипту, сучасник царів Пепі I, Меренра та Пепі II, який побудував гробницю в місцевому некрополі (гробниця № 35 (A 9 de Morgan)), є прообразом місцевого культу Гекаїба⁵⁹.

Заупокійний культ Пепінахта першим почав облаштовувати його син Сабні (*S3bnj*), який прибудував власну гробницю до усипальниці батька (гробниця Nr. 35e), і дуже швидко цей поховальний комплекс стає місцем паломництва нащадків. До усипальниці Пепінахта був прибудований спеціальний зал, в якому шанувальники цієї людини служили його культу⁶⁰.

В районі його гробниці була знайдена низка поховань, виходи яких вели до простору перед цим залом. До того ж на острові Елефантина, ймовірно, на тому місці, де був будинок Гекаїба, існувало святилище, яке за часів Сенусерта I було перебудоване або відновлене номархом Саренпуттом I⁶¹. Святилище в подальшому стало місцем, де найбільш знатні люди Елефантини залишали свої пам'ятники. Як

засвідчують матеріали ономастики, що зібрані Л. Хабаші, на території Елефантини та прилеглих місцевостей також спостерігалась тенденція називати свої дітей іменням Гекаїб або створювати «теофорні» імена, включивши до них його ім'я чи епітети, що вживались щодо цієї особи⁶². Сам Гекаїб отримав визначення *ntr* «бог», його ім'я як подателя жертв вписували до жертвовної формули⁶³, до нього звертались з молитвами. На пам'ятниках, що зведені шанувальниками його культу, останні вживали для само-атестації такі епітети, як «той, хто є шанований у Гекаїба», «любленець Гекаїба», тощо, навіть «син (тобто нащадок) Гекаїба», як називав себе Саренпут I⁶⁴, який жив приблизно двісті років потому.

Пепінахт прославився тим, що він був хорошим адміністратором та талановитим полководцем,⁶⁵ про свої досягнення він розповів в автобіографічному тексті в своїй усипальниці. Аналіз його житійних надписів на основі співставлення з автобіографіями із інших гробниць цього некрополя дозволяє зробити наступні висновки щодо чинників, що вплинули на формування його заупокійного культу як місцевого святого. По-перше, його автобіографія, яка є подієвою автобіографією (строго кажучи, вона включає як подієві топоси, так і фразеологію ідеальної автобіографії, як і значна частина інших текстів цього жанру VI династії), основну увагу надає розповіді про його військові кампанії. Вона не відрізняється від інших текстів цього жанру доби Давнього Царства в Кубет-ель-Хава, оскільки всі вони згадували про ратні подвиги та походи в іноземні країни (*S3bnj*, гробниця Nr. 35e, *S3bnj* гробниця Nr. 26, *Mhw* II, син *S3bnj* із гробниці Nr. 26, *Hr-hw.f* гробниця Nr. 34, *Hnmw-htp* в гробниці Nr. A5, що належала *Hwj*)⁶⁶.

Усипальниця Пепінахта є однією із найраніших, але не найбільш ранньою серед гробниць некрополя, в яких знаходяться житійні тексти, щоб можна було припустити, що його вшановували як засновника місцевої традиції писати подібні тексти. Таким засновником є Горхуф (*Hr-hw.f*), гробниця Nr. 34⁶⁷, житійний текст котрого за багатьма показниками краще підходить для створення його господарю образу праведника: як найстарший та найдовший, і до того ж, найкраще розроблений в літературному відношенні. Ало обрали не Горхуфа, а Пепінахта. Однією із можливих причин є та обставина, що спочатку культ Пепінахта існував як вшанований сімейний культ правителів першого ному Верхнього Єгипту, який, імовірно, не мав родинних стосунків з Горхуфом.

Окрім того, одна автобіографія ще не може створити людині славу (репутацію) видатного діяча (і праведника), щоб нащадки оточували його культ особливою пошаною. Тим паче, з закінченням VI династії в автобіографічних текстах з'явилися перші запевнення в тому, що все сказане було здійснено насправді, а не «за звичаєм некрополя» (*izwt nt hrt-ntr*)⁶⁸, що засвідчують розвиток в суспільстві недовіри щодо такого роду написів. Імовірно, для того, щоб заупокійний культ особи продовжував своє існування та розвиток, необхідною є суспільна пам'ять, яка формується в першу чергу на спогадах про його заслуги і про його діяльність як зразкового чиновника більше ніж на його автобіографічному тексті. Автобіографія в такому випадку могла слугувати засобом збереження пам'яті про людину, якщо суспільство (місцева громада) визнало, що

житійний текст особи відображає її життя в дійсності; або ж, якщо в житті було не так, автобіографія потрапляла до категорії написів, що не відображають реальність, написів «звичаю некрополя».

Л. Хабаш на основі аналізу епітету – прізвиська Пепінахта *ḥkꜣ-ib*, який він розуміє як «той, хто опанував своїм серцем», та інших матеріалів, дійшов висновку, що за життя ця людина набула великої слави завдяки своїй хоробрості, і що отриманий ним епітет саме про це мав повідомляти⁶⁹. Варто додати, що трактувати вислів *ḥkꜣ-ib* можна і більш широко, у зв'язку з єгипетськими поглядами на серце людини як осердя його вольових устремлінь, думок та почуттів. В епоху першого перехідного періоду була розроблена фразеологія, що передавала моральну атестацію особистим якостям людини, і серед цих епітетів можна виділити низку таких, що побудовані з згадкою про *серце*⁷⁰. Тому розуміти вираз «той, хто опанував своїм серцем» варто в контексті автобіографічної фразеології, що описувала праведний характер особи. В пам'яті нащадків образ Пепінахта зберігся саме як образ праведника, підтвердженням чого є саме той факт, що його шанувальники пам'ятали не його власне ім'я, а саме його прізвисько, яке було переосмислено як ім'я.

Культ номарха Аганахта в Дейр ель-Берше.

Схожий культ, щоправда у скромніших масштабах спостерігається в некрополі Дейр ель-Берше, де об'єктом вшанування наступних поколінь став місцевий номарх, який також мав титул візира, Аганахт (*ḥꜣ-nḥt*), похований в гробниці № 5⁷¹. Як і номарх першого ному Верхнього Єгипту, Аганахт залишив по собі не лише гробницю та автобіографію, а і хорошу пам'ять у своїх нащадків. Аганахт жив за часів останніх етапів боротьби за владу поміж пізньою Х та XI династією⁷². Тому його автобіографія за своєю структурою, фразеологією та сюжетним рядом є зразком подієвої автобіографії вказаної доби.⁷³ Це був один із перших житійних текстів (можливо найперший), що розміщувались в гробницях місцевого некрополя. Не зважаючи на те, що стан тексту не скрізь добрий, його автобіографія відрізняється як розробленістю літературної мови, якою викладено оповідь, так і багатим сюжетним рядом. Поряд з тим, вона має багато епітетів, які характерні для текстів цього жанру періоду XI – XII династій. Ймовірно, що житійний текст Аганахта став протографом для створення текстів цього виду в наступних гробницях, і, ймовірно, в наступних автобіографіях Гатнубу.

Гатнубські написи згадують довге правління цього номарха (три написи датовані відповідно 13⁷⁴, 20⁷⁵, та 30⁷⁶ роками його правління в номі Унет), а як засвідчує його титул⁷⁷ та автобіографія теж, Аганахт був візиром вже об'єднаної країни та допомагав царю заспокоювати повстанців⁷⁸. Таким чином, можна констатувати, що своєю діяльністю ця людина заслужила суспільне визнання, яке вплинуло на перетворення його заупокійного культу в культ місцевого вшанування. Наразі в низці наступних гробниць можна знайти сліди такого вшанування (№. 6, 8, 9, 10)⁷⁹. В одній із гробниць, які вирізані на схилі кручі під усипальницею Аганахта, існує напис, що інформує про те, що його шанувальник *Thꜣ* хотів бути похованим поблизу від свого покровителя⁸⁰. Крім того, в двох

гробницях послідовників Аганахта його проголошували сином бога Геба⁸¹. Хоча в подальшому цей культ не набув широкого розвитку, можна констатувати, що, як і в попередніх випадках, і особиста слава, і досягнутий високий соціальний статус, а також автобіографія здійснили свій вплив на формування суспільної «прекрасної пам'яті» про людину.

Висновки.

Варто відзначити складний комплекс причин, що викликали появу вшанування окремих заупокійних культів як місцевих святих, як і різні обставини, що визначали форму культу в кожному конкретному випадку. Поряд з тим, в усіх з аналізованих випадків можна відзначити три фактори, що здійснювали вирішальний вплив на формування посмертного «доброго ймення» людини та перетворення його культу на місцево шарований культ: статус людини в державній адміністративній системі, створений нею, чи такий, що їй приписується текст літератури мудрості (автобіографія чи повчання) та її прижиттєва слава.

По-перше, розгляд титулатур цих осіб показує, що вони мали високий соціальний статус завдяки своїм зв'язкам з царським домом та посадам в державній адміністративній системі: царевич, візир, великий князь, князь (*z3 nswt (nj ht.f), t3jtj z3b t3tj, r-p^ct, h3tj-*). Знаменною є та обставина, що через деякий час після смерті людини із його титулатури залишається один-два титули, які вживаються разом з іменем цієї людини на пам'ятниках, що створені нащадками, і які позначають його найважливішу посаду (чи ранг), так, як це бачилось вже його нащадкам.

Далі, увагу притягує наступний факт – особи, які стали об'єктами вшанування наступних поколінь, мали стосунок до етичного дискурсу, який розроблявся в текстах мудрості, як правило вони залишили свої автобіографії, деякі із них пізніше були відомі як автори повчань. І автобіографія і повчання основною метою мають тему праведності особи, розгляд стосунків особи та маат.

Основою для розвитку посмертного культу ставала позитивна слава, репутація, яку людина набувала своєю поведінкою ще за життя. Серед основних чинників, що визначали оцінювальне ставлення суспільства до особистості, є її діяльність на благо суспільства, ефективне виконання свої посадових обов'язків. Всі люди, чиї культу отримали особливу шану потому, без сумніву, були людьми видатними, діяльність який на службі приносила позитивні результати для суспільства, незалежно від сфери, в якій вони стяжали славу: хороші адміністратори, що організували роботу як всієї системи управління Єгиптом, так і керівництва конкретним номом, організатори життєдіяльності області, міста, полководці, які вели переможні воєнні кампанії, і в деяких випадках це були особистості, яким вдавалось проявити себе у всіх цих галузях діяльності. Багато хто з них були новаторами в чомусь, як у відкритті нових земель, так і у створенні текстів, що належали до дискурсу про взаємовідносини особи та маат.

Варто відзначити, що на формування заупокійного доброго імені в некрополі не останню чергу впливала створена людиною автобіографія, оскільки вона закріплювала той позитивний образ, який людина отримувала в рідному їй

співтоваристві та допомагала представникам наступних поколінь, які могли не знати цієї людини особисто, ідентифікувати його гробницю як поховання справжнього праведника. Таким чином, можна сказати, що основою продовження та розвитку культу окремої особи слугувало уявлення про неї як про праведника, яке сформувалось в суспільстві (громаді, яка його знала) ще за її життя.

-
- ¹ Термін «праведник» вживається в цій статті для визначення поняття особи, спосіб життя якої був визнаний суспільством правильним, тобто таким, що відповідав усталеним в даному суспільстві правилам поведінки особи, він не є еквівалентом християнському поняттю праведності.
- ² *Moreno García J.C.* Élités provinciales ; transformations sociales et idéologie à la fin de l'Ancien Empire et à la Première Période Intermédiaire // Des Néferkaré aux Montouhotep. Travaux archéologiques en cours sur la fin de la VIe dynastie et la Première Période Intermédiaire. Actes du colloques CNRS – Université Lumière Lion 2, tenu 5–7 juillet 2001 / Ed. par L. Pantalcci, C. Berger-el-Naggar. Lion: Maison d'Orient et de la Méditerranée, 2005. P. 224.
- ³ Здається, єдиним пам'ятником, що засвідчував прижиттєвий культ цієї людини (і засвідчував саме його існування) був напис на статуї царя Джосера (*Firth C.M.* Preliminary Report on the Excavations at Saqqara 1925–1926 // *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)*. Caïre. Vol 26 (1926). P. 99–100. Pl. I A, B; *Gunn B.* Inscriptions from the Step Pyramid Site. I: An Inscribed Statue of King Zoser // *ASAE* 26 (1926). P. 190–196. Fig. 8. 10. Pl. 1, A, B); про взаємостосунки царя та його візира див. в роботах: *Берлев О. Д.* Два періода Сотиса между Годом 18 царя Сену, или Тосортроса, и Годом 2 фараона Антонина Пия // *Древний Египет: язык – культура – сознание.* По материалам египтологической конференции 12–13 марта 1998 г. Москва, 1999. С. 42–62; а також *Lauer J. – Ph.* Remarques concernant l'inscription d'Imhotep gravée sur le socle de statue de l'Horus Neteri-khet (roi Djoser) // *Studies in Honor of William Kelly Simpson.* Ed. by P. Der Manuelian. Department of Ancient Egyptian, Nubian and Near Eastern Art, Boston Museum of Fine art. Boston, 1996. Vol. II. P. 492–498.
- ⁴ *Ranke H.* Die ägyptischen Personennamen. Bd. I. Glückstadt, 1935 (PN I). S. 413.3.
- ⁵ *Porter B., Moss R.L.B.* Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. III². MEMPHIS. Part 1. Abû Rawâsh to Abûsir./ second edition revised and augmented by PhDr. J. Málek, Griffith Institute, Oxford, 1974, reprint 1994 (PM III² (1)). P. 191.
- ⁶ *Baud M.* Famille royale et pouvoir sous l'Ancien Empire égyptien.– IFAO– Le Caire, 1999. P. 522–523.
- ⁷ *Junker H.* Gîza VII. Wien – Leipzig, 1944. S. 26–27. Abb. 8; *Jones D.* An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. Vol. I–II. Oxford 2000. Vol. I . P. 38 [189].
- ⁸ *Goedicke H.* Ein Verehrer der Weisen DDFHR aus dem späten Alten Reich // *ASAE* 55 (1958). S. 45. Tf. 1; *Baud, op. cit.* P. 228, 531 [169]; *Jones, op. cit.* Vol. II. P. 1007 [3730].
- ⁹ *Goedicke H.* Op. cit. 46.
- ¹⁰ www.gizapyramids.org
- ¹¹ *Goedicke H.* op. cit. 47f, 54.
- ¹² *Van de Walle B.* Deux monuments memphites au nom de Hordjedef Iteti // *Journal of Near Eastern Studies.* Chicago (JNES). Vol. 36 (1977). P. 17–24. Fig. 1, 2; *Piacentini P.* Les scribes dans la société égyptienne de l'Ancien Empire. Vol. I. Les premières dynasties. Les nécropoles memphites. Paris, 2002. P. 322–323 [G.Gi.39].

- ¹³ www.gizapyramids.org A5150_NS; HU-MFA Object Registered, 29–2–37; Van de Walle B., op. cit. P. 17–24; Piacentini, op. cit. P. 322–323.
- ¹⁴ Baud, op. cit. P. 547.
- ¹⁵ Baud, op. cit. P. 522.
- ¹⁶ Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings. Vol. I.: The Old and Middle Kingdoms. Berkeley – Los Angeles – London, 1975. P. 5–7, 58.
- ¹⁷ Porter B., Moss R.L.B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. III². MEMPHIS. Part 2. Saqqâra to Dahshûr./ second edition revised and augmented by PhDr. J. Málek, Griffith Institute, Oxford, 1981, reprint 2003 (PM III² (2)). P. 596–597; Mariette A. Les Mastabas de l’Ancien Empire. Paris, 1889. P. 351–356; Murray M.A. Saqqara Mastabas. Part I. London, 1905. P. 11–18. Pl. V; Hassan S. Excavations at Saqqara 1937–1938. Vol. II. The Mastabas of Ny-‘ankh-Pepu and others. Cairo, 1975. P. 25–61; Всі дослідники сходяться на датуванні цієї гробниці епохою правління Джедкара Icesci (*Cherpiion N. Mastabas et hypogées d’Ancien Empire. Le problème de la datation. Bruxelles, 1989. P. 229; Harpur Y. Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom. Studies in Orientation and Scene Content. London–New York, 1987. P. 273 [398]; Strudwick N. The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and their Holders. London, 1985. P. 86–88; Piacentini, op. cit. P. 425–427 [E.Sa.14]).*
- ¹⁸ Vernus P. Sagesses de l’Égypte pharaonique / Présentation, trad. et notes Pascal Vernus. Paris, 2001. P. 70.
- ¹⁹ PM III² (2). P. 462–463; Mariette A. op.cit. P. 123–126, Murray, op. cit. Pl. 4/5; Borchardt L. Denkmäler des Alten Reiches. Band I–II. Berlin, 1937–1964. Band. I. S. 156f; Sethe K. Urkunden des Alten Reichs. B. I–IV. Leipzig, 1932–1933 (Urk. I). S. 58. Час життя встановлювався К. Бером від Неферіркара до кінця правління Джедкара (*Baer K. Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties. Chicago, 1960. P. 227 [158]*), Н. Страдвік визначає його часом правління Менкаугора (*Strudwick N. Op. cit. P. 85–86[47]*).
- ²⁰ PM III² (2), 600–4; Hassan, Saqqara II. P. 63–84. Pl. 51–71; Mariette, op.cit. P. 351–356; Всі датування, які запропоновані різними дослідниками, підтверджують час правління Уніса, Птагетеп Чефі був візором за пізнього періоду правління цього царя (*Strudwick, op. cit. P. 88 [50]; Harpur, op. cit. P. 274 [400]; Roth A. M. Egyptian phyles in the Old Kingdom. The evolution of a system of social organization. Chicago, 1991. P. 99–100 [13]*.)
- ²¹ PM III² (2). P. 653–654; Lepsius C. R. Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Text I. Lpz., 1897 (LD text, I). S. 185–186; Lepsius R. Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien II. Berlin. (LD II). Bl. 101–104. Дата, яка запропонована Н. Страдвіком – перша половина правління Пепі I (*Strudwick, op.cit. P. 89 [51]*).
- ²² Roth A. M. Op. cit. P. 97 [8].
- ²³ Roth A. M. Op. cit. P. 98–99[11] (*3htj-htp*); Ibid. P. 99–100 [13] (*Pth-htp=Tff*); Ibid. P. 105[24] (*Mrrj*).
- ²⁴ Hassan, Saqqara II. P. 63–64.
- ²⁵ Hassan, Saqqara II. P. 70. Pl. LXIV B; Hassan S. Excavations at Giza. V. (1933–1934). Cairo, 1944. Fig. 31. P. 183.
- ²⁶ Існують заперечення стосовно читання цього фрагменту як «шановані у Птагетеп старшого». Однак, інші способи читання більш проблематичні: зокрема, як «*im3hw hr Pth Htp.(j)*», цьому заперечує епітет *wr*, який йде за цим іменем, оскільки в такому разі потрібно пояснити, чому в гробниці Птагетеп Чефі з’являється жертвник Гетеп старшого. Другий спосіб читання, що поданий на сайті *Thesaurus Linguae Aegyptiae* [http://aaew2.bbaw.de/tla/im3hw_hr_\(Pth\)_Pth-htp](http://aaew2.bbaw.de/tla/im3hw_hr_(Pth)_Pth-htp), допускає помилковий (?) пропуск написання імені бога Пта в другий раз. Жертвник, як засвідчує його форма, створювався для шести або семи осіб, імена яких були виписані біля кожної із шести секцій, зі знаками «*htp*» та з заглибленнями для води (в

першій секції виписано два імені), а секції для «шанованого у (Пта) Птагетепа» нема. Таким чином, логічніше припустити, що напис, який йшов по верхньому краю жертовника, який починався жертовною формулою, це саме епітет, спільний для його семи слуг *ка*.

²⁷ *Fischer H.G. Varia. New-York, 1976. P. 80, 83.*

²⁸ *Vernus P. op. cit. P. 70–71.*

²⁹ PM III² (2), 521–525; *Bissing F.W., von (et alii). Die Mastaba des Gem-ni-kai. Bd. I–II. Lpz., 1905–1911; Firth C. M., Gunn B. Excavations at Saqqara (1920–1925). Teti Pyramid Cemeteries. Vol. I–II. Le Caire, 1926. Vol. I. P. 105–126; Urk. I. S. 194–196.*

³⁰ *Kanawati N. Conspiracies in the Egyptian palace. Unis to Pepi I. London – New York, 2003. P. 87.*

³¹ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 197–198 [29]; PM III² (2). P. 545; Cairo CG 1571 Borchardt, DAR II. Bl. 71. S. 43–44; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. Fig. 90. Pp. 208–209 [12]; PM III² (2). P. 545; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 210 [16]; PM III² (2). P. 546; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 214–215 [12].*

³² *Kanawati N., El-Khouli A., McFarlane A., Maksoud N. Excavations at Saqqara: North-west of Teti's Pyramid. Vol. I. Sydney, 1984. Pl. 24; PM III² (2). P. 544; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 197–198 [46], p. 214 [10]; PM III² (2). P. 546; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 167 [1]; PM III² (2). P. 548; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. II. Pl. 11 [2]; I. P. 222 [35]; PM III² (2). P. 548; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 223 [38]; PM III² (2). P. 551; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 289[2].*

³³ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 197–198 [29]; PM III² (2). P. 547.*

³⁴ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 199 [30].*

³⁵ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 201–202 [47]; 210–211 [18].*

³⁶ PM III² (2). P. 544; Berlin 1151 *Schäfer H. Ägyptische Inschriften aus den königlichen Museen zu Berlin. I. Inschriften der Ältesten Zeit und des Alten Reichs. Leipzig, 1901 (AIB I). S. 47.*

³⁷ PM III² (2). P. 544; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. II. Pl. 74 [2]; PM III² (2). P. 547; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 224 [48].*

³⁸ PM III² (2). P. 538–539; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 187–188. Pl. 27 B.*

³⁹ PM III² (2). P. 545; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 207 [7]; PM III² (2). P. 547; Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 261 [19].*

⁴⁰ PM III² (2). P. 547; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 261 [18].*

⁴¹ PM III² (2). P. 539; *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 188 [17]. Pl. 75.*

⁴² PM III² (2). P. 547.

⁴³ *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 130 [1], p. 212. A; Vol. II. Pl. 77; Urk. I. 197 [8]; Jones, op. cit. Vol. I. P. 37–38 [186].*

⁴⁴ *z3t niswt nt ht.f mrt.f, hmt.f mrt.f im3hw it.f Baud M. Op. cit. P. 486 [111], 604.*

⁴⁵ *Kanawati, Conspiracy, 87.*

⁴⁶ *Roth A.M. Op. cit. P. 103 [20].*

⁴⁷ *Firth C. M., Gunn B. Excavations. Vol. I. P. 108–111; Vol. II. Pl. 7, 10, 59 [2]; Urk. I. S. 194–196; Edel E. Inschriften des Alten Reichs. II. Die Biographie des Kaj-gmjnj (Kagenmi) // Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (MIO). B. I. Heft 3. Berlin, 1953. S. 210–226. Taf. I–II; Kloth N. Die (auto)-biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung. Hamburg, 2002. S. 36–37 [80].*

⁴⁸ *Alliot M. Rapport sur les fouilles de Tell Edfou 1933. Caire 1935. P. 22–27; Alliot M. Un nouvel exemple de vizier divinisé dans l'Égypte ancienne // Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (BIFAO). Vol. 37 (1937–1938). P. 93–160; Edel E. Inschriften des Alten Reichs. I. Die Biographie des Gaufürsten von Edfu, Jzj // Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde. (ZÄS). Band 79 (1954). S. 11–17; Kloth N. Op. cit. S. 7[10], S. 46–48. Abb. 2a, 2b, 2c.*

⁴⁹ *Alliot M. Un nouvel exemple P. 128f.*

⁵⁰ *Ibid. P. 93–160; Kloth N. Op. cit. S. 7[10];*

- ⁵¹ Гробниця в південно-східному некрополі Телль Едфу, зараз знаходиться в Національному музеї в Варшаві Inv. Nr. 139944.
- ⁵² *Edel, Inschriften* I. S. 13; *Alliot M. Rapport sur les fouilles de Tell Edfou*. P. 22–23; *Kloth N.* Op. cit. Abb. 2a, 2b, 2c, S. 46–48.
- ⁵³ *Daressy G. Monuments d'Edfou datant du Moyen Empire* // ASAE 17 (1917). III. P. 240–241; *Engelbach R. Stelae and tables of offerings of the late Middle Kingdom from Tell-Edfu* // ASAE 22 (1922). P. 113f; *Engelbach R. Two steles of the late Middle Kingdom from Tell Edfu* // ASAE 23 (1923). P. 185–186.
- ⁵⁴ *Alliot M. Un nouvel exemple*P. 123–138.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ *Daressy G. Inscriptions du Mastaba de Pepi-Nefer à Edfou* // ASAE 17 (1917). P. 130–140; *Urk. I.* 253.18–255; *Kloth N.* op. cit. S. 34 [74].
- ⁵⁷ *Alliot M. Un nouvel exemple* ... P. 130–135.
- ⁵⁸ *Urk. I. S.* 131–135; *Lichtheim*, op. cit. P. 9, 15–16 [Nr. 9]; *Kloth N.* op. cit. S. 13–14 [25].
- ⁵⁹ *Habachi L. Hekaib. The Deified Governor of Elephantine* // *Archaeology. A magazine dealing with the antiquity of the world.* 9/1 (1956). P. 8–15; *Habachi L. Elephantine IV. The Sanctuary of Heqaib.* Mainz, 1985. Vol. 1. P. 21–22;
- ⁶⁰ *Habachi L. Elephantine IV.* Vol. 1. P. 160.
- ⁶¹ *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 36. Fig. 3. P. 142–143; Vol. II. Pl. 24.
- ⁶² *Habachi L. Hekaib. The Deified Governor of Elephantine.* P. 15; *Habachi, Elephantine IV.* Vol. I. P. 162–163.
- ⁶³ *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 163.
- ⁶⁴ *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 24, 29–30; Vol. II. Pl. 14.
- ⁶⁵ *Habachi L. Hekaib. The Deified Governor.* P. 13; *Habachi, Elephantine IV.* Vol. 1. P. 22, 160–162.
- ⁶⁶ *Kloth N.* Op. cit. S. 20 [38], 24–25 [49], 29–30 [62], 31 [66],[67].
- ⁶⁷ *Porter B., Moss R.L.B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. V. UPPER EGYPT: SITES. (Deir Rifa to Aswân, excluding Thebes and the Temples of Abydos, Dendera, Esna, Edfu, Kôm Ombo and Philae)* second edition. Griffith Institute, Oxford, 1962, reprint 2004 (PM V). P. 237; *Urk. I. S.* 120–131; *Edel E. Inschriften des Alten Reichs. V. Die Reiseberichte des Hr-wif (Herchuf)* // *Ägyptologische Studien.* hrsg. von O. Firchow, Akademie der Wissenschaften, Berlin, Institut für Orientforschung. 29. Berlin, 1955. S. 51–75.
- ⁶⁸ *Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch I. Alten Reich und Erste Zwischenzeit. – Hannig –Lexica–4.* Mainz am Rhein, 2003. S.30{727}{47834}; *Демидчик А.Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии.* СПб., 2005. С. 152–154. Самые первые упоминания *izwt nt hrt-ntr* появились в гробницах Хагарсы, Дендеры, Моалла (*Kanawati N. The Tombs of el-Hagarsa. Volume III.* Sydney, 1995. P. 32–33, Pl. 35; *Urk. I. S.* 267 [L. 3]; *Petrie W.M.F. Denderah 1898.* London, 1900. Pl. 8 [L. 5]; *Fischer H. G. Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt.* New York, 1968. P. 142; *Petrie*, op.cit. Pl. 10.2. right left; *Fischer, Dendera*, p. 154; *Vandier J. Mo'alla: la tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sebekhotep.* Caire, 1950. P. 242. Nr.13[L.3]).
- ⁶⁹ *Habachi L. Elephantine IV.* Vol. I. P. 161–163.
- ⁷⁰ Зокрема можна назвати *zms ib* (*Newberry P.E. Beni Hasan. Part II.* London, 1893. Pl. XXXII); а також низку виразів, зафіксованих у *Janssen J.M.A. De traditionelle Egyptische Authobiographie voor het Nieuwe Rijk.* Leiden, 1946. Vol. I. P. 12 (*w3h-ib*); p. 18 (*wd3-ib, fnh-ib*); p. 23, 24 (*mtr ib*); p. 28 (*hrj ib*); p. 66 (*pg3 ib*), p. 85 (*hnn ib*); p. 94 (*s3k ib*).
- ⁷¹ *Griffith F.L, Newberry P. El Bersheh. Part II.* P. 31f. Pl. XIII, XIV, XV; *Brovarski E. Ahanakht of Bersheh and the Hare Nome in the First Intermediate Period and Middle Kingdom.* // *Studies in Ancient Egypt, the Aegean, and the Sudan. Essays in honor of D. Dunham on the occasion of his 90th birthday.* June, 1, 1980. Boston, 1981. P. 18–30.

⁷² Ibid. P. 26–30.

⁷³ Текст, що створений Аганахтом, належить до типу, який А. Гнірс називає енкоміастичною автобіографією (*Gnirs A.M. Die ägyptische Autobiographie //Antonio Loprieno (ed.) Ancient Egyptian Literature. History and Forms. Leiden–Boston–Köln 1996. S. 225–227*).

⁷⁴ *Anthes S. Die Felseninschriftten von Hatnub. Lpzg., 1928. Gr. 12, 12A. Taf 15, 14. S. 28–29.*

⁷⁵ Ibid. Gr. 10. Taf 13, S. 25.

⁷⁶ Ibid. Gr. XI, XIA. Taf 14, S. 25–26.

⁷⁷ *Griffith F.L, Newberry P. El Bersheh. Part II. Pl. 13.*

⁷⁸ *Brovarski E. Ahanakht. P. 16, 18, 21.*

⁷⁹ *Griffith F.L, Newberry P. El Bersheh. Part II. P. 36, 41, 42, 45.*

⁸⁰ Ibid. P. 41. Pl. 21 [Ln. 14];

⁸¹ Гробниці № 8 (Ibid. Pl. 21) та № 10 (Ibid. P. 45).

II. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОГО ЧАСУ

УДК 94(477):930:929.6:737

Ірина Хромова*

СОСНИЦЬКИЙ СКАРБ: ДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ МОНЕТ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА

Автор статті, ґрунтуючись на аналізі монетного складу Сосницького скарбу (1911 р.) та попередніх досліджень, пропонує свою версію класифікації монет київського князя Володимира Ольгердовича. Особливу увагу приділено класифікації монетних штемпелів.

Ключові слова: Сосницький скарб 1911 р., Володимир Ольгердович, денарій, типологічна класифікація монет, класифікація монетних штемпелів, тип, варіант, різновид варіанту, диферент.

Автор статті, на основі проведеного аналізу монетного складу Сосницького скарбу (1911 г.) и предыдущих исследований, предлагает свою версию классификации монет киевского князя Владимира Ольгердовича. Особое внимание обращено на классификацию монетных штемпелей.

Ключевые слова: Сосницкий клад 1911 г., Владимир Ольгердович, денарий, типологическая классификация монет, классификация монетных штемпелей, тип, вариант, разновидность варианта, дифферент.

The author of the article on the basis by analysis of the monetary composition of hoard (Sosnytsia, 1911) and the findings of previous researchers gives the version of classification of coins of the Vladimir Ol'gerdovich, the Kievan prince. The particular attention is paid to the classification of coins stamps.

Key words: hoard by Sosnytsia 1911, Vladimir Olgerdovich, denarius, typological classification of coins, classification of coin's stamps, type, variant, kind of variation, different.

Сосницький скарб монет (1911 р. с. Сосниця, Чернігівської обл.) на сьогодні залишається найбільшим масивом нумізматичних пам'яток часу правління у Києві князя Володимира Ольгердовича(1363–1394 pp.).

Відомий монетний матеріал, що репрезентує даний період до 70х років ХХ століття був достатньо обмеженим, що не дозволяло дослідникам зробити повноцінний аналіз. Проте, дослідження київських монет тривали від 70х років ХІХ століття, відколи почалися їх публікації та було атрибутовано і введено до наукового обігу перші монети князя Володимира Ольгердовича¹. Ситуація почала

* *Хромова Ірина* – аспірантка відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Дмитрієнко М. Ф.

змінюватися з виходом праці М. Котляра, котрий вперше проаналізував весь склад Сосницького скарбу – 969 екземплярів монет і розробив їх типологічну класифікацію². За його даними на період 70х рр. ХХ ст. було відомо 40–50 знахідок монет київського князя. Більшість з них були в складі скарбів. Відомі також свідчення К. Болсуновського про такі скарби з монетами Володимира Ольгердовича, як – Канівський і Трипільський скарби 1906 р. (150 екз), проте достовірність останніх свідчень (зі слів очевидців) викликають у дослідників сумніви³. Монети зі складу Сосницького скарбу класифіковані М. Котляром за п'ятьма типами і на сьогодні це найбільш обґрунтований і зручний варіант класифікації. Спроби розробити власні класифікації робилися іншими дослідниками. Г. Козубовський у запропонованій ним схемі включив до типології монет Володимира Ольгердовича так звані «київські наслідування монетам Джанібека» і монету-наслідування зі слов'янськими літерами зі складу Борщевського скарбу⁴. Свою класифікацію розробили литовські дослідники Е. Іванаускас та Р. Дучіс. Вона виглядає наступним чином: 1) монета-наслідування зі слов'янськими літерами з Борщевського скарбу; 2) монети Володимира Ольгердовича з плетінкою в центрі аверсу; 3) монети зі знаком IS; 4) монети з хрестом з чотирма крапками⁵.

Зважаючи на постійні факти появ нових знахідок монет Володимира Ольгердовича – як класичного типу, так і тих, які іконографічно в значній мірі відрізняються від вже відомих, було вирішено ще раз зробити аналіз монетного матеріалу, що міститься у складі Сосницького скарбу і виявити головні ознаки київських монет, які б могли послугувати основою для більш детальної класифікації як самих монет, так і їх штемпельних типів. В ході дослідження для вагових вимірів використовувалися електронні ваги з похибкою $D=0,01g$ ⁶. В ході дослідження було складено типологічну класифікацію монет. Враховуючи, що монета-наслідування зі складу Борщевського скарбу була із достатню впевненістю віднесена до випусків брянського князя Дмитра Ольгердовича⁷, а «київські наслідування монетам Джанібека» виділені у самостійне карбування на території Київського князівства до часів правління Володимира Ольгердовича⁸, за основу класифікації було взято схему, розроблену М. Котляром, проте результати виявили деякі розбіжності, зокрема у вагових характеристиках типів. Це можна пояснити поганим станом певної кількості монет. Що не дивно, адже ще 40 років тому дослідники відзначали про поганий стан збереженості деяких екземплярів. Тому, ці монети, хоча і були виміряні, проте проводити повний іконографічний аналіз не давали змоги.

Значна увага зверталася на іконографічні характеристики монет. Відтак, у типах монет з'явився поділ на групи, що відповідно позначено в таблиці. Проте, варто зауважити, що запропонований поділ монетних типів на групи залишається у стадії розробки.

Таблиця 1. Порівняльний аналіз іконографічно-вагових груп монет
Сосницького скарбу з результатами попередніх досліджень.

Результати дослідження		За даними М. Котляра ⁹	
Тип монет	Ваговий діапазон	Тип монет	Ваговий діапазон
Тип I. Плетінка – князівський знак. 5 екз.	0,24–0,57 г. 1 вагова група.	I. Обв: князівський знак; Rev: плетінка. 5 екз.	0,22 – 0,67 г
Тип II. Знак – князівський знак. 187 екз.	0,12–0,45 г. <u>Група А</u>) 0,13–0,45 г. 157 екз. <i>Обв:</i> знак в картуші з крапок. <u>Група В</u>) 0,12–0,37 г. 30 екз. <i>Обв:</i> знак в лінійному картуші.	II. Обв: князівський знак; Rev: літера «К» в картуші (крапки/лінії). 187 екз.	0,10 – 0,46 г
Тип III. Хрест – князівський знак. 707 екз. Хрест ^{+∞} - князівський знак 3 (?+1) екз.	0,08–0,39 г. <u>Група А</u>) 0,08–0,39 г. 681 екз. <i>Обв:</i> Хрест у картуші з крапок. 0,08–0,24 г. 1 вагова група <u>Група В</u>) 0,09–0,34 26 екз. <i>Обв:</i> Хрест в лінійному картуші.	III. Обв: князівський знак; Rev: хрест в картуші (крапки/лінії). Більшість монет Сосницького скарбу. 709 екз.	0,10 – 0,42 г.
Тип IV. Брактеати. Князівський знак. 12 екз.	0,09–0,21 г. 1 вагова група	IV. Брактеати Князівський знак без легенди. 28 екз.	0,10 – 0,30 г

Тип V. Брактеати. Хрест. 35 екз.	0,06–0,22 г. 1 вагова група	V. Брактеати Хрест в картуші з крапок. Є з легендою. 24 екз.	0,10 – 0,22 г
---	--------------------------------	--	---------------

В основу типологічної класифікації був покладений принцип першості серед монетних випусків. Звісно, точного датування емісій монет Володимира Ольгердовича досі не встановлено, однак дослідниками розроблена ймовірна схема по черговості карбування типів монет¹⁰.

Як видно з Таблиці 1, в II і III типах нами виділені 2 групи за іконографічно-ваговими характеристиками. Перші групи в обох випадках представлені екземплярами, де аверсне зображення (знак у II типі і хрест у III типі) представлено відповідно у двох варіантах – «А» (його оточує картуш з крапок) і «В» (лінійний картуш). Як свідчить аналіз вагових характеристик, групи «А» в обох типах монет представлені більшою кількістю екземплярів та більшим ваговим діапазоном і є важчими за монети групи «В» обох типів. До того ж у групах II.В. і III.В. майже відсутні випадки перекарбування, а варіативний ряд реверсних штемпелів вужчий за групи «А» в обох типах.

Щодо суто вагового співвідношення, то за нашими даними найбільші граничні вагові показники у I типу монет, далі вага йде на спад – II, III, і найменші і майже однакові – V IV. Таким чином, можна виділити три типи двосторонніх монет з виділенням у типах груп з власними іконографічно-ваговими ознаками – монети з плетінкою, знаком та хрестом на аверсах, - і 2 типи брактеатів – з хрестом та з князівським знаком, що відповідає попереднім дослідженням¹¹.

Як видно з порівняльної таблиці, вагові показники в двох варіантах досліджень Сосницького скарбу 1911 р. приблизно збігаються лише у I типі. Наше дослідження брактеатів обох типів дало більші вагові показники, ніж в дослідженні М. Котляра. Проте, можна припустити помилку з нашого боку в класифікації брактеатів, адже розбіжність становлять 1 екземпляр типу «хрест» (0,22 г) і 2 екземпляри типу «князівський знак» (0,21 і 0,18 г) і можуть виявитись двосторонніми монетами. Проте дослідження їх аверсу не дало жодних результатів через погану збереженість такі монети віднесені до брактеатів.

Монети II і III типів майже не відрізняються розміром та формою монетного кола. Більшість з них мають видовжену форму і сліди, що свідчать про дровову технологію виготовлення. Нарізані шматки дроту розплющувалися, після чого на монетних колах залишилися по два парні сліди обрізки дроту. Меншу кількість складають монети обох типів з рівним монетним колом. Вони також містять сліди дрової технології, проте не так яскраво виражені, як монети видовженої форми через особливості виробництва. Решта типів монет також мають видовжену або круглу форму монетного кола. Однак монети I типу представлені екземплярами тільки круглої форми.

Частка монет покрита патиною (зелена, червона, коричнева, чорна і райдужна), що є результатом певних умов зберігання монетного матеріалу та його

первинних обробок. Деякі екземпляри знаходяться у поганому стані (закипілі, розкришені – зазвичай у чорному нальоті, розколоті, продірявлені, спаяні з іншими монетами чи їхніми частинками), що ускладнює їх дослідження.

Далі представлений більш детальний аналіз типів монет з урахуванням іконографічних особливостей. Для характеристики аверсних і реверсних зображень нами була розроблена класифікаційна схема монетних штемпелів. До неї перейдемо згодом, однак для зручності і спрощення подачі матеріалу, в описі реверсних зображень у типах монет будемо послуговуватися класифікаційними позначками груп і варіантів, розшифровка яких є у відповідних таблицях далі по тексту. Натомість, опис аверсних зображень подається у більш розгорнутому вигляді, щоб не переобтяжувати сприйняття.

Тип I. Плетінка – князівський знак.

4 екз. Ваговий діапазон – 0,24 – 0,57 г. 1 вагова група:

0,24-0,27(2 екз.) 500° Іконографічні особливості в групах:

Обв: плетінка в колі з крапок. Легенда. Напря́м написання: праворуч знизу, між літерами вертикальні смуги з центру. Варіанти написання: В Р Н О (3), Р Л ... М Н О (1).

Rev: групи реверсних зображень: I і II. В обох – v.1.

Випадків перекарбування не спостерігалось.

Картуш з крапок – 1.

Тип II. Знак – князівський знак.

187 екз. Ваговий діапазон – 0,12 – 0,45 г. 2 вагові групи:

Група А) 0,13 – 0,45 г. (157 екз.). Іконографічні особливості в групах:

Обв: знак в колі з крапок.

Варіанти написання знаку – **I варіант**. Хвиляста та пряма лінії з крапками, або без них. 5 способів накреслення:

а) пряма-крапка-хвиляста-крапка (V.smb.2.);

в) крапка-пряма-хвиляста-крапка (V.smb.5.);

с) пряма-крапка-хвиляста (V.smb.4.);

д) хвиляста-пряма-крапка і пряма-хвиляста-крапка (V.smb.3.);

е) пряма-хвиляста-дві крапки (V.smb.6.);

ф) пряма-хвиляста (V.smb.1.).

II варіант. Риски (роздвоєні кінці / рівні кінці), риски-хвилясті лінії з крапками, або без них:

а) риска-хвиляста лінія – крапка в середині-крапка збоку (V.smb.7), крапки з боків (V.smb.8), 1 крапка в середині (V.smb.10), без крапок (V.smb.9);

в) риска-крапка-риска (V.smb.12);

с) риска-риска (V.smb.11);

д) рівні риски – риска-риска паралельно (V.smb.13);

е) риски утворюють кут (V.smb.14).

Легенда. Напря́м написання: знизу ліворуч (11), зверху по годинниковій

стрілці (3). Решта – знизу проти годинникової стрілки. З крапками та без крапок між літерами. D.leg.4 (4), D.leg.3 (2), дзеркальний розворот літер в легенді (1 – вгору, 4 – бокове), хрест в легенді (1), промені від центру монетного поля (1), сліди перекарбування (10)

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп I – V.

Подвійне виконання знаку: накладка – 1; поряд розташовані – 2; повтор верхньої частини – 1; всього випадків перекарбування – 1 + 3(подвійні). Картуш з крапок – 1.

Група В 0,12 – 0,13; 0,16 – 0,17; 0,19; 0,21 – 0,23; 0,26 – 0,33; 0,37 г. (**0,12 – 0,37 г.**) 32 екз. Іконографічні особливості в групах:

Obv: знак в суцільному колі.

Хвиляста та пряма лінії без крапок. Варіанти написання для 30 екземплярів: пряма-хвиляста V.smb.1.1 (19), 1.4 (5), хвиляста - пряма 1.2 (5); пряма-хвиляста з двома крапками V.smb.2. (1).

Легенда. Напрямок написання: лише звичне написання, без крапок у виконанні знаку. Всього випадків перекарбування – 4. Випадки D.leg.4 (0,31 і 0,27 г.) – 2. Варіанти написання легенд (7): 1 випадок написання легенди зверху праворуч (всі решта – починаючи знизу і проти годинникової стрілки).

Rev: на реверсних зображеннях представлені варіації трьох груп штемпелів монет: II, III і V.

Перекарбування не спостерігалися. Картуш з крапок – 3 (1 – розмитий).

Тип III. Хрест – князівський знак.

707 екз. Ваговий діапазон - 0,08 – 0,39 г. 2 вагові групи:

Група А 0,08 – 0,39 г. 681 екз. Іконографічні особливості в групах:

Obv: Хрест у колі з крапок. Варіанти накреслення хреста: 4 крапки між раменами (48); великий за розмірами (V.crs.2) (23); малий за розмірами (V.crs.3) (12); роздвоєні кінці хреста (V.crs.1) (1).

Легенда: тонкі риси (22). Напрямок написання: зверху за годинниковою стрілкою (9), проти годинникової (ліворуч) (7); знизу за годинниковою стрілкою (ліворуч) (2), проти годинникової стрілки (113). Дзеркальний розворот літер (6, у тому числі 2 розвороти легенди). Крапки між літерами/без крапок

D.leg.4 в легенді (7), D.leg.3 (3), випадки перекарбування (13 + 4 сліди від продавленого реверсу внаслідок залипання монети у штемпелі та повторного удару).

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп I – VII.

Подвійне виконання знаку: накладка – 3; поряд розташовані – 4; повтор верхньої частини – 2. Всього випадків перекарбування (11 з подвійними). Картуш з крапок (6).

4 екз. Ваговий діапазон – 0,08 – 0,24. 1 вагова група.

Obv: хрест з двома колами знизу (або хрест і перевернута горизонтально «8»). Варіанти зображення хреста – 1 (V.crs.2.D2). Хрест невеликий за розміром.

1 екземпляр має на аверсі знак, що нагадує літеру «В» в колі з крапок. За

попередніми описами віднесений до II типу, проте можна припустити, що він відноситься до даного типу, а сумнівне зображення – наслідок поганого стану збереженості монети. Право на таке припущення надає інший екземпляр, на аверсі якого зображено хрест, а під ним розвернута на 90° літера «В» (V.crs.2.D3.), що схоже на варіант хрест+∞. Даний екземпляр має найменшу серед типу вагу – 0,08 г. і в музейному інвентарному описі зазначений як брактеат. Однак, при його дослідженні виявлено досить чітке зображення князівського знаку на реверсі. Навіть якщо припускати повторне використання монетного кружка для карбування брактеатів, це навряд чи можливо, адже аверсне зображення навіть не продавлене у реверс.

Легенда. Напрямок розташування: на всіх екземплярах – знизу ліворуч, літери дзеркально розвернуті ліворуч: «Р Н (М)» в одному випадку. Крапок між літерами легенди не спостерігалось.

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп II і IV.

Подвійне виконання знаку: повтор верхньої частини? (1).

Група В 0,09 – 0,11; 0,15; 0,20; 0,22 – 0,25; 0,27 – 0,31; 0,34 г. (**0,09 – 0,34**)
26 екз. Іконографічні особливості в групах:

Obv: Хрест в суцільному колі.

Варіанти накреслення хреста: 4 крапки між раменами (24), без крапок (2); великий за розмірами хрест (3).

Легенда: Типи написання (12). Тонкі риси (2). Напрямок розташування: зверху за годинниковою стрілкою (4); знизу проти годинникової стрілки (решта - 24). D.leg.4 (1), D.leg.3 в легенді (1). Дзеркальний розворот літер (1, літери розвернуті ліворуч). Крапки між літерами/без крапок

Всього випадків перекарбування (1 – з'їхав штемпель – перероблювали, тому легенда у 2 кола).

Rev: групи реверсних зображень: варіації груп II, III, IV, V і VII.

Картуш з крапок (7).

Тип IV. Брактеати. Князівський знак.

12 екз. Ваговий діапазон – 0,09–0,21 г. Івагова група: 0,09 – 0,12 (3); 0,14 – 0,16 (3); 0,18 (1); 0,21 – 0,2 (5). Іконографічні особливості в групах: Князівський знак у наступних варіаціях:

0,09 г IV група, збоку зірка з 2ма крапками (1).

0,11 г III група, боки стерті (1).

0,12 г верхньої частини не видно, 1 крапка збоку і картуш з крапок (1).

0,15 / 0,18 / 0,21 г – V група, збоку – 1 зірка/ зірка з 2ма крапками/ 1 крапка.

Решта не визначені через незадовільний стан збереженості.

Тип V. Брактеати. Хрест.

35 екз. Ваговий діапазон – 0,06 – 0,22 г. Івагова група: 0,06 (2); 0,08 – 0,17 (24); 0,2 – 0,22 (2). Іконографічні особливості в групах: Хрест, продавлений в реверс. Бокове поле і другий бік зазвичай стерті. 0,09 – 0,17 г – у 3х екземплярів картуш з крапок; Тонкі риси (1), залишки легенди (2).

7 екз – не визначені.

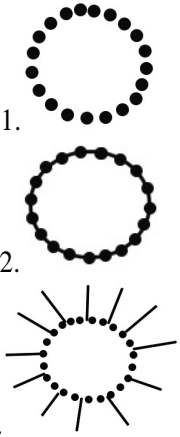
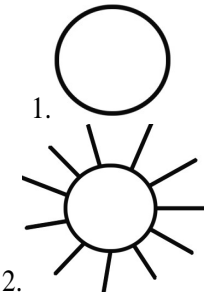
Далі поданий детальний аналіз зображень на сторонах монет Володимира Ольгердовича. Для цього пропонуються розроблені схеми класифікацій аверсних та реверсних штемпелів, використаних у виробництві монетного матеріалу, представленого у Сосницькому скарбі.

Класифікація аверсних штемпелів.

Класифікація аверсних штемпелів київських монет Володимира Ольгердовича становить доволі просту схему. В її основі лежать іконографічні характеристики, з огляду на які можна виділити три типи зображень на аверсах: хрест, знак та плетінка. Типи поділяються на групи, варіанти, диференти.

Групи аверсних зображень представлені трьома варіантами центрального зображення аверсу монет – в оточенні лінійних, чи картушів з крапок. Це найбільш сталі групи зображень, які характерні для двох з трьох варіантів аверсних зображень (хрест і знак).

Таблиця 2. Групи аверсних зображень.

Група	Обв. I. Картуш з крапок	Обв. II. Лінійний картуш / Лінійний картуш з відцентровими смугами
Схема	 <p>1.</p> <p>2.</p> <p>3.</p>	 <p>1.</p> <p>2.</p>

Варіанти аверсних зображень представлені особливостями накреслення центральних зображень аверсу. Відносяться лише до двох типів – «хрест» і «знак», для кожного мають свої особливості.

Різновиди варіантів аверсних зображень – супровідні символи, що карбувалися навколо основної фігури. Представлені лише у типах «хрест» і «знак», для кожного з яких мають свої особливості. В даному випадку диферентами виступають крапки та інші зображення у різних варіаціях розташування відносно центральної фігури. Варто окремо зазначити про наявність певної кількості екземплярів, де на аверсних зображеннях диференти відсутні.

Найбільший варіативний ряд представляє зображення знаку. Виявлено 14 варіантів накреслення, які в свою чергу мають свої особливості розташування які ми не могли не показати. Можливо, це допоможе в наступному дослідженні символіки, визначенні походження даного символу і пояснення його присутності на київських монетах.

Таблиця 3. Варіанти та різновиди варіантів аверсних зображень. Знак.

Варіант «знак» (symbol)	Схематичне зображення							
V.smb.1.	1.1.	IS	1.2.	IZ	1.3.	ZI	1.4.	ZI
V.smb.2.	2.1.	I.Z.	2.2.	I.S.	2.3.	I.Z.	2.4.	S.I
V.smb.3.	3.1.	.IZ	3.2.	.ZI	3.3.	ZI	3.4.	IS.
V.smb.4.	4.1.	IZ	4.2.	SI	4.3.	IZ		
V.smb.5.	5.1	.ZI.	5.2.	.IZ				
V.smb.6.	6.	I.Z.						
V.smb.7.	7.	I.S.						

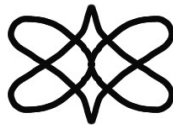
V.smb.8.	8.	·ЗП.						
V.smb.9.	9.1.	IS	9.2.	XS	9.3.	2		
V.smb.10.	10.	IS	10.1.	·IS·				
V.smb.11.	11.1.	II	11.2.	II	11.3.	II	11.4.	II
V.smb.12.	12.	II						
V.smb.13.	13.1.	II	13.2.	II				
V.smb.14.	14.	=:<						

Порівняно менше варіантів накреслення хреста. Вони зводяться до трьох основних, котрі мають свої диференти – крапки між раменами, або додаткові знаки, про які вже зазначалося вище під час аналізу типів монет Володимира Ольгердовича.

Таблиця 4. Варіанти та різновиди варіантів аверсних зображень. Хрест.

Варіант «хрест»	-	D1 4 кр. між раменами хреста	D2 знизу два кола	D3 знизу перевернута «В»
V.crs.1.		-	-	-
V.crs.2.				
V.crs.3.				-

Щодо зображення плетінки, то в даному випадку відомий лише один варіант зображення, котрий схематично виглядає так:

Варіанти накреслення легенди вже були досліджені М. Котляром з точки зору прив'язки до вагових типів монет¹². Дослідження монет з Сосницького складу підтвердило попередні висновки дослідників. Легенда на київських монетах Володимира Ольгердовича розміщується навколо центрального зображення у звичній для читача формі розташування літер. Її початок відносно центральної фігури – може бути внизу або зверху. Напрямок літер – праворуч, ліворуч. При розташуванні легенди ліворуч, літери зазвичай також розвернуті ліворуч, що є результатом використання в процесі виготовлення монетного штемпелю в якості зразка звичайної монети такого ж типу замість шаблону з дзеркальним зображенням. Розвернуті ліворуч окремі літери зустрічаються і у легендах з напрямком розташування літер праворуч. Виявлені випадки, коли окремі літери, або вся легенда накреслена «догори ногами». Серед особливостей, на які варто також звернути увагу є такі супровідні символи, як крапки між літерами, хрест на початку легенди, та особливості шрифту легенд: овал (як варіант написання літери «О») та «вісімка» (як варіант написання літери «В»).

Таблиця 5. Іконографічні особливості у варіантах написання легенди.

особливість	D.leg.1 крапки між літерами	D.leg.2 хрест	D.leg.3 овал	D.leg.4 «вісімка»
схема	·В·Л·Н·Р·	+В...	○	∞ ∑

Варто також додати ще про одну особливість монет. У II і III типах зустрічаються екземпляри, риси зображень яких є відчутно тоншими, або навпаки – масивнішими за решту. Проте їх аналіз не показав жодних значних відмінностей у ваговому чи метричному відношенні.

Класифікація реверсних штемпелів.

Серед монет київського карбування Володимира Ольгердовича, що знайдені в складі Сосницького скарбу 1911 р. представлений єдиний тип оформлення реверса – так званий «князівський знак» в картуші з крапок, або без нього. Пропонується розглядати цей знак як фігуру, що складається з двох основних складових частин: верхньої – меншої (хрест з відростками, котрі мають різні форми накреслення), та нижньої – більшої (хрест з відростками знизу, котрі сполучаються з верхньою частиною фігури)¹³. В більшості випадків вони мають вигляд літери «W», середину якої займає хрест, або наближені до неї за формою, або мають інші варіанти накреслення). Обидві частини завжди поєднані між собою, незалежно від способів накреслення. До основної фігури додаються у різних варіаціях бокові, верхні і нижні додаткові знаки. Верхні і нижні – крапки, кількість і розташування яких варіюється. Найбільш різноманітними за складовими є додаткові знаки, що розміщуються паралельно з боків фігури за межами відростків її нижньої частини і є між собою тотожними в кожному окремому випадку.

З огляду на великий варіативний ряд способів накреслення, пропонується наступна класифікаційна схема реверсних зображень монет Володимира Ольгердовича: тип реверса – князівський знак у різних варіаціях, що поділяється на групи. Групи, в свою чергу – на варіанти та різновиди варіантів. Для спрощення сприйняття даної схеми, її складові вміщені в таблиці зі схематичними ілюстраціями.

Групи реверсних зображень представлені особливостями накреслення верхньої частини фігури «князівський знак» і представлені в усіх типах монет Володимира Ольгердовича.

Таблиця 6. Групи реверсних зображень.

Група rev	Схематичне зображення	Група	Схематичне зображення	Група	Схематичне зображення
I.		II.		III.	
IV.		V.		VI.	
VII.		VIII.		IX.	

Варіанти реверсних зображень представлені морфологічними особливостями нижньої частини фігури «князівський знак» та її складових. Основних варіантів виявлено 12, деякі з них поділені на окремі різновиди варіантів, на основі розбіжностей в накресленні складових частин. Також, слід зважати на особливості процесу карбування: спосіб та можливі недоліки в роботі майстрів під час нанесення зображення на штемпель.

Таблиця 7. Варіанти реверсних зображень.

v.	Схем. зобр.	v.	Схем. зобр.	v.	Схем. зобр.	v.	Схем. зобр.
<u>1</u>		1.1		1.2		1.3	
1.4		1.5		<u>2</u>		2.1	
2.2		2.3		2.4		2.5	
2.6		2.7		2.8		<u>3</u>	
<u>4</u>		4.1		4.2		<u>5</u>	

5.1		<u>6</u>		6.1		<u>7</u>	
<u>8</u>		<u>9</u>		9.1		<u>10</u>	
10.1		<u>11</u>		11.1		11.2	
<u>12</u>							

Диференти – супровідні символи, що карбувалися з боків основної фігури, над її верхньою частиною (відростками верхнього хреста), та внизу фігури – під місцем роздвоєння відростків нижнього хреста. Не залежать від особливостей накреслення частин князівського знаку. В монетній справі диференти відомі, але майже не дослідженні. Можливо, це не тільки допоміжний спосіб оформлення монетного поля, а й окрема ознака емітентів або майстрів. Звісно, поки що зарано робити будь-які висновки з приводу організації монетної справи та випусків київських монет. Для цього необхідно дослідити і проаналізувати весь масив монетного матеріалу, однак і це мало чим зможе допомогти, адже відомі письмові джерела, що дійшли до наших часів не містять інформацію про діяльність Київського монетного двору та зовнішній вигляд його виробів, а матеріальні залишки (інвентар монетного двору означеного часу) цього процесу також не відомі дослідникам. Таким чином, встановити початковий вигляд монет та їх стопу сучасні дослідники можуть лише за ваговими показниками та внаслідок якісної штемпельної реконструкції. Істотні зрушення можливі у майбутньому при виявленні інших джерел, що міститимуть дані про монетну справу в Києві часів Володимира Ольгердовича.

Для зручності, диференти подані групами залежно від особливостей розташування відносно фігури в цілому. Найбільш важливими при цьому виявляються супровідні символи, розташовані з боків. Вони представлені самостійно, або у супроводі диферентів верхньої і нижньої частини фігури. Основою класифікації диферентів є спосіб та особливості їхнього накреслення.

Таблиця 8. Диференти. Для бокової частини знаку.

d	Схем. зобр.	d	Схем. зобр.	d	Схем. зобр.	d	Схем. зобр.
a		a1		a2		a3	
a4		a5		b		b1	
b2		b3		b4		b5	
c		c1		d		e	
e.1		e.2		f		f1	

Для верхньої частини знаку.

up1		up2		up3		up4	
up5							

Для нижньої частини знаку

lw1		lw2		lw3		lw4	
lw5							

Наступним кроком в класифікації має стати виявлення штемпельних різновидів. Однак, на сьогодні розробка даного класифікаційного ступеня не виконана через відсутність якісних зображень монет скарбу та обмежені можливості його дослідження. Однак є надія, що запропонована схема класифікації реверсних штемпелів для монетного складу Сосницького скарбу, полегшить зведення загальної класифікаційної схеми для всього відомого обсягу нумізматичного матеріалу, котрий відносять до київського карбування Володимира Ольгердовича.

Для кращого уявлення особливостей накреслення фігури «князівський знак» подається характеристика реверсних штемпелів у співвідношенні варіантів та диферентів у групах.

I група. Верхівка князівського знаку звичайної форми – у вигляді хреста з двома розгалуженнями (відростками) внизу від його вертикальної перетинки. Кінці відростків сильно заокруглені і підняті вгору. Зображення дуже подібне до знаку на монетах сіверського карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича.

v.1. (d.a2 (6 екз.); d.b1.lw.3 (1 екз.); d.c (3 екз.), d.c1. (2 екз.);

v.12. (d.a2¹⁴ – одиничний випадок).

II група. Верхівка князівського знаку звичайної форми – у вигляді хреста з двома розгалуженнями (відростками) внизу від його вертикальної перетинки.

Кінці відростків в незначній мірі заокруглені і підняті вгору. Нижня частина у варіаціях.

v.1 (d.a; d.a1.up.1; d.a2, грубо виконано, up1.lw3, lw1, up1.lw1, lw2; d.a3¹⁵; d.a4; d.b.up1; d.b1, up1, up2, up3; d.b3¹⁶; d.d; d.e¹⁷; d.b2, lw1, d.f1. lw3; d.e1; d.f, up1)

v.1.1. (d.a4, up1; d.a2)

v.1.3. (d.a¹⁸)

v.2 (d.a1; d.b2¹⁹; з боків стерто, up1 додаткові знаки: верхня частина в меншому розмірі докарбована до правого нижнього кінця фігури²⁰ – одиничний випадок)

v.2.1. (d.a1. up2; d.e2.lw1)

v.4. (d.a2, d.a1 - масивні риси, lw3; 3 боків стерто²¹ – одиничний випадок)

v.4.2. (d.a2.lw2)

v.9. (d.a2)

v.10. (d.a2)

v.10.1. (d.a²²)

Серед монет, штемпелі яких віднесені до другої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a2 (для монет типу II, група А – 35, група Б – 11, тип III, група А – 110, група Б – 7; всього – 163 екз.),

d.a (для монет типу II, група А – 7, група Б – 2, тип III, група А – 57, група Б – 1; всього – 67 екз.),

d.b1 (для монет типу II, група А – 24, група Б – 4, тип III, група А – 7, група Б – немає; всього – 35 екз.).

III група. Верхівка знаку дещо розтягнута горизонтально у відростках верхнього хреста. Низ у варіаціях.

v.1. (d.a, up1; d.a1²³; d.a2, up1, lw3²⁴; d.b, up1; d.b1, up1–3; d.b4; d.d; d.f, up1)

v.1.2. (d.a3²⁵; d.b²⁶)

v.1.4 (d.a2)

v.2.1 (d.a, lw4²⁷)

v.11.1 (d.f²⁸)

Серед монет, штемпелі яких віднесені до третьої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a (для монет типу II, група А – 2, група Б – немає, тип III, група А – 55, група Б – 2; всього – 59 екз.),

d.b (для монет типу II, група А – 1, група Б – 1, тип III, група А – 24, група Б – 3; всього – 29 екз.),

d.a2 (для монет типу II, група А – 3, група Б – немає, тип III, група А – 12, група Б – немає; всього – 15 екз.).

IV група. Відростки верхнього хреста вирівняні горизонтально. Низ у варіаціях.

v.1. (d.a, картуш з крапок, lw1²⁹, lw3³⁰, up1; d.a2, up1, lw2³¹; d.b, up1; d.b1, up1; d.f, up1)

v.1.2. (d.a.up1, up5³²)

v.2.3 (d.a)

v.2.4. (d.a³³)

v.3. (d.a (3 екз.), d.b (4 екз.))

v.4. (d.a2³⁴)

v.6 (d.a³⁵)

v.7. (з боків стерто³⁶)

v.8. (з боків стерто.lw3³⁷ – одиничний випадок.)

v.11. (з боків стерто)

Серед монет, штемпелі яких віднесені до четвертої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a (для монет типу II, немає; тип III, група А – 32, група Б – 5; всього – 37 екз.),

d.a2 (для монет типу II, група А – 3, група Б – немає; тип III, група А – 17, група Б – немає; всього – 20 екз.).

V група. Відростки верхнього хреста вигнуті кінцями вгору і утворюють півколо. Низ у варіаціях.

v.1. (d.a, up1, lw3; d.a2, up3 (брактеат³⁸); d.b, up1; d.b1, up2;)

v.1.2. (d.a.up1)

v. 2.1. (d.b2.up1.lw1.)

v.4. (d.a2³⁹)

v.6. (d.a2⁴⁰)

v.11. (d.b1⁴¹)

v.11.2. (d.a⁴²)

Низ стертий. з боків стерто up1⁴³.

Серед монет, штемпелі яких віднесені до четвертої групи найчастіше зустрічаються екземпляри з такими варіаціями: v.1:

d.a (для монет типу II, група А – 1, група Б – 1; тип III, група А – 6, група Б – 1; всього – 9 екз.),

d.b (для монет типу II – немає; тип III, група А – 7, група Б – немає; всього – 7 екз.),

d.b1 (для монет типу II, група А – 2, група Б – немає; тип III, група А – 3, група Б – немає; всього – 5 екз.).

VIII група. Верхній хрест з розширеними на кінцях раменами. Відростки верхнього хреста вигнуті кінцями вгору і утворюють півколо.

Низ стертий. З боків стерто⁴⁴.

VI група. Відростки верхнього хреста вигнуті кінцями донизу і утворюють півкругність, що зливається з відростками нижнього хреста. Низ звичайний. (3 екз.).

v.1. (з боків стерто; up5⁴⁵).

VII група. Відростки верхнього хреста – ламані лінії. Низ звичайний. (2 екз.).

v.1. (d.b, up1).

Отже найпоширенішими диферентами для штемпелів реверсів монет Володимира Ольгердовича можна вважати d.a, d.a2, d.b1 і d.b. Вони поєднуються з більшістю варіантів. Що ж до останніх, то найчастіше представлені v.1, v.2 і v.4. Наймасовіші групи штемпелів – II, III, IV.

Перекарбування

Окрему увагу заслуговують випадки перекарбування до яких ми віднесли і повноцінне перекарбування монет, і випадки зумовлені якістю процесу їх виготовлення. Всього зі складу Сосницького скарбу таких випадків нараховується 43. Причому представлені вони лише у двох типах монет (II і III).

Сліди таких процесів зустрічаються, як правило з одного боку монети, рідше – з обох. Власне перекарбування характеризується пошкодженнями поля монети – затертістю механічного походження (не рівномірна, а зчесана, з численними подряпинами, зробленими в одному напрямі), а також залишками попереднього карбування, які помітно гіршої якості або стану збереженості і не мають іконографічної тотожності. Останнє відрізняє пізніше за часом перекарбування від проявів помилок або неточностей штампувальника, в результаті яких для виправлення використовувався одночасний «подвійний удар». У такому випадку подвійне зображення зазвичай іконографічно, а іноді просторово тотожне (розміщене паралельно, хоча зустрічаються випадки для реверсних зображень, коли фігури розміщені діаметрально протилежно один відносно одного) і має однаковий стан збереженості. В деяких випадках подвійного удару на реверсних зображеннях подвоєною залишається лише верхня частина фігури – хрест з відростками. При цьому, в більшості випадків, дублікати тотожні за розмірами та груповою приналежністю і розміщуються поряд. Однак, в одному випадку другий хрест з відростками хоч і тої самої групи, що і основний, але набагато менший і розміщений в нижньому правому куті цілої фігури.

Якщо детально розглянути випадки перекарбування, то у II типі монет загальна кількість таких екземплярів – 21. З них – 17 – перекарбування на аверсах (3 – подвійний удар, 12 – перекарбування, 2 – перекарбування аверсу і реверсу), 6 – перекарбування на реверсах (4 – подвійний удар, 2 – перекарбування, з них 1 подвійний удар). Іконографічні особливості: лише в одному випадку спостерігається розташування легенди, починаючи зверху. У трьох випадках присутня подвійна легенда. Подвійні фігури на реверсі розташовані поряд паралельно або діаметрально протилежно одна відносно одної. В одному випадку подвоєна лише верхівка. Ваговий діапазон 0,16–0,39 г. для монет зі змінами аверсу і 0,14–0,31 г. для екземплярів зі змінами реверсного зображення. Загалом – дві вагові групи I. 0,14–0,25 г. і II. 0,27–0,39 г.

Зразки аверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Obv.I.V.smb: подвійний удар (подвоєний знак V.smb.1.1⁴⁶, подвоєна легенда V.smb.1.⁴⁷, V.smb.1.⁴⁸), перекарбування (V.smb.1.2⁴⁹, V.smb.1.1⁵⁰, V.smb.11.1.⁵¹, V.smb.1.⁵²)

Obv.II.V.smb: подвійний удар (подвоєна легенда V.smb.2⁵³), перекарбування (V.smb.10/залишки реверсу II.v.2d.a2⁵⁴, V.smb.4.⁵⁵)

Зразки реверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Rev: подвійний удар (подвоєний знак зверху і внизу II.v.?d.b⁵⁶, поряд II.v.2.5.d.b⁵⁷, діаметрально протилежно II.v.2.1/2.8.d.b1⁵⁸, подвоєна верхівка II.v.2.1.d.b.⁵⁹, додаткова верхівка II.v.2.1.d?up1.⁶⁰), перекарбування (крапки з боків

фігури докарбовані додатково, решта рис – помітно стерлися III.v.4?d.b1.⁶¹; напис II.v.1/2?d.a⁶²; II. I.v.2? d.a2⁶³, II.v.6.1d.a2⁶⁴, III.v.2?d?⁶⁵

У III типі монет загальна кількість перекарбованих – 22. З них 15 – перекарбування на аверсах (11 – подвійний удар, 2 – перекарбування, 5 – перекарбування аверсу і реверсу, з них 3 подвійні удари), 11 – перекарбування на реверсах (7 – подвійний удар, 4 – перекарбування). Іконографічні особливості: лише в одному випадку присутня подвійна легенда і хрест з чотирма крапками між раменами. Легенда, що розпочинається зверху присутня на трьох екземплярах. Один екземпляр з обох боків карбований реверсним штемпелем. Подвійні фігури на реверсі розташовані поряд паралельно або діаметрально протилежно одна відносно одної. В одному випадку подвоєна лише верхівка. В одному випадку на реверсному зображенні присутні 2 картушів з крапок, а один екземпляр, перекарбований з аверсу, з іншого боку карбований реверсним штемпелем. Ваговий діапазон: 0,11–0,32 г., дві вагові групи – I. 0,11–0,25 г., II. 0,27–0,32 г.

Зразки аверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Obv.I.V.crs: подвійний удар (подвоєний хрест V.crs.2.1.⁶⁶, V.crs.2.2⁶⁷, можливо, хрест з чотирма крапками V.crs.2.1 / 2.2⁶⁸, легенда знизу, залишки попередньої легенди V.crs.2.1.⁶⁹, V.crs.2?⁷⁰, подвоєний хрест і подвоєна легенда, тонкі риси V.crs.2.1.⁷¹), перекарбування (тонкі риси V.crs.2.1⁷²; реверсне зображення III.v.9.1.d.a.lw1⁷³, залишки легенди V.crs.2.1., продавлений реверс III.v.1/2?d.a2.lw3⁷⁴, II.v.1.5.d.a5⁷⁵).

ObvII.V.crs: подвійний удар (подвоєна легенда погано читається, з'їхав штемпель V.crs.2.2.⁷⁶

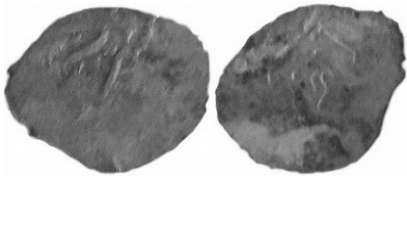
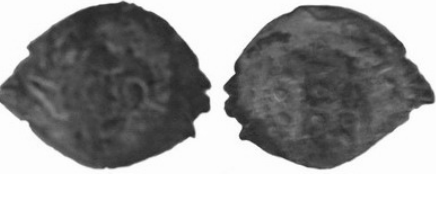
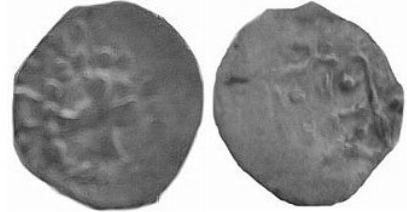
Зразки реверсних штемпелів, що піддавалися перекарбуванню:

Rev: подвійний удар (подвоєний знак III.v.2.d? не чітко⁷⁷, II.v.2d.f.⁷⁸ IV.v.2 (подвійний)d.a2.⁷⁹, один під одним. II.v.1.d.a2⁸⁰, подвоєна верхівка II.v.2.1, з'їхав штемпель⁸¹, II.v.2.d.a?⁸², подвоєний картуш можливо подвійний удар, або кілька разів перекарбовувалася. III.v.1?d.a2⁸³), перекарбування (тонкі риси. IV.v.2.d.a.⁸⁴, додаткові знаки, верхівка і боки зрізані⁸⁵, залишки аверсного зображення II.v.1.d.a2 I/V.crs.2.1.⁸⁶, зображення тотожне аверсу, але карбовано окремо. III.v.9.1.d.a.lw1⁸⁷).

Для наочного прикладу розробленої класифікації пропонується штемпельна характеристика декількох екземплярів монет зі складу Сосницького скарбу.

Таблиця 9.

Рис.1.	Рис.2.
 <p data-bbox="283 1599 547 1660">Obv: I.1.V.kn.-fr.lat.; Rev: II.v.2.1.d.e2.lw1⁸⁸</p>	 <p data-bbox="701 1599 1062 1660">Obv: II.1.V.smb.1.4; Rev: III.v.2.2.d.b2.up1.lw1/2?⁸⁹</p>

<p style="text-align: center;">Рис.3.</p> 	<p style="text-align: center;">Рис.4.</p>
<p style="text-align: center;">Obv: I.2.V.smb.10.1; Rev: V.v.2.1.d.b2.up.1.lw.1⁹⁰.</p>	<p style="text-align: center;">Obv: I.3.V.crs.3. Rev: IV.v.11.1.d.b⁹¹</p>
<p style="text-align: center;">Рис.5.</p> 	<p style="text-align: center;">Рис.6.</p>
<p style="text-align: center;">Obv: I.V.crs3.D.2.? Rev: III.v.2.3.d.a2.lw1⁹².</p>	<p style="text-align: center;">Obv: I.1.V.crs.1; Rev: IV.v.2.6.d.a⁹³</p>

У статті проведений аналіз іконографічних та вагових особливостей монет Володимира Ольгердовича зі складу Сосницького скарбу. Зроблена спроба штемпельного аналізу та запропонована класифікаційна схема штемпельних зображень реверса і аверса монет. Тут не піднімалося питання про етимологію основних характерних зображень на монетах, а встановлювалися варіанти їх конфігурацій та виявлявся зв'язок між ними як основа для подальших досліджень. Питання про походження і значення знаків і фігур, зображених на київських монетах залишається відкритим.

-
- ¹ Гуттен-Чапский Э. Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси. – Собрание графа Э.К. Гуттен-Чапского. СПб., 1875. – С. 4.; Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира. – Труды III АС, т.II, Киев, 1878. – С. 151–157.
- ² Котляр М. Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумизматика и Эпиграфика. 1970. Т. VIII. – С. 88–100.; Его же. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и Сфрагистика. 1971. Т. IV. С. 42–67.
- ³ Его же. Клад монет... – С. 89.
- ⁴ Kozubowski G. Monety księstwa Kijowskiego w XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne, R. XXXVIII. Warszawa, 1994, z. 3–4(149–150). – S. 121–139.; Его же. Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева. К., 1991. – С. 12–22.
- ⁵ Ivanauskas E., Douchis R. J. Coins of Lithuania 1386–1797, Vilnius-Colombia, 1999. – P. 16–20.
- ⁶ Ваги моделі Digital Skale Mode №.DW1 0?01 gr – 50 gr CE.
- ⁷ Хромов К., Хромова И. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича// Труды международных нумизматических конференций. Труды IV международной нумизматической

- конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Болгар 2005, 6–11 сентября 2005 г. М., 2008. – С. 75.
- ⁸ Хромов К. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Восточная нумизматика в Украине. Ч. 2, К., 2007. – С. 60–79.; *Его же*. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века // Міжнародна науково-практична конференція, Київ 26–27 травня 2005 р. «Проблеми охорони та відновлення фортифікаційних споруд Київської землі» К., 2005. – С. 122–130, 145–148.; *Его же*. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV веке (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Двенадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 19–24 апреля 2004 г. Тезисы докладов и сообщений. М., 2004. – С. 87–88.
- ⁹ Котляр М. Монеты Владимира Ольгердовича... – С. 52–59
- ¹⁰ Котляр М. Клад монет... – С. 98.; *Его же*. Монеты Владимира Ольгердовича... – С. 62.; Козубовский Г. Находки монет... – С. 16.
- ¹¹ Котляр М. Клад монет Владимира Ольгердовича... – С. 92–97.
- ¹² *Его же*. – С. 92–96.
- ¹³ Хромова И. К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в. // Нумизматические чтения 2009 года. К 80-летию А. С. Мельниковой и 90-летию В. В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. – М.: ГИМ, 2009. – С. 28–31.
- ¹⁴ Колекція Національного музею історії України (НМІУ). Відділ нумізматики. Інв. № AR13782/740/cI.
- ¹⁵ Інв. № AR13782/11/25.
- ¹⁶ Інв. № AR13782/806/10.
- ¹⁷ Інв. № AR13782/778/13.
- ¹⁸ Інв. № AR13782/393/11.
- ¹⁹ Інв. № AR13782/686/21.
- ²⁰ Інв. № AR13782/524/5.
- ²¹ Інв. № AR13782/588/7.
- ²² Інв. № AR13782/2/25.
- ²³ Інв. № AR13782/414/22.
- ²⁴ Інв. № AR13782/558/5.
- ²⁵ Інв. № AR13782/559/5.
- ²⁶ Інв. № AR13782/594/12.
- ²⁷ Інв. № AR13782/717/cI.
- ²⁸ Інв. № AR13782/532/5.
- ²⁹ Інв. № AR13782/606/12.
- ³⁰ Інв. № AR13782/ 604/12.
- ³¹ Інв. № AR13782/84/6.
- ³² Інв. № AR13782/318/18.
- ³³ Інв. № AR13782/714/cI.
- ³⁴ Інв. № AR13782/634/5.
- ³⁵ Інв. № AR13782/72/6.
- ³⁶ Інв. № AR13782/436/9.
- ³⁷ Інв. № AR13782/33/25.
- ³⁸ Інв. № AR13782/941/19.
- ³⁹ Інв. № AR13782/495/5.
- ⁴⁰ Інв. № AR13782/925/13.
- ⁴¹ Інв. № AR13782/923/19.
- ⁴² Інв. № AR13782/930/19.
- ⁴³ Інв. № AR13782/141/8.

- 44 IHB. № AR13782/752/26.
- 45 IHB. № AR13782/21/25.
- 46 IHB. № AR13782/893/15.
- 47 IHB. № AR13782/818/10.
- 48 IHB. № AR13782/766/13.
- 49 IHB. № AR13782/819/10.
- 50 IHB. № AR13782/837/10.
- 51 IHB. №№ AR13782/849/12, 850/12.
- 52 IHB. №№ AR13782/772/13, 800/10, 805/10, 806/10.
- 53 IHB. № AR13782/701/21.
- 54 IHB. № AR13782/866/cII.
- 55 IHB. № AR13782/785/13, 786/13, 693/21.
- 56 IHB. № AR13782/893/15.
- 57 IHB. № AR13782/894/15.
- 58 IHB. № AR13782/905/17.
- 59 IHB. № AR13782/920/10.
- 60 IHB. № AR13782/524/5.
- 61 IHB. № AR13782/563/5.
- 62 IHB. № AR13782/818/10.
- 63 IHB. № AR13782/866/cII.
- 64 IHB. № AR13782/693/21.
- 65 IHB. № AR13782/796/13.
- 66 IHB. №№ AR13782/628/15, 539/5, 633/15, 634/5, 550/5, 91/6.
- 67 IHB. № AR13782/127/8.
- 68 IHB. № AR13782/236/8.
- 69 IHB. № AR13782/633/5.
- 70 IHB. № AR13782/841/10.
- 71 IHB. № AR13782/627/15.
- 72 IHB. № AR13782/527/5.
- 73 IHB. № AR13782/545/5.
- 74 IHB. № AR13782/558/5.
- 75 IHB. № AR13782/11/25.
- 76 IHB. № AR13782/603/12.
- 77 IHB. № AR13782/627/15.
- 78 IHB. № AR13782/628/15.
- 79 IHB. № AR13782/634/5.
- 80 IHB. № AR13782/564/5.
- 81 IHB. № AR13782/21/25.
- 82 IHB. № AR13782/631/15.
- 83 IHB. № AR13782/144/8.
- 84 IHB. № AR13782/345/18.
- 85 IHB. № AR13782/630/15.
- 86 IHB. № AR13782/561/5.
- 87 IHB. № AR13782/545/5.
- 88 IHB. № AR13782/913/7.
- 89 IHB. № AR13782/705/21.
- 90 IHB. № AR13782/63/25.
- 91 IHB. № AR13782/570/5.
- 92 IHB. № AR13782/862/12.
- 93 IHB. № AR13782/67/6.

УДК (309)[(476)/(474.5):222.6]

Марина Філіпович*

ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ У БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню легендарного сюжету про Полоцьк у другому зводі білорусько-литовських літописів. Розглядаються причини виникнення «Повісті про Полоцьк», її ідейний зміст, джерела, що були використані літописцем. Здійснено спробу розкрити проблему авторства «Повісті про Полоцьк».

Ключові слова: Полоцька земля, білорусько-литовські літописи, легендарна частина, літописець, Велике князівство Литовське.

Статья посвящена исследованию легендарного сюжета про Полоцк во втором своде белорусско-литовских летописей. В статье рассматриваются причины возникновения «Повести про Полоцк», ее идейное содержание, источники, которые были использованы летописцем. Сделано попытку раскрыть проблему авторства «Повести».

Ключевые слова: Полоцкая земля, Великое княжество Литовское, белорусско-литовские летописи, легендарная часть, летописец.

The article is devoted to the research of legendary plot of Pollock in the second vault of Byelorussian-Lithuanian chronicles. There is an examination of the reasons of origin of «Stories about Pollock», its ideological maintenance, sources, which were used by a chronicler. There is an attempt to reveal the problem of authorship of «Stories about Pollock».

Key words: Polockaya land, Great duchy Lithuanian, Byelorussian-Lithuanian chronicles, legendary part, chronicler.

Напружена боротьба між Литовською та Московською державами наприкінці XV–XVI ст. за землі колишньої Русі точилася не лише шляхом військових дій та дипломатичних суперечок. Одним з її інструментів було створення та поширення офіційних за своїм походженням творів публіцистичного характеру, що доводили велич та давнє походження власної правлячої династії та принижували династію свого супротивника. На теренах Московського князівства поширення легенди про походження литовських князів від «раба» «Гегімініка» пов'язано з ім'ям православною діяча Спиридона-Сави¹. Пізніше родовід литовських князів у версії Спиридона-Сави було відхилено урядом Івана IV. Виникла офіційна переробка «Послання», відома під назвою «Сказання про князів володимирських». «Сказання» дещо піднімало престиж литовських князів: Гедимін тут вже «муж храбр

* **Філіпович Марина** – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського Національного Університету імені Т. Г. Шевченка.
Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Ульяновський В. І.

зело и велика разума»². Тим не менш родовід литовських князів досить широко розповсюджувався на території Московської держави як у редакції «Послання» Спиридона-Сави, так і у редакції «Сказання про князів володимирських».

Поряд з подібними генеалогіями на теренах Московського князівства існували й інші генеалогії правлячої литовської династії, зокрема, рід литовських князів виводився від князів полоцьких³. Такі вигадані родоводи, служили свого роду ідеологічним обґрунтуванням та виправданням територіальних претензій Московської держави на землі колишньої Русі, що входили до складу ВКЛ. Вагомими контраргументами таким версіям були «Хроніка Великого князівства Литовського та Жмоїтського» і «Повість про Полоцьк»⁴ зокрема.

За легендою, син Ердівіла-Скирмонта Мингайло походив пішов на Полоцьк, розбив полочан та став князем полоцьким⁵. Після його смерті полоцький стіл зайняв його син Гінвіл. Одружившись на дочці тверського князя, він став «русинном», тобто охрестився за православним обрядом, у зв'язку з чим прийняв ім'я Борис. У Бориса були син Гліб та дочка Парасковія. Гліб помер молодим, не залишивши після себе нащадків⁶. Згідно з літописами Рум'янцевським, Ольшевським та Рачинського у Гінвіла був син Роволод-Василь, а у того – син Гліб та дочка Парасковія⁷.

Сказання про Полоцьк є однією зі вставок до основного тексту легенди, про що, зокрема свідчать наступні слова, якими завершується оповідання: «и възвратимся воспак»⁸, але вставкою, що органічно увійшла до складу легендарної частини. За своїм ідейним змістом легенда про Полоцьк абсолютно узгоджується з текстом «Хроніки Великого князівства Литовського і Жмоїтського»: «Повість про Полоцьк»⁹, як і «Хроніка», стверджує права Литовської держави на землі колишньої Русі.

Сюжетом про Полоцьк у білорусько-литовських літописах зацікавилися історики, що вивчали соціальний та політичний устрій середньовічного міста¹⁰. Дослідники білорусько-литовського літописання в своїх роботах звертали увагу на цей літописний сюжет, проте його ґрунтовний аналіз виходив поза рамки їх досліджень¹¹.

Білоруський дослідник Ю. Заяць висловив думку про те, що автор «Повісті про Полоцьк» використав в якості свого джерела втрачені полоцькі літописи¹². Основними аргументами історика на користь цього є – збіг імен міфічних Гінвіловичів та реальних полоцьких князів Всеславичів; наявність оригінальних свідчень про заснування князем Борисом міста Борисова на р. Березині та Борисоглібського монастиря на Бельчицях. Безпосереднім джерелом під час опису власне походу Мингайла на Полоцьк міг бути, на його думку, або Іпатіївський літопис, або загублений полоцький.

Як окремих сюжет «Повісті» Ю. Заяць розглядає життє св. Парасковії – сестри останнього Гінвіловича Гліба. Перша його частина, як зазначає Заяць, увібрала окремі елементи «життя» св. Євфросинії та її двоюрідної сестри Євпраксії. Наявність цього «життя» у літописах, на думку дослідника, є свідченням фальсифікаторської діяльності осіб, що готували церковну унію¹³.

Думка, висловлена білоруським дослідником стосовно полоцьких літописів як джерела «Повісті» є надзвичайно привабливою, проте, попри наведені ним дані, не безсумнівною. Виходить, що оповідання про Полоцьк легендарної частини другого літопису акумулювало в собі цілий ряд джерел, таких як Іпатіївський літопис, гіпотетичний полоцький літопис та житіє св. Єфвросинії Полоцької. Отже, невеличка «Повість про Полоцьк» є твором, складніший за саму «Хроніку Великого князівства Литовського та Жмоїтського».

Як було зазначено, одним з основних аргументів історика на користь версії про полоцький літопис є наявність в «Повісті про Полоцьк» оригінальної інформації про заснування князем Борисом Всеславичем міста Борисова. В давньоруських літописах м. Борисів згадується вперше під 1128 р. в якості невеликого прикордонного пункту¹⁴. Інформація про діяльність легендарного князя Бориса «Повісті» знаходить відповідність в «Історії Російській» Василя Татищева, де під 1102 р. повідомляється, що «Борисъ Всеславичъ Полоцкій ходиль на Ятвягъ и побѣди ихъ, возвратясь поставиль градъ Борисовъ во свое имя и людьми населилъ»¹⁵. Наводячи звістку про похід Бориса Всеславича на ятвягів та заснування ним міста Борисова, В. Татищев не документує її посиланнями на своє джерело,¹⁶ що він зазвичай робить в своїй «Історії». На відміну від звістки Татищева, «Повість про Полоцьк» містить невеличку, але важливу деталь – місто побудовано саме на річці Березині. В «Історії» зведення міста Борисова пов'язується безпосередньо з походом полоцького князя на ятвягів.

До останнього часу в історичній науці панувала думка про те, що В. Татищев у своєму розпорядженні мав втрачений полоцький літопис. Безперечним доказом цього були ті унікальні свідчення стосовно Полоцька, які містяться в «Історії Російській». О. Толочко ґрунтовно довів, що у розпорядженні В. Татищева не було жодних джерел, невідомих сучасній науці, а вся інформація, що перевищує обсяг відомих літописів, має бути віднесена на рахунок авторської активності самого Татищева¹⁷. Порівнявши дві існуючі версії та численні списки «Історії Російської», дослідник помітив, що її автор весь час плутався у посиланнях на свої джерела. Так, в розділі «О последовавших Нестору летописателях» Татищев стверджував, що літописець Єропкина був складений у Полоцьку, а Хрущова – в Смоленську¹⁸. В іншому місці зазначено, що літопис Єропкина виник на Волині, а Хрущова у Полоцьку. Також, ці літописи не були детально описані в сьомому розділі «Історії Російської» («О списках или манускриптах»). На думку О. Толочка, таке скромне місце, що відводиться характеристиці цих літописів у сьомому розділі, відображає їх вторинний характер в очах Татищева¹⁹. Остаточо не зрозуміло також, як саме Татищев користувався обома літописами. Як зазначив історик, в його розпорядженні були виписки з рукописів Єропкина та Хрущова²⁰. Але з іншого місця «Історії» стає зрозумілим, ніби виписки зі свого рукопису Татищеву запропонував сам Хрущов²¹.

Отже, згадка про заснування міста Борисова князем Борисом у «Повісті» та «Історії Російській» не може сама по собі бути аргументом на користь того, що літописець та автор «Історії» в якості свого джерела використали полоцький

літопис. Версія про зведення міста Борисова князем Борисом могла бути вигадана як білоруським книжником, так і В. Татищевим. Подібних прикладів в легендарній частині достатньо²².

У «Повісті про Полоцьк» відсутні будь-які текстологічні збіги із зазначеними джерелами (з давньоруськими літописами, житієм преп. Євфросинії, «татищевськими звістками»). Проте цього не достатньо, щоб стверджувати, що подібні джерела не були відомі літописцю. Як відомо, автор легендарної частини другого білорусько-литовського зводу так само довільно використав свідчення і Галицько-Волинського літопису²³.

Свідчення про Бориса Всеславича, його сина Рогволода Борисовича та онука Гліба Рогволодовича є в давньоруських зводах. Але, звістки про Полоцьк у літописах нечисленні, уривчасті та, як правило, відділені одна від одної масою інших звісток²⁴. Автору «Повісті про Полоцьк» було б надзвичайно складно зібрати їх в одному невеличкому творі (якщо прийняти версію про те, що літописець в якості свого джерела використав київський літопис).

Як було зазначено вище, «Історія» та «Повість», сходячись в тому що князь Борис звів однойменне місто, по-різному подають цю інформацію. Таку важливу деталь, що полоцький князь побудував місто на річці Березині можна було б прийняти за свідчення гіпотетичного полоцького літопису. Але така деталь (разом з інформацією про полоцькі храми) може бути свідченням того, що автору «Повісті про Полоцьк» були добре відоме саме місто та його околиці.

Друга редакція «Повісті» подовжує рід полоцько-литовських князів ще на одну особу – на князя Рогволода-Василя Борисовича²⁵ (така деталь, разом з рядом інших, відрізняє в цілому першу редакцію «Хроніки» від другої). Саме другий варіант генеалогії прийшлих литовських князів, який, як кальку, можна накласти на реальну генеалогію полоцьких князів Всеславичів, і є черговим аргументом на користь версії про полоцький літопис як джерело «Повісті про Полоцьк». Залишається незрозумілим, чому подібний варіант відразу не було включено до тексту «Повісті».

На нашу думку, джерелом цієї інформації необов'язково могло бути наративне джерело. Пам'ять про князя Бориса Всеславича, якому полочани зобов'язані були своїми вольностями, його сина Рогволода та їх нащадків століттями зберігалася на теренах Полоччини. До того ж імена цих полоцьких князів (як світські, так і хресні) були увічнені ще в XII ст. на великих валунах, що знаходились на теренах Полоччини – шести так званих «Борисових каміннях» та одному «Рогволодовому».

В історичній науці по-різному вирішувалося питання стосовно призначення цих валунів з великими урочистими написами. Їх розглядали як надгробок полоцького князя (Д. Рішардот)²⁶, як прикордонні знаки, князівства (Е. Канкрін)²⁷, як сакральні об'єкти (Е. Канкрін, А. Сапунов, Л. Алексєєв, Б. Рибаків)²⁸. А. Сапунов з'ясував, що каміння були пов'язані з давнім аграрним святом перших ярових сходів, до якого ще в XII ст. віднесли день святих Бориса та Гліба (2 травня)²⁹. Цю думку розвинув Б. Рибаків, який прийшов до висновку, що написи на камінні та хрести з Голгофою символізували перетворення язичницьких олтарів на християнські й були зроблені під час страшного голоду, в дні борисо-

глібських аграрних свят³⁰. Про безпосередній зв'язок імені полоцького князя Бориса з аграрними обрядами та культом Бориса та Гліба також свідчить випинання імені цього князя на найвиднішому місці біля хреста на «Борисових каміннях». А також те, що незважаючи на ім'я самого замовника напису на «Рогволодовому камінні» – Рогволод-Василь – хрест мав назву Борисоглібський, і над ним було збудовано часовню на честь Бориса та Гліба³¹.

«Борисове каміння» було відоме польському хроністу XVI ст. Мацею Стрийковському. Він у своїй «Кроніці» використав інформацію про камінь та напис на ньому в якості аргументу на користь князювання у Полоцьку Бориса Гінвіловича (слідом за білорусько-литовськими літописами, Стрийковський вважав, що написи належали не Борису Всеславичу, а Борису Гінвіловичу)³². Саме таким чином польський хроніст XVI ст. за допомогою давніх пам'яток намагався пояснити «темні» моменти історії Полоцької землі.

Отже, пам'ять про полоцьких князів Бориса-Рогволода, Рогволода-Василя у свідомості полочан зберігалася і завдяки існуванню на теренах Полоччини цих матеріальних пам'яток.

З ім'я полоцького князя (Бориса Всеславича) історична традиція пов'язувала створення першої полоцької «конституції» – «ряду» між князем та полочанами, сліди якого дослідники виявляють в тексті привілею короля Сигізмунда I Полоцькій землі 1511 року³³. На думку Б. Флорі, легенда про Полоцьк не випадково пов'язувала заснування полоцького Софійського собору та Спасо-Євфросинівського монастиря з ім'ям князя Бориса. Св. Софія та жіночий монастир ще в першій половині – середині XVI ст. перебували під колективним патронатом Полоцької землі, що мала право призначати старост – «опікунів» для нагляду за станом їх майна. Встановлення такого патронату, на думку дослідника, могло пов'язуватися з відповідним пожалуванням полоцького князя Бориса³⁴. Орієнтацією полоцької історичної традиції на особу князя Бориса Всеславича, наголошує Б. Флоря, необхідно пояснювати і збереження в історичній пам'яті полочан свідчень про його нащадків³⁵.

Проте, як було нами зазначено, у першому варіант «Повісті про Полоцьк» не згадується князь Рогволод-Василь. Відсутність імені цього князя у першій редакції «Повісті», як і появу свідчень про нього у другій, важко пояснити, якщо прийняти версію, що автор «Повісті» мав у своєму розпорядженні полоцький літопис.

Поява імені Рогволода у другій редакції «Повісті»³⁶ могла бути відповіддю на поширені на теренах Московії генеалогії литовських князів, рід яких виводився саме від князів полоцьких. Існувало декілька версій подібних родоводів. В одній з найбільш ранніх рід литовських князів виводився від сина Володимира Святого Ізяслава³⁷: «У великого князя Володимера Святославича другої сынъ Изяславъ, у Изяслава сынъ Брячиславъ, у Брячислава сынъ Всеславъ, у Всеслава сынъ Борисъ, у Бориса сынъ Рагволодъ, у Рагволода сынъ Ростиславъ, у Ростислава сынъ Давиль, у Давила сынъ Видъ... у Вида сынъ Троень, у Троена сынъ Видень, у Витеня сынъ Гедиманъ...»³⁸.

Інший варіант цієї легенди («Начало государем Литовскихъ») містить Воскресенський літопис:

«Прииде на Полотцкие князи на Рогволодовичи князь велики Мстиславъ Володімеровичъ Манамашъ и Полотецкъ взялъ, а *Рогволодовичи* убежали в Царьградъ. Литва в ту пору данъ дааше князем Полотцкимъ, а владома своїми гедманы, а города Литовские тогда, іже суть ныне за кралемъ, обладаны князями Киевскими, іные Смоленскими, іные Полотцкими. І оттоле Вільна приложися данъ даяти королю Угорскому за страхованье великого князя Мстислава Володимировича, і Вильняне взяша собѣ іс Царяграда князя Полотцкого Ростислава Рогволодовича детеи: Давила князя да брата его Мовколда князя [...] А у Мовколда князя сынъ Миндовгъ. У Миндовга князя дѣти: Вышлегъ да Домантъ [...] И по великому князе Миндовге седе на великому княженіи Литовскомъ Давиловъ сынъ Видъ [...] А по немъ седѣ... Видовъ сынъ Проидень... А потомъ седѣ... Проидень сынъ Вітень... А Витень сынъ Гедіманъ князь великій ...»³⁹.

Полоччина пов'язується з ім'ям князя Рогволода і у «Посланні» Спиридона-Сави: «Строй [великий князь тверський Олександр Михайлович. – М. Ф.] Луки Велие, и Видбеск, и Ротвогодовщину...»⁴⁰.

Таким чином, у генеалогіях литовських князів, що були поширені на території Московії та широко застосовувалися у її політичній практиці, Полоцька земля завжди була пов'язана з князем Рогволодом та його нащадками. Традиція ця сягає давніх часів. Яскравим свідченням цього є фінальна частина легендарного сказання про Володимира, Рогнеду та Ізяслава, що міститься в Лаврентіївському літописі під 1128 р.: «И оттолѣ мечъ взивають Роговоложи внуки противу Ярославли внуков»⁴¹. Сама «Повість» та продовження роду литовських князів Гінвіловичів на князя Рогволода-Василя у її другому варіанті повинні були стати важливим контраргументом подібним версіям стосовно походження литовської великокнязівської династії⁴².

Генеалогія початкового варіанту «Повісті» має наступний вигляд: Борис (Гінвіл) та його діти Гліб і Парасковія. Оповідання про княжну, що постриглася у «черниці у святого Спаса в монастири над Полотою», де вона «мешкала... книги пишучи на церков», безперечно, має на увазі полоцьку княжну Євфросинію, яка померла у 1173 р. та була зарахована до ліку святих ще в домонгольські часи. В «Повісті про Полоцьк» вона, проте, названа іншим ім'ям – Парасковія. Тут повідомляється про її від'їзд до Риму та поховання її у цьому місті. Тоді як преп. Євфросинія Полоцька померла під час паломництва до Єрусалиму, а тіло її було перенесено до Києво-Печерського монастиря⁴³. А Сапунов довів, що поява такої легенди була наслідком того, що Євфросинія помилково була ототожнена зі своєю двоюрідною сестрою Євпраксією. А остання, в свою чергу, з ранньохристиянською мученицею Праксидією (II ст.), яка дійсно була похована у Римі, де на її честь і було побудовано храм⁴⁴. Легенда ж про Параскеву виникла в XVI ст., ймовірно, в осередді католицької общини Полоцька, яка утворилася після заснування у ньому у 1498 р. кляштору бернардинців⁴⁵. А потрібна була вона католикам

та уніатам, зацікавленим у тому, щоб мати «свого», місцевого покровителя, авторитетного одночасно і в очах католицького світу⁴⁶.

Саме така, вже готова легенда про святу Параскеву і була використана католиком за віровизнанням автором «Повісті».

Як вірно відзначали дослідники, весь текст легендарної частини в цілому вирізняється байдужістю до релігійних питань. Така індиферентність вповні узгоджується з ситуацією у ВКЛ першої половини XVI ст. З огляду на це, текст «Повісті про Полоцьк» іде в розріз з текстом усієї «Хроніки». Серед всіх нащадків Палемона лише Гінвіл, який осів у Полоцьку, став «русином». І цей факт особливо підкреслюється автором «Повісті»: «И поиметь Кгинвил дочку у великого князя тверського Бориса именем Марью, для которое жь окрился в руску вцру, и дали ему имя тестя его, князя тверського, Борис... И будучи ему русином, был вельми набожен и вчинил церков каменную в Полоцку святое Софии, другую святого Спаса, девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третию церков на Бельници святых Бориса и Глцба монастырь»⁴⁷.

Про Гліба сказано, що він «в молодых лцтех своих, княживши немного лцт в Полоцку, и умре, и положен бысть у святое Софии в Полоцку со отцом своим во одном гробе»⁴⁸. Якщо за князем Гінвілом-Борисом стоїть реальний полоцький князь Борис Всеславич, то за князем Глібом дослідники (беручи, до уваги насамперед другу редакцію «Повісті») вбачають його онука, сина Рогволода Борисовича. Про Гліба є згадки в давньоруських літописах: під 1180 р. він згадується в якості союзника Давида Смоленського та називається князем друцьким⁴⁹.

На нашу думку, автор «Повісті» за легендарними князями вбачав не лише реальних персонажів полоцької історії, пам'ять про яких збереглася серед населення Полоччини⁵⁰. На вигаданих персонажів автор переніс і деякі риси святих Бориса і Гліба, культ яких, як відомо, існував на теренах Полоччини (набожність Бориса, юність Гліба, поховання останнього «у Полоцку у святое Софци со отцем своим у-в одном гробе»). Недаремно, в «Повісті про Повість» згадується Борисо-Глібську церкву Бельчиського монастиря («церков на Белници святых Бориса и Глцба монастырь»).

Отже, автор «Повісті» акумулював в своєму творі інформацію про святих, що вшановувалися на теренах Полоччини. А також відобразив історичну традицію про князя Бориса, який «дал им, подданным своим, волности" и вцчо мцти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новцгороде и Пьсковц...»⁵¹, та за часів якого були зведені більшість полоцьких храмів.

Автор «Повісті» непогано знав Полоцьк та його околиці. В цілому він вірно називає полоцькі храми і монастирі та зазначає місце їх розташування: «другую святого Спаса, девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третию церков на Белници святых Бориса и Глцба монастырь» [курсив авт. – М. Ф.].

У «Повісті» знайшли своє відображення і особливості внутрішнього життя Полоцької землі. Тема полоцького віча та полоцьких вольностей лейтмотивом проходить через всю «Повість». Автор сказання міг бути особисто знайомий з полоцькими порядками, зокрема, йому могли бути відомі й тексти велико-

князівських привілеїв Полоцькій землі⁵². У тексті «Повісті» тричі вживається зворот «мужи полочане» (пор. «мужики дручане», «мужики латыгала» в «Хроніці»). Такий термін є характерним саме для ранніх полоцьких грамот (початок – середина XV ст.)⁵³. Вперше він зустрічається в полоцькій підтверджувальній грамоті Кописького торгового договору між Полоцьком та Ригою від 14 травня 1407 р.: «Мы мужи полочане даемъ вѣдати, кто на сию грамоту оузритъ или оуслышитъ чстучи»⁵⁴. Можливо, літописець мав доступ до полоцького міського архіву або до канцелярій міста.

У «Повісті про Полоцьк» полоцькі порядки двічі порівнюються з новгородськими та псковськими. Такого роду паралелі сягають давніх часів. «Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане и вся власти, яко на думу, на веча сходятся, на что старцишиши сдумають, на томъ же пригорода стануть»⁵⁵ – зазначено в Лаврентіївському літописі під 1176 р. Проте таке порівняння Полоцька з Новгородом та Псковом, на нашу думку, було не лише даниною традиції. За подібними паралелями необхідно вбачати насамперед намагання автора «Повісті» продемонструвати рівнозначність цих міст стосовно давніх місцевих вічових традицій та прав.

Аналіз документів з історії Полоччини засвідчив, що наприкінці XV ст. стосунки між представниками місцевої влади Полоцька та Новгорода були далеко неоднозначні. На жаль, у нашому розпорядженні дуже мало матеріалів стосовно відносин між цими містами. Тому в жодному разі не можна казати про якісь установлені схеми у полоцько-новгородських відносинах або визначати певні тенденції у стосунках між ним. У нашому розпорядженні є лише листування полоцького намісника Яна Юрійовича Заберезинського (1487–1496 рр.) з новгородським намісником Яковом Захарійовичем. Заберезинський виступив ініціатором переговорів з московським воеводою князем та намісником Новгорода з приводу укладення миру між ВКЛ та Московською державою. У посланнях Заберезинського новгородського наміснику звертають на себе увагу наступні моменти. У грамотах до Новгорода, на відміну від його ж послань до Риги, на першому місці стоїть інскрипція, в посланнях до Риги – інтитуляція. Також Заберезинський в своїх грамотах до Москви та Новгорода ніколи не називає себе маршалком. У грамоті до ризьких ратманів Ян Юрійович вживає традиційний термін, що свідчить про рівноправ'я сторін, – «поклон». Тоді як у посланні до новгородського намісника він вживає термін «челобитье»: «Сю грамоту прислалъ въ Новгородъ к Якову Захарьичю панъ Янъ Заберезской. Господину и дяди моему милому, пану Якову Захарьиничю, воеводци Великого Новагорода отъ Яна Юрьевича, пана троцкого, намѣстника полотского, челобитье»⁵⁶. Певне, «челобитье» було якоюсь мірою новиною у відносинах полоцького та новгородського намісників. Недаремне Яків Захарійович запитував Івана III, що йому варто писати у своїй відповіді – «челобитье» чи «поклон»⁵⁷. Слово «уклін» на теренах Московії сприймався з деяким відтінком нерівноправності⁵⁸. На думку А. Хорошкевич, все це свідчить про те, що полоцький намісник вважав себе рангом нижче намісника Великого Новгорода та намагався здобути його прихильність⁵⁹.

Спробуємо тепер змалювати портрет автора «Повісті». Отже, літописець був добре знайомий з Полоцьком та його передмістям. Йому були відомі особливості внутрішнього життя Полоцької землі та її традиції. Можливо, автор «Повісті» мав доступ, або якимось відношення до міської чи намісницької канцелярії, так як у тексті «Повісті» відобразилася специфічна термінологія, характерна для полоцьких послань. Безсумнівно, літописець був литвином за походженням, католиком за віровизнанням (з огляду на те, під яким кутом зору подається інформація про життя та діяльність шанованих у Полоцькій землі святих).

За фінальними словами «Повісті» «а полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вццликом Новегороде и Пьсковцц, а пана над собою не мели»⁶⁰ [курсив мій. – М. Ф.] можна побачити натяк на відносини між полочанами та полоцькими намісниками. Великого князя в Полоцьку величали «осподарь», намісника називали «паном» та «господином». Можливо, і сам автор «Повісті» мав відношення до місцевої влади Полоцька.

Як вже було зазначено на початку, головна ідея «Повісті про Полоцьк – довести давні права Литви на Полоцьк та Полоцьку землю. В цьому текст «Повісті» абсолютно узгоджується з текстом «Хроніки. А отже, автори/замовники «Повісті» були добре обізнані з ситуацією на литовсько-московському кордоні. Москву у складі посольства ВКЛ часто навідували полоцькі намісники і тому були добре обізнані з намірами Московії. З іншого боку, внутрішнє життя Полоччини, на відміну від життя «земель далеких» – Київської та Волинської, було більш відкритим для столичного Вільна. Тому особливості полоцького життя, його своєрідні порядки були добре відомі у колі литовських магнатів та аристократів (які й були ініціаторами створення «Хроніки»). Полоцькі намісники (а серед практично не було полочан)⁶¹ були для Полоцька зв'язком зі столичним Вільно та навколишнім світом, так як всі вони в різний час входили до складу великокнязівської ради, були членами посольств до Московської держави та виконували дипломатичні доручення великих князів литовських і королів польських.

Дослідники білорусько-литовського літописання розходяться у визначенні ініціаторів створення «Хроніки». Серед них можна виділити тих, хто вважає, що ініціаторами були литовські аристократи Гольшанські⁶², та тих, хто робить ставку на литовських магнатів Гаштольдів⁶³. Кожна група дослідників підкріплює свою думку рядом зважених аргументів. Ми ж додамо ще один аргумент на користь версії про авторство панів Гаштольдів.

Розвиваючи версію про Гаштольдів, як ініціаторів створення легенди⁶⁴, М. Улащик наголошує на зв'язку представників роду Гаштольдів з Новогрудком⁶⁵. Згідно з «Хронікою», у Новогрудку князували прямі нащадки Палемона (князі Литви та Жемайтії – нащадки другорядних діячів, васалів Палемона). У Полоцьку, як відомо, також сиділи прямі нащадки Палемона: син засновника Новогрудка Ердівіла Мингайло розбив полочан і став князем полоцьким, одночасно залишаючись і князем новогрудським.

Проте Гаштольди на початку XVI ст. були пов'язані не лише з Новогрудком, а також з Полоцьком. У 1513–1519 рр. полоцьким воєводою був один із визначних

представників роду Гаштольдів – Альбрехт Мартинович Гаштольд. Про його діяльність на посаді полоцького воєводи збереглося небагато інформації. Так, у березні 1513 р. Альбрехт Гаштольд разом з маршалком Іваном Ходкевичем в якості послів прибули до Познані, де тоді перебував Сигізмунд I, з повідомленням про напад московського війська на Смоленськ та проханням, щоб поляки якнайшвидше відпустили короля до великого князівства і були «радні и помощни напротивко тому неприятелеві королевского маестату»⁶⁶. Навесні 1514 р. полоцький воєвода Гаштольд отримав для Полоцька «пороху 20 каменей ваги» та «40 гаковниць»⁶⁷. В цьому ж році Сигізмунд I наказав воєводі полоцькому, старості бельському пану Альбрехту Гаштольду «мцсто нам новосадити на Нарви рѣце»⁶⁸.

Якщо припустити, що ініціаторами «Повісті про Полоцьк» та «Хроніки» були ті ж самі особи, найбільш вірогідною кандидатурою на роль автора/ініціатора створення легенди про Полоцьк представляється Альбрехт Гаштольд.

Насамкінець, зазначимо, що невелика за обсягом легенда про Полоцьк акумулювала в собі всі особливості буття Полоцької землі початку XVI ст. з точки зору людини (не полочанина, а литвина), що певний час жила її життям. «Повість про Полоцьк» легендарної частини другого зводу білорусько-литовських літописів є маловідомим, але надзвичайно цікавим джерелом з історії Полоччини. Запропонована автором візія є лише вступом до подальших ґрунтовних розробок даного питання.

¹ Дмитрієва р. П. Сказание о князях владимирских. – М.-Л., 1955. С. 87–88.

² Там само. С. 202.

³ Там само. С. 100.

⁴ Назву «Повість про Полоцьк» вперше застосував М. Улащик. Див. Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 163.

⁵ Згідно з літописами Красинського та Євреїнівським, князем полоцьким одразу після захоплення Полоцька став син Мингайла Гінвіл. ПСРЛ. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 130, 216.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 130, 147, 175, 195, 216.

⁸ Там само. С. 147, 175, 195.

⁹ У 20-ті рр. XVI ст. було створено «Хроніку Великого князівства Литовського та Жмоїтського», в якій викладалася історія ВКЛ від легендарного князя Палемона до Гедиміна. В її основу покладено легенду про походження литовських князів та шляхти від римських аристократів. Приблизно в цей же час «Хроніку» було об'єднано в одному зводі з «Літописцем великих князів литовських» та частинами білорусько-литовського літопису 1446 р. Див. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мн., 1969. – С. 157–158.

¹⁰ Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Основные политические черты социального и политического строя. Пацута В.Т. Образование литовского государства. – М., 1959. – С. 318.; Рукавишников А.В. Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII века. // Вопросы истории. – № 3. – С. 116–123.; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – СПб., 2008. – С. 267–276.; Флоря Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // Отечественная

- история. – 1995. № 5. – С. 110–116.; *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. На основі цього невеличкого літописного сюжету дослідники робили абсолютно різні висновки про організацію влади у Полоцьку в XII–XIII ст.
- ¹¹ *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 163.; *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 154. Улащик зазначив, що «повесть о Полоцке стоит как-то в стороне от всего остального сказания».
- ¹² *Заяц Ю.А.* История белорусских земель X – первой половины XIII в. В отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 12. – Мн., 1997. – С. 88–89.
- ¹³ *Заяц Ю.А.* Указ. соч. – С. 90.
- ¹⁴ Згадується побіжно для визначення напрямку руху Ольговичів на м. Стрежев. ПСРЛ. – Т. 2. – С. 210.
- ¹⁵ *Татищев В.Н.* «История Российская». – Т. 2. – М., 1963. – С. 199. На думку Заяця Татищев та укладач легенди про Гінвіла користувався аналогічними чи близькими літописами.
- ¹⁶ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 1. – М.-Л., 1962. – С. 199.
- ¹⁷ *Толочко А.П.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – К., 2005. – С. 21. Піддавши критиці «татищевські звістки», дослідник не ставив під сумнів репутацію Татищева-історика, а намагався зруйнувати його репутацію «літописця».
- ¹⁸ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 4. – М.-Л., 1964. – С. 47.
- ¹⁹ *Толочко А.П.* Указ. соч. – С. 170.
- ²⁰ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 3. – С. 261.
- ²¹ *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т. 4. – С. 414.
- ²² «Тогда он (Кунос) там поселил сына своего Кернуса, и назвалося тое местцо по Кернусе Керново...». ПСРЛ. – Т. 35. – С. 146.
- ²³ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 146.
- ²⁴ ПСРЛ. – Т. II. – С. 419–420.
- ²⁵ Згідно з «Хронікою Биховця», «Хронікою» М. Стрийковського та «Хронікою Литовської та Жмоїтської», християнське ім'я Гінвіла було не Борис, а Георгій. ПСРЛ. – Т. 17. – С. 479.
- ²⁶ *Алексеев Л.В. Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – М., 2009. – С. 48.
- ²⁷ *Сапунов А.П.* Двинские или Борисовы камни. – Витебск, 1890. *Алексеев Л.В. Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси. – С. 49–55.
- ²⁸ *Алексеев Л.В.* Археологические памятники эпохи железа в среднем течении Западной Двины // Труды Прибалтийской экспедиции. – Т. I. – М., 1959. – С. 300.; *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Свод археологических источников. – Вып. Е1–44. – С. 26–27.; *Його ж.* Календарь IV в. из земли полян // СА, 1962. – № 4. – С. 82.; *Сапунов А.П.* Вказ. пр.
- ²⁹ *Рыбаков Б.А.* Календарь IV в. из земли Полян. – С. 82.; *Сапунов А.П.* Вказ. пр.
- ³⁰ Ім'я Бориса, пов'язане з весняним аграрним молінням про врожай, повинно було, на думку полочан, спокутувати їх гріхи та забезпечити врожай. Див.: *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. – С. 27.
- ³¹ *Алексеев Л.В. Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси. – С. 50.; *Рыбаков Б.А.* Указ. соч.
- ³² Один з цих каменів Стрийковський оглянув сам, але напис повідомив, так, як передав йому «якийсь купець із Дісни». Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi. – W-wa., 1766. – Т. I. – S. 233.
- ³³ *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889.; *Якубовський И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. – 1903. – № 4, 6.; *Пичета В.И.* Полоцкая земля в начале XVI в. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – М., 1961.; *Юхо Я.* Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права в Беларусі. – Мн., 1992.; *Воронін В.* Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Бел. гіст. агляд. – 1998. – Сш. 1.

- ³⁴ *Флоря Б.Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116.
- ³⁵ Там само. – С. 114.
- ³⁶ Час появи поширеної редакції другого зводу дослідники відносять до 40-х рр. XVI ст. *Чамярыцкі В.С.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 159–160.
- ³⁷ Син Володимира Святославича та полоцької князівни Рогнеди, Ізяслав був полоцьким князем.
- ³⁸ Далі слідував текст «Літописця великих князів литовських». ПСРЛ. – Т. 17. – С. 573.
- ³⁹ ПСРЛ. – Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С. 253–256.; Т. 17: Западнорусские летописи. – СПб., 1907. – С. 593–600. – С. 211. Ця легендарна версія спирається на цілком реальні події, що описуються в давньоруських зводах – заслання полоцьких князів до Візантії у 1128 (1129) році. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. Изд. 2. – Л., 1926–1928. – С. 207.
- ⁴⁰ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях владимирских. – М.-Л., 1955. – С. 167.
- ⁴¹ ПСРЛ. – Т. 1. – С. 207.
- ⁴² Сам текст «Повісті» містить протиставлення поширеній на теренах Московії генеалогії литовських князів. Пор., у версії Спиридона-Сави «Гегиминик» – «слободщик» великого князя тверського, в «Повісті про Полоцьк» полоцько-литовський князь Гінвіл – зять великого князя тверського Бориса.
- ⁴³ Памятники старинной русской литературы, изд. Г. Кушелевым-Безбородько. – Т. 4. СПб., 1862. – С. 172–179. (текст житія). Про долю рештків Євфросинії Див.: *Дубровский М.* Житие преподобной Євфросинии Полоцкой. – Полоцк, 1877. – С. 10.
- ⁴⁴ *Сапунов А.П.* Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. – Витебск, 1888.
- ⁴⁵ Kodeks Dyplomatyczny katolicy i diecezji Wilenskiej. – Т. I. 138–1501. – Kraków, 1948. № 460. Полоцкие грамоты (ПГ) XIII – начала XVI вв. Составитель А.Л. Хорошкевич. – Ч. II. – М., 1978. – № 248–249.
- ⁴⁶ В цьому ж столітті було виготовлено і хрест-підробку, що нібито належав св. Параскеві. *Флоря Б.Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка. – С. 112.
- ⁴⁷ ПСРЛ. – Т. 35. – С. 130.; Див.: С. 147, 175, 195, 216.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 419.
- ⁵⁰ ПСРЛ. – Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – М., 2000. – С. 495. За тверським князем Борисом «Повісті» також стоїть реальна особа – великий князь тверський Борис Олександрович (помер у 1461 р.), його дочка Марія в дійсності була першою дружиною Івана III.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Пор. у білорусько-литовських літописах: «и дал им , подным своим, волности и вѣщо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати яко у Великом Новѣгородѣ и Пѣсковѣ». ПСРЛ. – Т. 35. – С. 130. Привілей Полоцькій землі 1511 р.: «Привилей бояром, мешчаном и всеи земли Полоцкои на права и вольности их вод луг привилеев великих князем Витовта, Жигимонта и Скиригаила». // ПГ. – Ч. III. – М., 1980. – С. 85–92.
- ⁵³ ПГ. – Ч. I. № 39–40. – М., 1977. – С. 114–118 (1409 р.); № 49, 51, 52. – С. 130 (20–30-ті рр. XV ст.), 132–134.
- ⁵⁴ Там само. – № 38. – С. 108–114.
- ⁵⁵ ПСРЛ. – Т. 1. – С. 260.
- ⁵⁶ Там само. – № 17. – С. 68. Пор. з його посланнями до Риги: «От пана Яна Юрьевича, маршалка короля его милости, намѣстника полоцкого, приятелем и сусѣдом нашим милым паном бурмистром и ратманом и рядцам мѣста Рижьского поклон с прительством». ПГ. – Ч. II. – № 200. – С. 121. Див. також №№ 197–199. – С. 115–120.
- ⁵⁷ Там само. – № 20. – С. 86.

- ⁵⁸ На думку К. Базилевича, це була форма звернення васала до свого сюзерена. *Базилевич К.В.* Внешняя политика Руского централизованого государства. Вторая половина XV века. – М., 1952. – С. 275. – ПГ. – Ч. III. Коментар А.Л. Хорошкевич до № 197. – С. 112–114.
- ⁵⁹ ПГ. – Ч. III. – М., 1980. Коментар до № 197. – С. 114.
- ⁶⁰ Пор. трохи вище в цьому ж літописі читаємо «мужики мешкають без господаря а зовутся и дручане». ПСРЛ. – Т. 35. – С. 146.
- ⁶¹ Полочанином був боярин Василь Корсак – полоцький намісник 30-х рр. XV ст. Див. ПГ. – Ч. I. – № 52. – С. 133–134. Полочанином міг бути і князь Іван Семенович (намісник у Полоцьку в 1409 р.). Див. ПГ. – Ч. I. – № 39–40. – С. 114–118.
- ⁶² *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. *Studia źródłoznawcze. Commentationes.* – Т. XII. – Warszawa, 1967. – S. 158.; *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 156.
- ⁶³ *Jakubowski J.* *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską.* – W-wa, 1912. – S. 34.; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 161–162.; *Семянчук А.А.* Беларуско-літоўскія летапісы. – Гродно, 2000. – С. 38.
- ⁶⁴ На думку М. Улащика, ініціатором створення легенди був Станіслав Альбрехтович Гаштольд. Сама ж легенда, у тому вигляді в якому вона зафіксована в літописах, була створена не пізніше 1542 р. (рік смерті С. Гаштольда). *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 162. На думку ж В. Чемерицького, перша редакція «Хроніки» виникла раніше, в 20-х рр. XVI ст. *Чамярыцкі В.* Беларускія летапісы. – С. 158.
- ⁶⁵ Гаштольди чотири рази були намісниками та (з 1507 р.) та воеводами Новогрудка.
- ⁶⁶ *Acta Tomisiana.* – Кн. II. 1852. – № CCIV. – S. 177–178.
- ⁶⁷ Акты Литовско-Русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. I. (1390–1529). – М., 1900. – № 138. – С. 155–157 (29. 04. 1514 р.).
- ⁶⁸ Акты Литовско-Русского государства. – № 140. – С. 158–159. (27. 06. 1514 р.).

УДК 94(430) «15»

Сергій Каріков*

ДИНАМІКА ПОШИРЕННЯ ЛЮТЕРАНСТВА В НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI ст. ЯК СКЛАДОВА КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

Статтю присвячено територіальному аспекту лютеранської конфесіоналізації в Німеччині. Визначено головні напрями політики місцевої влади. Автор робить висновок щодо зв'язку успіхів лютеранства з посиленням князівської влади у таких регіонах, як Саксонія, Бранденбург, Вюртемберг, та деяких імперських міст (зокрема, Нюрнберга, Франкфурта-на-Майні).

Ключові слова: Конфесіоналізація; лютеранство; влада; територія; церква.

Статья посвящена территориальному аспекту лютеранской конфессионализации в Германии. Определены главные направления политики местной власти. Автор делает выводы относительно связи успехов лютеранства с усилением княжеской власти в таких регионах, как Саксония, Бранденбург, Вюртемберг, и некоторых имперских городов (в частности, Нюрнберга, Франкфурта-на-Майне).

Ключевые слова: Конфессионализация; лютеранство; власть; территория; церковь.

The article is devoted to the territorial aspect of lutheran confessionalization in Germany. The main directions of policy of local authorities are defined. The conclusion about connections of successes of lutheranism with strengthening of princes' power in Saxony, Brandenburg, Württemberg and some imperial free cities as Nuremberg and Frankfurt am Main is done.

Key words: Confessionalization; lutheranism; authority; territory; church.

В історії Німеччини конфесіоналізація є процесом, зміст якого пов'язує епоху Реформації з подальшими подіями XVI ст. у єдине ціле. Саме в часи Реформації були закладені підвалини, на яких розпочалися масштабні трансформації в усіх сферах життя Німеччини раннього Нового часу. Стрижнем цих подій стала конфесіоналізація – процес утвердження протестантських церковних організацій та оновлення католицизму в умовах релігійного розколу німецького суспільства, пов'язаний зі змінами в соціально-економічному, політичному, культурному житті.

Важливим напрямом конфесіоналізації дослідники визначають територіалізацію, яку зазвичай характеризують як процес зміцнення позицій місцевої влади. Поняття територіалізації розглядали у своїх працях такі німецькі дослідники, як Е.В. Цесден, Х. Клоетінг, Г.Р. Шмідт, Ф. Пресс. Вони визначили такі її риси, як розмежування євангелічних та католицьких територій¹, юридичне обґрунтування

* *Каріков Сергій* – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Харків).

претензій князів на вирішення церковних питань², заходи одержавлення церковної сфери³, зародження в межах територій абсолютистських тенденцій⁴. У вітчизняній історіографії до цього питання звернувся В. Дятлов, приділивши увагу його зв'язку з позиціями радикальних реформаторів в окремих регіонах Німеччини⁵. Н. Подаляк схарактеризувала деякі особливості процесу Реформації для північно-німецьких міст – членів Ганзи⁶. Однак визначення історичного змісту територіалізації, враховуючи ситуацію політичної роздробленості німецьких земель, передбачає більш детальну її характеристику стосовно різних регіонів.

У зв'язку зі з'ясуванням змісту територіалізації зберігає актуальність і проблема динаміки цього процесу. У межах статті зосереджуємося на розгляді поширення лютеранства в Німеччині у XVI ст. – від виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» (1517) як початку Реформації до остаточного закріплення ключових положень євангелічного віровчення внаслідок прийняття «Книги згоди» (1580). Висвітлення лютеранської конфесіоналізації дозволить відповісти на питання, населення яких німецьких територій відіграло найбільш активну роль у євангелічному русі, визначити, якими причинами була зумовлена ця активність на різних етапах конфесіоналізації, які особливості і наслідки вона мала.

Природно, що дослідники початкового етапу Реформації не можуть оминати увагою Віттенберг – місто, яке відіграло ключову роль у подіях євангелічного руху. Визначаючи передумови майбутнього утвердження Віттенберга в якості центру Реформації, передусім слід назвати заснування університету в 1502 р. На цей час у німецьких землях поширилося вчення гуманізму; це зумовило сильні гуманістичні впливи і в новому навчальному закладі. На запрошення саксонського курфюрста Фрідріха III сюди прибули, зокрема, професор медицини Мартін Полліх, видатний ритор Герман фон дер Буш, теолог Йоганн фон Штаупіц, який пізніше став духовним наставником молодого Лютера⁷. Таким чином, Віттенберзький університет від самого початку існування виявився менш пов'язаним із середньовічними традиціями, ніж давні центри вищої освіти в Німеччині – Кельнський та Інгольштадтський університети, у яких позиції вищого католицького духовенства були сильнішими. Гуманістичні впливи зближували Віттенберг з більш молодими університетськими центрами Німеччини, до яких належали Росток, Лейпциг, Ерфурт, Грейфсвальд. У цих містах університети були засновані в XV ст. і також відіграли активну роль у гуманістичному русі.

Виступ професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера з «95 тезами» в 1517 р. став початком розгортання Реформації як ідейного руху проти панування Римсько-Католицької Церкви. Хоча до початку 20-х рр. XVI ст. у Німеччині ще не відбувалося реформування богослужіння, закриття монастирів та інших перетворень церковної організації, саме в цей час було закладено підвалини цих майбутніх трансформацій.

Після Вормського рейхстагу 1521 р. відбулася остаточна поляризація двох сил – євангелізму і католицизму. Реформація перетворилася з ідейного на масовий суспільно-політичний рух. Основними засобами її поширення стали євангелічна проповідь і «летючі листки». У першій половині 20-х рр. XVI ст. євангелічні пере-

творення вийшли за межі Віттенберга. Вони охопили не лише низку міст Північної і Центральної Німеччини, де знайшли підтримку бюргерства (Брауншвейг, Хільдесхайм, Гамбург, Любек, Магдебург), але поширилися й у церковних володіннях. Зокрема, гросмейстер Німецького ордену Альбрехт Бранденбурзький у 1523 р., порадившись з Лютером, запросив до Пруссії доктора Йоганна Брісмана, який 27 вересня виголосив в соборі Кенігсберга першу євангелічну проповідь⁸.

Надалі поширення Реформації в цьому регіоні активізувалося завдяки підтримці єпископа Георга фон Поленца, пов'язаного з Альбрехтом дружніми стосунками. Вже наприкінці 1523 р. він розпочав регулярні євангелічні проповіді в Кенігсберзі, незважаючи на протидію католицької верхівки. Врешті-решт у справу втрутився папа Климент VII, чий легат кардинал Кампеджіо у грудні 1524 р. привіз наказ про заборону Реформації в орденських землях⁹. Проте папська ворожість не зупинила поступу євангелічного руху у Пруссії. Для запобігання подальшому втручання римської курії у місцеве життя Лютер порадив Альбрехту перетворити територію ордену на світське герцогство¹⁰. Після цього в 1525 р. Альбрехт прийняв лютеранство. 10 грудня 1525 р. було затверджено «Статті про церемонії», які офіційно дозволяли здійснювати на території герцогства євангелічне богослужіння¹¹. Таким чином, Пруссія стала євангелічною територією. Вона може бути визначена як приклад «ранньої територіалізації», оскільки вирішальну роль в утвердженні Реформації тут відіграла саме територіальна влада.

Після завершення Селянської війни 1524–1525 рр. і розгрому прибічників Томаса Мюнцера було серйозно послаблено радикальні течії Реформації в Німеччині. Водночас посилилися позиції бюргерського та князівського таборів. У 1526 р. за домовленістю між Мартіном Лютером і курфюрстом Йоганном у Саксонії було розпочато візитації парафій¹². У тому ж 1526 р. ландграф Філіп Гессенський здійснює Реформацію у своїх володіннях. При цьому учасники Хомберзького синоду, на якому було ухвалено запровадження євангелічного богослужіння в Гессені, відкинули ідею автономії общин у релігійних питаннях і підтримали саксонську модель регулювання світською владою церковного життя¹³. Головним засобом цього регулювання в Гессені, як і у Саксонії, стали регулярні візитації. Протягом їх здійснення на території ландграфства були здійснені ліквідація всіх монастирів, секуляризація їх майна і реорганізація системи соціального забезпечення¹⁴. У 1528 р. цьому прикладу наслідував ще один територіальний правитель – маркграф Георг Бранденбург-Ансбахський¹⁵.

На рубежі 20–30-х рр. XVI ст. відбувалося подальше піднесення лютеранства. Зокрема, в Південно-Західній Німеччині центром євангелічного руху став Нюрнберг. Значну роль у поширенні Реформації в цьому місті відіграли міський синдик Лазарус Шпенглер, який підтримував активне листування з Лютером, і відомий лютерівський соратник проповідник Венцеслаус Лінк. Хоча проти лютеранства виступили деякі авторитетні особи (зокрема, абатиса жіночого монастиря св. Клари Карітас Піркгеймер)¹⁶, більшість бюргерів підтримало євангелічний рух. Завдяки їх активності Нюрнберг перетворився на провідний центр Реформації у Франконії¹⁷. Подібну роль в Ельзасі відігравав Страсбург, де Реформація здобула підтримку

впливового міського радника Йоганна Штурма, а у Вюртемберзі – Ульм, де на боці євангелізму активно виступив Бернгард Бессерер (він був одним з міських делегатів на Другому Шпеєрському рейхстагу)¹⁸. Саме згадані три міста, разом із курфюршеством Саксонським і ландграфством Гессенським, виступили ініціаторами політичного об'єднання євангелічних територій – Шмалькальденського союзу.

Динамічному поширенню лютеранства на місцях сприяли і євангелічні церковні статути, масове запровадження яких в різних територіях Німеччини було розпочато з кінця 20-х рр. XVI ст. Внаслідок цього «вертикальний вплив» Реформації доповнювався «горизонтальним впливом» (за термінологією Р. Розіна)¹⁹. Реформація поширювалася не тільки за напрямом «Віттенберг – території», але й від центрів цих територій до їх периферії (від міст до сіл).

Подіями, що консолідували євангелічний рух і водночас посприяли переважанню в ньому князівського табору, стали розробка Філіпом Меланхтоном Аугсбурзького віросповідання навесні 1530 р. й оформлення Шмалькальденського союзу п'яти євангелічних територій та чотирнадцяти міст, яке відбулося 27 лютого 1531 р.²⁰. Показово, що найбільш активну участь у його подальшій діяльності брали лідери князівської Реформації – ландграф Філіп Гессенський і курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський. На той час саме в їх володіннях лютеранство поширювалося найбільш динамічно; інші території долучалися до нього повільніше. В одних випадках це було пов'язано із територіальною близькістю до володінь князів – прибічників католицизму (зокрема, для міст Нижньої Саксонії – до земель герцога Генріха Брауншвейзько-Вольфенбюттельського). В інших випадках спостерігався розкол серед суспільства певних територій: євангелічне угруповання (здебільшого представлене бюргерством і дворянством) стикалося з активною протидією католицького табору (переважно – міського патріціату). Яскравими прикладами такого протистояння є боротьба в баварських містах²¹.

Незважаючи на ці перешкоди, у 30-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. поширення євангелізму в нових територіях тривало досить успішно. В цей час утвердження євангелічних церковних статутів відбувається, зокрема, в таких значних імперських містах, як Любек (1531), Ульм (1531), Аугсбург (1534), Бремен (1534), Ганновер (1536), а також в Ангальті (1534), Померанії (1534–1535), Вюртемберзі (1536), Мекленбурзі (1534–1540), Шлезвіг-Голштінії (1536–1542)²². Надалі згідно з принципами цих статутів здійснювалося реформування місцевої церковної організації (призначення проповідників та шкільних учителів, регламентація їх обов'язків і матеріального забезпечення) та змісту богослужіння (відправа Хрещення та Причастя за лютеранським обрядом, виконання євангелічних духовних пісень общиною). Провідну роль у регламентації цих питань відіграла місцева влада. Однак при цьому зберігався тісний зв'язок євангелічних міст і територій із провідним центром лютеранства: у ряді випадків авторами церковних статутів були саме запрошені з Віттенберга теологи. Серед них слід відзначити активність Йоганна Бугенхагена, який за період 1528–1544 рр. підготував євангелічні статути Брауншвейга, Гамбурга, Любека, Померанії, Шлезвіг-Голштінії, Брауншвейг-

Вольфенбюттеля, Хільдесхайма, а також на запрошення короля Крістіана III узяв участь у здійсненні Реформації в Данії²³.

На особливу увагу при розгляді динаміки лютеранства в цей час заслуговує його поширення в територіях, що перебували під безпосередньою владою курфюрств – адже саме ці найбільш могутні князі Священної Римської імперії вели активну політичну боротьбу, від якої значною мірою залежали успіхи та поразки Реформації. Крім Йоганна Фрідріха Саксонського, на боці лютеранства на цей час виступив курфюрст Бранденбурга Іоахім II (1535–1571). Однак у його володіннях, за виразом В.-Д. Хаушільда, Реформація просувалася «середнім шляхом між Римом та Віттенбергом»: запровадження причастини за євангелічним зразком поєднувалося зі збереженням багатьох католицьких церемоній і свят²⁴. Крім того, Іоахім II активно здійснював секуляризацію, прагнучи посилити вплив територіальної влади на церковні справи. Важливим засобом цієї політики стали візитації, які було розпочато після прийняття Бранденбурзького церковного статуту 1540 р.

У другій половині 40-х рр. XVI ст. в німецьких землях відбулася низка подій, що зумовили подальші територіальні зміни у процесі конфесіоналізації. Безумовно, несприятливу роль для євангелізму на цьому етапі відіграли такі події, як смерть Мартіна Лютера і поразка протестантів у Шмалькальденській війні. Наслідком цього стало прийняття Аугсбурзького інтериму, яким зміст лютеранства фактично зводився до окремих моментів – причастини мирян під двома видами і скасування целібату²⁵. Віттенберг потрапив під контроль нового курфюрста – Моріца Саксонського, який на цей час підтримав імператорську партію. З іншого боку, ці удари не стали для прибічників лютеранства фатальними саме через те, що Віттенберг уже не був єдиним форпостом євангелізму. На цей час лютеранство уже утвердилося в різних регіонах Німеччини. Проти Аугсбурзького інтериму виступили як північнонімецькі міста, так і території Південно-Західної Німеччини. Цим пояснювався його нетривалий термін дії: у 1552 р., після перемоги протестантів у «князівській війні», інтерим було скасовано.

Територіальне поширення Реформації у 20–50-х рр. XVI ст. поєднувалося з поглибленням її змісту – з ідейного руху вона перетворилася на вагомий чинник соціальних перетворень. Ранній антикатолицький рух сформулював нові вчення й доктрини, втілення в життя яких відбувалося у процесі конфесіоналізації, інституціонального оформлення реформаційної програми. Відтепер територіальний поділ конфесій, лютеранської та католицької, залежав головним чином від сили політичних союзів і угруповань, від князівської політики²⁶. Однак, хоча в часи пізньої Реформації провідну роль у її поширенні стали відігравати князі і магістрати, а участь общин у реформуванні церковного життя виявилася обмеженою, вона все ж не була зведена нанівець. Для визначення характеру лютеранської конфесіоналізації звернемося до регіональних особливостей цього процесу в середині – другій половині XVI ст.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру лютеранство в межах Священної Римської імперії стає офіційно визнаною конфесією. Внаслідок цього фактичне верховенство територіальної влади в церковних питаннях тепер було

закріплене й юридично. Воно характеризувалося трьома головними аспектами: контроль форми та змісту богослужіння, нагляд за церковним майном і матеріальним забезпеченням священнослужителів; перевірка моральності проповідників та мирян²⁷. Фактично контролю політичної влади могли бути піддані всі сфери суспільного життя.

Територіальна організація лютеранства тепер посилюється все в більшій кількості центрів. Зокрема, в Саксонсько-Тюрінзькому регіоні важливу роль у поширенні лютеранства, поряд із Віттенбергом, почала відігравати Єна. Це місто, яке належало ернестинській лінії правлячої в Саксонії династії Веттінів, вже на початку 20-х рр. XVI ст. стало центром активних реформаційних виступів бюргерства²⁸. На той час, однак, євангелічний рух в Єні ще був тісно пов'язаний з Віттенбергом. Важливим чинником подальшого зростання потенціалу Єни як регіонального центру євангелізму в герцогстві Саксонському стало заснування університету: у 1558 р. імператор Фердинанд I надав місту цю привілегию²⁹. До Єни перебралися такі відомі віттенберзькі теологи, як Матіас Флакк, Ніколас фон Амсдорф. Вони належали до партії гнезіолютеран, які прагнули зберегти учення Лютера без змін.

У 50–70-і рр. XVI ст. протистояння між гнезіолютеранами та філіпістами (послідниками Філіпа Меланхтона, які в окремих моментах зближувалися з кальвінізмом, – Георгом Майором, Юстусом Меніусом) загострилося, загрожуючи розколом усього лютеранства. Євангелічні теологи не виробили спільної позиції з питань визнання ролі милості Божої як основи спасіння людської душі, образу присутності Христа у Причасті, відносин між церковною і світською владою³⁰. Не вдалося досягти згоди ані на з'їзді у Вормсі у вересні 1557 р., ані на зустрічі князів у Наумбурзі в 1561 р. Після смерті Меланхтона філіпізм набув офіційного визнання в курфюршестві Саксонському, Бранденбурзі, Померанії, Шлезвіг-Голштінії³¹.

Подолання конфлікту відбувалося в декілька етапів; у ньому взяли участь представники як лютеранської церковної організації, так і світської влади. Вюртемберзький герцог Крістоф (1550–1568), прагнучи подолати розкол, доручив своєму раднику Якобу Андреа (професору теології в Тюбінгенському університеті) підготувати проект статей із викладом принципів євангелічного віросповідання, що й було здійснене протягом 1568–1570 рр. Документом подібного змісту став і «Корпус доктрин», підготований брауншвейзьким суперінтендентом Мартіном Хемніцем протягом 1564–1576 рр. Спочатку ця праця набула чинності у Брауншвейзі, а після запровадження лютеранства у герцогстві Брауншвейзько-Вольфенбюттельському (1569) – у межах всієї території. Відіграло роль і особисте втручання саксонського курфюрста Августа, який в 1574 р. звільнив з посад декількох впливових прибічників філіпізму, а згодом виступив як посередник у примиренні двох угруповань. Він виступив із пропозицією об'єднання текстів, підготованих теологами південнонімецьких і північнонімецьких територій, у єдиній віросповідній книзі. Проект цього документа було розглянуто на церковному конвенті в Торгау в 1576 р. і прийнято за основу. Після доопрацювання лютеранськими теологами цей документ було ухвалено в Берге у травні 1577 р. як «Формулу

згоди», а в 1580 р. урочисто затверджено у зв'язку з п'ятдесятирічним ювілеєм Аугсбурзького віросповідання як «Книгу згоди»³².

Процес розробки «Формули згоди», на ґрунті якої було підготовлено «Книгу згоди», свідчив про те, що в середовищі лютеран уже склалася власна інтелектуальна еліта. Це було пов'язано з подальшим розвитком територіальних центрів вищої освіти. Так, крім Віттенберга і Єни, у XVI ст. університети були створені і в інших лютеранських територіях: у ландграфстві Гессенському – в Марбурзі (1527), у герцогстві Прусьському – в Кенігсберзі (1544), у герцогстві Брауншвейзько-Вольфенбюттельському – в Хельмштедті (1576). Важливим центром лютеранської ортодоксії наприкінці XVI ст. став також теологічний факультет Тюбінгенського університету у Вюртемберзі.

Діяльність університетів забезпечувала подальшу позитивну динаміку лютеранства, його територіальне поширення. За межами Саксонії лютеранство мало найбільші успіхи у Бранденбурзі, Пруссії, Вюртемберзі, Брауншвейг-Вольфенбюттелі, містах Північної Німеччини. Це пояснювалося як позиціями правителів цих територій – прибічників євангелізму, так і активністю місцевого населення. Зокрема, у Вюртемберзі вирішальним чинником утвердження лютеранства стала політика герцога Крістофа. За часів його правління було запроваджено нову систему управління територіальною церковною організацією: вона поділялася на 23 суперінтендентства, керівники яких здійснювали регулярні візитації парафій і водночас підпорядковувалися контролю чотирьох генеральних суперінтендентів. Реформування церковного та шкільного життя герцогства відбувалося на ґрунті положень Вюртемберзького церковного статуту 1559 р., розробленого відомим теологом Йоганном Бренцем³³.

З іншого боку, в ганзейських містах поширення лютеранства було пов'язане з боротьбою міських общин за здійснення демократичних перетворень. Тому утвердження євангелізму сприяло обмеженню влади патриціату в таких містах, як Росток, Вісмар, Любек. Аналогічні події відбувалися у Вестфалії, де Реформація утвердилася в Зоесті та Оснабрюці³⁴. Зуміли відстояти свою політичну самостійність і такі великі міста – центри лютеранства, як Нюрнберг і Франкфурт-на-Майні. Зокрема, другий з них наприкінці XVI ст. зумів перебрати на себе функції торговельного посередника між Західною та Східною Німеччиною. Цьому сприяли не тільки вигідне географічне розташування Франкфурта, але і приплив до нього у 70–80-х рр. XVI ст. купців та ремісників з розореної іспанцями Фландрії; внаслідок цього у місті поживалося ювелірне виробництво і торгівля шовком³⁵. Спільність віросповідання, таким чином, позитивно впливала і на розвиток соціально-економічних відносин.

У зв'язку з цим, оцінка Г.Р. Шмідтом всієї лютеранської конфесіоналізації в Німеччині XVI ст. в аспекті «територіалізм проти комуналізму»³⁶ є не досить переконливою. Навіть у часи пізньої Реформації і після укладання Аугсбурзького релігійного миру лютеранство продовжувало знаходити підтримку як «згори», так і «знизу» – не тільки в ганзейських містах, але й у Франконії, Пфальці.

Боротьба представників влади з общинами у Німеччині раннього Нового часу не виглядає боротьбою, спричиненою релігійним протистоянням. Територіальні правителі дійсно намагалися ліквідувати іншokonфесійні лакуни у власних володіннях (навіть всупереч положенням Аугсбурзького релігійного миру)³⁷. Проте можна стверджувати, що тим самим вони мали на меті передусім власні політичні інтереси, прагнучи усунути реальні чи потенційні осередки опору на регіональному рівні. У цьому питанні інтереси євангелічних князів цілком збігаються з позиціями католицьких і реформатських можновладців.

Слід зазначити, що в деяких німецьких територіях лютеранство, хоч і мало певні успіхи, проте так і не стало провідною конфесією. Це, зокрема, стосується Кельна та інших рейнських міст, у яких католицьке духовенство силоміць придушило євангелічний рух³⁸. У Баварії під час правління герцога Альбрехта V (1550–1579) також відбувається послідовне викорінення лютеранства. Це можна пояснити як особистою відданістю Альбрехта V католицизму³⁹, так і економічними контактами з Італією й тісними родинними зв'язками з католицьким духовенством баварського патриціату. Водночас відновлення позицій католицизму передбачало й певну трансформацію його змісту і методів впливу на суспільство. Зокрема, в діяльності католицької церковної організації на території Баварії у другій половині XVI ст. знайшли поширення візитації як ефективний засіб контролю духовенства, а в системі освіти було розпочато організацію шкіл нового типу – єзуїтських колегіумів⁴⁰. Увага до контролю як засобу реформування церкви, а також до системи шкіл – спільна риса лютеранства і католицизму раннього Нового часу, хоча в однакові форми при цьому вкладався протилежний ідейний зміст.

У деяких регіонах після укладання Аугсбурзького релігійного миру активізуються і прибічники реформістського вчення. Зокрема, у Пфальці за правління Фрідріха II (1559–1576) було розпочато офіційне впровадження в церковну практику принципів кальвінізму, що спричинило конфлікт курфюрста з місцевим дворянством, яке переважно підтримувало лютеранство⁴¹.

Хоча католицька й реформатська церковні організації у другій половині XVI ст. активізували свій вплив і досягли певних успіхів, лютеранство на той час залишалося найбільш могутньою конфесією в німецьких землях – принаймні, за кількісними показниками. На початку 70-х рр. XVI ст. близько 70 % населення Німеччини складала прибічники євангелізму⁴². Щоправда, слід враховувати, що, згідно з умовами Аугсбурзького миру, головним критерієм визначення конфесійної приналежності мешканців певної території слугувало те, якого віросповідання дотримувався правитель. І все ж не підлягає сумніву, що євангелізм внаслідок здійснення Реформації й подолання низки внутрішніх суперечностей суттєво зміцнився.

У деяких випадках навіть у тих територіях, де влада належала представникам іншим конфесій, лютерани змогли досягти визнання свого віровчення. Так, в австрійських провінціях, де влада належала прокатолицькій династії Габсбургів і водночас існувала широка підтримка євангелізму, спеціальним рішенням

генерального ландтагу у Брюці в 1578 р. була ухвалена релігійна пацифікація – підтвердження прав лютеран, проголошених Аугсбурзьким миром 1555 р. У графстві Ліппе, де правляча династія прийняла реформатство, мешканці міста Лемго відстояли право здійснювати євангелічне богослужіння, що було зафіксовано церковним статутом⁴³.

В умовах політичної роздробленості Німеччини переміщення організаційних центрів лютеранства було закономірним явищем. На початковому етапі таким центром став Віттенберг, який відіграв провідну роль у євангелічній конфесіоналізації в масштабах Німеччини до другої половини 40-х рр. XVI ст. Надалі ця роль збереглася за Віттенбергом у межах Саксонії. Поряд із цим прибічники євангелізму в Саксонсько-Тюрінзькому регіоні все більшою мірою стали зосереджуватися і в Єні. В інших територіях Німеччини склалися нові регіональні центри лютеранства, що було пов'язано як із політикою місцевої влади, так і з консолідацією прибічників євангелічного вчення й остаточним оформленням його догматів. Важливим чинником цього процесу стало зростання університетів. Окрім Саксонії, найбільш могутніми серед лютеранських територій наприкінці XVI ст. стали Бранденбург, Вюртемберг, у діяльності правлячої верхівки яких виразно помітні абсолютистські тенденції. Зберегли свої позиції і деякі імперські міста, зокрема, Нюрнберг і Франкфурт-на-Майні. Їх посилення сприяло зміцненню позицій євангелізму в межах окремих регіонів і водночас спричинило подальше загострення конфесійно-політичних відносин із зовнішніми суперниками.

-
- ¹ Zeeden E.W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E.W. Zeeden // Zeeden E.W. Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. – Stuttgart, 1985. – S. 67–112.
 - ² Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 157–158.
 - ³ Schmidt H.R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H.R. Schmidt. – München, 1992. – S. 88.
 - ⁴ Press V. Das Alte Reich. Ausgewählte Aufsätze / V. Press. – Berlin, 1997.
 - ⁵ Дятлов В.О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. / В.О. Дятлов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 309–318.
 - ⁶ Подаляк Н.Г. Ганза: мир торгівлі и політики в XII–XVII століттях / Н.Г. Подаляк. – К., 1998. – С. 145–154.
 - ⁷ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996. – S. 57.
 - ⁸ Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen / R. Stupperich // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau, 1966. – S. 7.
 - ⁹ Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen / R. Stupperich // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau, 1966. – S. 8.
 - ¹⁰ Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig, 2000. – S. 113.
 - ¹¹ Artikel der Ceremonien und anderer Kirchen Ordnung // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau, 1966. – S. 118–129.

- ¹² Голубкин Ю.А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 64–72.; Голубкін Ю.О. На шляху до суверенної територіальної Євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – Серія: історичні науки: № 2. – С. 9–12.
- ¹³ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 153.
- ¹⁴ Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig, 2000. – S. 176.
- ¹⁵ Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten / B. Moeller // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 574.
- ¹⁶ Widerstand gegen obrigkeitliche Reformen / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 317–318.
- ¹⁷ Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten / B. Moeller // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 575.
- ¹⁸ Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33. – Tübingen, 1956. – S. 27–28.
- ¹⁹ Rosin R. The Reformation, Humanism, and Education: The Wittenberg Model for Reform / R. Rosin // Concordia Journal. – 1990. – Vol. 16. – № 4. – P. 316.
- ²⁰ Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33. – Tübingen, 1956. – S. 77–86.
- ²¹ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 167.
- ²² Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566 / H. Kirchner. – Leipzig, 1988. – S. 26–29.
- ²³ Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitor / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 7–23; Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 196–233.; Leder H.-G. Reform und Ordnung aus dem Wort / H.-G. Leder, N. Buske. – Berlin, 1985.; Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie / H.-G. Leder. – Bern / Frankfurt a. M., 2002.
- ²⁴ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 132.
- ²⁵ Folgen der Niederlage: das Augsburger Interim / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 454–460.
- ²⁶ Дятлов В.О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. / В.О. Дятлов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 312.
- ²⁷ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 148.
- ²⁸ Joestel V. Ostthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegung und Reformation im mittleren Saaletal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524) / V. Joestel. – Berlin, 1996. – S. 55–62.
- ²⁹ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996. – S. 122.
- ³⁰ Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 100.
- ³¹ Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart, 2006. – S. 242–243.
- ³² Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 423–425.
- ³³ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 162.
- ³⁴ Подаляк Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях / Н.Г. Подаляк. – К., 1998. – С. 150.

- ³⁵ *Прокопьев А.Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 285.
- ³⁶ *Schmidt H.R.* Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H.R. Schmidt. – München, 1992. – S. 97.
- ³⁷ *Прокопьев А.Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 283.
- ³⁸ *Подаляк Н.Г.* Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях / Н.Г. Подаляк. – К., 1998. – С. 150.
- ³⁹ *Прокопьев А.Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 216.
- ⁴⁰ *Hauschild W.-D.* Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 167.
- ⁴¹ *Прокопьев А.Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 220.
- ⁴² *Zur Mühlen K.-H.* Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen, 1999. – Т. 2. – S. 126.
- ⁴³ *Klueting H.* Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueing. – Stuttgart, 1989. – S. 160–161.

УДК «1609–1618»

Алена Дземідовіч*

**ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ
ПАДЧАС ІНТЭРВЕНЦЫІ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ
У РАСІЙСКУЮ ДЗЯРЖАВУ 1609–1618 гг.**

У статті розглядається інтервенція Речі Посполитої в Російську державу у 1609–1618 рр. Особлива увага приділяється ролі Великого князівства Литовського у східному зовнішньополітичному напрямі Речі Посполитої.

В статье рассматривается интервенция Речи Посполитой в Российское государство в 1609–1618 гг. Особое внимание обращается на роль Великого княжества Литовского в восточном внешнеполитическом направлении Речи Посполитой.

The article is devoted to intervention of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Russian State in 1609–1618. The special attention is paid to the role of the Great Duchy of Lithuania in the eastern orientation of the foreign policy of the Polish-Lithuanian Commonwealth

Традыцыйна адносіны паміж Вялікім княствам Літоўскім (а пазней – Рэччу Паспалітай) і Расійскай дзяржавай характарызуваліся варожасцю і пастаянным суперніцтвам за лідэрства ва ўсходнееўрапейскім і балтыйскім рэгіёнах. Падзеі пачатку XVII ст. не з’явіліся выключэннем. Наяўнасць заканамерных скрытых імпульсаў супрацьстаяння, якімі спрадвечна суправаджаліся ўзаемаасункі краін, непазбежна прыводзіла да жадання адной з іх скарыстаць цяжкі стан другой на сваю карысць. Так, у першым дзесяцігоддзі XVII ст. Рэччу Паспалітай былі праігнараваны ўмовы мірнага пагаднення, заключанага Львом Сапегай у 1601 г. з расійскім бокам.

Пэўныя палітычныя абставіны, у якіх апынулася Расійская дзяржава падчас смуты (хісткае трыманне Васіля Шуйскага на прастоле, баярская апазіцыя, дзеянні Ілжэдзімітрыя II), падаліся манарху Рэчы Паспалітай зручным момантам для рэалізацыі актуальных мэтаў: як мінімум – вяртання Смаленскай зямлі, у лепшым выпадку – падпарадкавання суседняй дзяржавы.

На Варшаўскім вальным сойме 1609 г. праблема вайны з Расіяй была абмеркавана толькі на паседжаннях сенату, а таксама на тайнай нарадзе сенатараў з манархам. Ідэя была ў агульным зацверджана сенатарамі. «Маскоўская экспеды-

* Дземідовіч Алена – аспірантка Білоруськаго дзяржаўнаго універсітету. Науковий керівник – доктор історичних наук Лойка П. А.

цыя была адобрана...На поўным сходзе меркаванні ўсіх сенатараў, за выключэннем толькі траіх ці чацвярых, згодны былі ў тым, каб я. в. кароль не ўпускаў такога выпадку» – паведамляюць запіскі гетмана Станіслава Жалкеўскага¹. Дакладна вядома, што актыўна агітаваў за вайну з Расійскай дзяржавай канцлер ВКЛ Леў Сапега. Як падкрэслівае К. Кагнавіцкі, «меў ён перад сабою не толькі інтарэсы ўласнага роду, але і цэлай правінцыі Літоўскай важны ў тым інтарэс»². Сапраўды, Сапега меў уладанні на Смаленшчыне і, па сутнасці, мог быць зацікаўлены ў вяртанні акрэсленай тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Аднак, яго актыўна-станоўчая пазіцыя ў дадзеным пытанні не была аднаасобнай на сойме 1609 г. Варта адзначыць, што сярод прадстаўнікоў Княства былі тыя, хто сумняваўся ў поспеху справы і, наогул, у яе патрэбе. Да ліку апошніх адносіцца асоба ваяводы віленскага Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі, які прадбачыў негатыўныя вынікі вайны³. Па гэтай прычыне Радзівіл ледзь не стаў ворагам канцлера ВКЛ.

Непрыхільным стаўленнем да выправы супраць Масквы вылучаліся гетман ВКЛ Ян Караль Хадкевіч, а таксама кашталян віленскі Геранім Хадкевіч⁴. За вайну, апроч Льва Сапегі, выступілі маршалак ВКЛ Крыштаф Дарагастайскі⁵, які адзначыўся на сойме 1605 г. як праціўнік канфлікту з Расіяй; біскуп віленскі Бенедыкт Война, стараста веліжскі Аляксандр Гасеўскі⁶.

Можна сказаць, што пытанне «быць ці не быць вайне з Расійскай дзяржавай» раскалола палітычную эліту Рэчы Паспалітай, у тым ліку і ВКЛ. Калі яшчэ на працягу некалькіх гадоў пасля дыпламатычнай місіі Л. Сапегі магнатэрыя сцерагла ўважліва мірныя адносіны з усходнім суседам і клапацілася, каб ніякім чынам не выклікаць падазронасць у Масквы ў недобрамыслівых намерах, то ў 1609 г. з яе кола вылучаюцца актыўныя «саюзнікі» Жыгімонта III Вазы ў справе навядзенне парадку ў Расіі.

Аб'ектыўна Рэч Паспалітая не была падрыхтаванай да вайны: недахоп грошай, вайна са Швецыяй, небяспека ад Турцыі, унутрыпалітычныя праблемы былі ўласцівы дзяржаве на той час. Аднак, усё ж такі вальным соймам 1609 г. былі ўхвалены падаткі. Прычым, выправа супраць Масквы не ўзгадвалася ў якасці прычыны ўхвалення пабораў, а ўказвалася, што гэта неабходна на «прадухіленне розных небяспек, і на падтрымку вайны Інфлянтскай»⁷.

У жніўні 1609 г. Жыгімонт III Ваза на чале арміі перасек межы Расійскай дзяржавы. Кампанія пачалася з аблогі Смаленска ў верасні 1609 г.⁸, які знаходзіўся ў складзе Расійскай дзяржавы з 1514 г. Зразумела, што вяртанне гэтых зямель мела вялікае значэнне для ўсёй Рэчы Паспалітай, але найбольш для ВКЛ, што часткова тлумачыць станоўчую пазіцыю канцлера ВКЛ Льва Сапегі падчас сойма 1609 г. у пытанні распачынення канфлікту з усходнім суседам. Напярэдадні выправы ўзнікалі непаразуменні і спрэчкі паміж гетманам польным каронным С. Жалкеўскім, які прапаноўваў адразу паход на Маскву, і канцлерам ВКЛ, які катэгарычна настойліваў на першасным узяцці Смаленска.

Заўважым, што авалодаць горадам было надзвычай складана: з канца 80-х гадоў XVI ст. вакол Смаленска будавалася моцная каменная сцяна, была ўзведзена

адмысловая фартыфікацыйная сістэма. Адным словам, рабілася ўсё неабходнае для таго, каб любы наступ польска-вялікакняскага войска разбіўся аб гэту цвержу. Аднак у 1609–1611 гг. моц Смаленска была не толькі ў высокіх каменных мурах. Гарнізон пад кіраўніцтвам ваяводы М.Б. Шэйна і мясцовыя жыхары адчайна абаранялі горад. Аблога Смаленска зацягнулася.

Тым часам адбыўся шэраг падзей, які першапачаткова садзейнічаў планам манарха Рэчы Паспалітай: распад тушынскага лагера, прынясенне прысягі падданных Расіі Жыгімонту III, бліскучая Клушынская перамога (4 ліпеня 1610 г.), дэтранізацыя В. Шуйскага. 27 жніўня 1610 г. паміж «сямібаяршчынай» і гетманам Жалкеўскім быў заключаны дагавор аб афіцыйным прызнанні Уладзіслава царом. Ён у асноўным паўтараў умовы папярэдняга пагаднення Жыгімонта III, заключаючы ім з «тушынскімі» баярамі 14 лютага. Аналіз абодвух пагадненняў дае падставы расцэньваць іх як імкненне заключыць звычайны ваенны саюз (і не больш) з умовай выбарнага на маскоўскі прастол каралевіча Уладзіслава. Не ўдаючыся ў падрабязнасці заўважым, што большая частка артыкулаў дагавораў была цалкам на карысць Расіі, абязуючы Уладзіслава «прытрымлівацца праваслаўя, адміністрацыйнага парадку і саслоўнага ладу Масквы»⁹. Жалкеўскі прытрымліваўся канцэпцыі ўрэгулявання адносін з Расіяй саюзніцкім шляхам, дасягненне якога было магчыма ў выпадку заняцця царскага трона каралевічам Уладзіславам, а не яго бацькам.

Па прычыне рознага бачання плана дзеянняў каралеўскі асоб аказаўся падзелены на дзве партыі. Адна з іх на чале з Сапегай, лічыла самым галоўным дасягнуць рэальнага поспеху – здабычы Смаленска, а потым і Масквы, другая (Жалкеўскі на чале) – аддавала перавагу разважанню аб царскім троне, і, адпаведна, прыкладала намаганні для яго дасягнення шляхам перамоў і дагавораў¹⁰.

Тым не менш, са згоды баяр у верасні 1610 г. войска на чале з С. Жалкеўскім заняло сталіцу Расіі – Маскву. Аднак, гэты факт далёка не вырашаў пытання аб зыходзе вайны. Нагадаем, што зацяжная аблога Смаленска ўскладняла сітуацыю па прычыне разыходжання пункта жнівеньскага дагавора Жалкеўскага (якім кіравалася Масква, ігнаруючы лютаўскі дагавор Жыгімонта III) аб спыненні ваенных дзеянняў і зняцця аблогі са Смаленска з рэчаіснасцю. Працягваліся спрэчкі і ваганні аб далейшых дзеяннях. Між іншым, сярод акружэння манарха Рэчы Паспалітай пачалі з’яўляцца праціўнікі далейшай ваеннай экспансіі. Да меркавання гетмана Жалкеўскага, які жадаў ўрэгуляваць адносіны шляхам перамоў далучыўся Леў Сапега¹¹. Сітуацыя ўскладнялася тым, што Жыгімонт не дапускаў сына да маскоўскага трону. Ён сам прэтэндаваў на царскі прастол. Жалкеўскі, у выніку непаразумення з манархам, і не маючы магчымасці ўплываць на маскоўскія справы адпаведна свайму ўяўленню, пакідае асоб пад Смаленскам.

У выніку двухгадовай аблогі, 13 чэрвеня 1611 г. Жыгіонт III авалодаў горадам. Такім чынам, на той час Рэч Паспалітая валодала і Масквой, і Смаленскам, што было безумоўным поспехам.

У хуткім часе павінен быў адбыцца сойм, на якім планавалася вырашыць шэраг праблем, у тым ліку і пытанне аб вайне з Расіяй і таксама аб яе матэрыяльным

забеспячэнні. Заўважым, што дзяржаўны скарб Рэчы Паспалітай пакутваў ад недахопу сродкаў. У прыватнасці, даходы скарбу ВКЛ за перыяд 1609–1611 г. склалі 555 111 злотых, а выдаткі – 644 213 злотых¹². Дэфіцыт у 89 102 зл. сведчыў аб крытычным фінансавым стане дзяржавы.

Прадсоймавыя соймакі ВКЛ так адрэгалі на маскоўскую справу. Падтрымліваючы, у прынцыпе, памкненні манарха на ўсходнім накірунку, ашмянская шляхта зафіксавала 15 жніўня 1611 г.: «Паслам нашым разам з усімі станамі сойму належыць пераконваць, каб лепш шляхам дагавораў, а не вайной з Масквой кароль яго міласць там народ да падданства свайго прыводзіў»¹³. Пацыфісцкі настрой выказала і шляхта Мінскага павета, папярэджваючы, «...каб у далешым без згоды соймавай Рэчы Паспалітай такая вайна згодна з даўнімі правамі не пачыналася...»¹⁴. Вельмі негатыўна аднеслася полацкая шляхта да ваеннай кампаніі, дамагалася даведацца, хто параіў пачаць вайну, і ўскласці яе кошты на вінаватых. Падобнай пазіцыі падтрымліваўся і соймак ноўгародскі¹⁵. Іначай меркавала шляхта віленская, якая ўхваліла некалькі падаткаў на гэтую справу: «паслы нашы... паста-наўляюць пабор звычайны адзін, другі, трэці на падтрымку далейшай вайны»¹⁶.

Неабходна заўважыць, што адваяванне Смаленскай зямлі Рэччу Паспалітай выклікала спрэчкі і канфлікт паміж ВКЛ і Каралеўствам Польскім па прычыне ўзнікненне пытання аб яе прыналежнасці. Так, інструкцыя Ашмянскага павета на гэты конт мела наступы змест: «Смаленск, які з ласкі Божай і шмат замкаў Северскай зямлі стараннем я. к. м. вернуты. Неабходна прасіць і дамагацца, каб адпаведна прысягі продкаў я. к. м. і самога я. к. м. да той жа дзяржавы ВКЛ як уласнасць былі вернуты. І каб кожны, каму што здаўна у той правінцыі належыла і на што справядліва права прад'явіць, каб пры сваім заставаўся»¹⁷.

Падобным настроем прасякнута інструкцыя Віленскага павета паслам Я. Сапеге і Я. Чыжу ад 15 жніўня 1611 г. «Смаленск і ўся зямля Северская раней належыла Вялікаму княству Літоўскаму, каб і цяпер з ласкі Божай пасля вяртання я. к. м. да той жа дзяржавы адпаведна права і прывілеяў вернута была»¹⁸.

На сойме 1611 г. узнік сапраўдны канфлікт на гэтай глебе. Палякі сталі прэтэндаваць на пасады ў набытых землях (у першую чаргу гаворка ішла аб узначальванні смаленскага ваяводства)¹⁹. У тым жа годзе Жыгімонт выдаў прывілей, які надзяляў некаторых палякаў зямельнымі ўгоддзямі на Смаленшчыне і Севершчыне, тым самым наносячы ўрон інтарэсам ліцвінскай знаці ў дадзеным рэгіёне.

Леў Сапега выступіў з пратэстацыяй, у якой у дастаткова доказнай форме абгрунтаваў бяспрэчнае права на валоданне ВКЛ дадзенай тэрыторыяй²⁰. У лісце да Януша Радзівіла пісаў 25 снежня 1611 г.: «Браты нашы палякі канстытуцыю напісалі народу нашаму шкодную і гэты фундамент канстытуцыі залажыўшы, назвалі яго дыпламам, прывілей напісалі сабе на Смаленск і на іншыя правінцыі і замкі, што гэта ім кароль падаруе, што ў Маскве возьме, вымушаны быў пратэстацыю супраць той канстытуцыі і супраць таго дыплама ўчыніць...»²¹.

Нягледзячы на невельмі ўдалую прадсоймавую кампанію Жыгімонта III і на супярэчнасці на сойме адносна ўсходніх спраў, неабходна канстатаваць, што ідэя

працяга вайны была адобрана²². Такія асобы як кракаўскі біскуп П. Тыліцкі, канцлер Каралеўства Польскага В. Гембіцкі, кіеўскі біскуп К. Казімерскі, плоцкі біскуп М. Шышкоўскі, кашталян каліскі А. Стадніцкі, каронны падканцлер Ф. Крыўскі адназначна падтрымалі манарха, падкрэсліўшы правільнасць яго дзеянняў. Непрыхільным стаўленнем да працягу вайны адзначыўся Леў Сапега²³.

18 снежня 1611 г. Рэччу Паспалітай было прынята пасольства з Расіі ад баярскай думы на чале з Юрыям Трубяцкім, Міхаілам Салтыковым-Марозавым і Васіліям Янавым. Мэтай пасольства з'яўляліся перамовы аб узвядзенні Уладзіслава на царскі прастол. Паслы прасілі Жыгімонта, каб ён, адпаведна сваім абяцанням і зацверджанай прысягі кароннага гетмана, разам з сынам ішоў да Масквы²⁴. Прагучала таксама папярэджванне, што неабходна асцерагацца, каб пры непаспешным адпраўленні я.к.м. з сынам да Масквы, руская дзяржава не распалася на розныя часткі. Зразумела, што паслы падкрэслілі, што жадаюць бачыць на прастоле асобу толькі каралевіча Уладзіслава: «...апроч каралевіча нічым іншым дзяржава супакоіцца не можа»²⁵.

Жыгімонт III у выніку доўгіх разважанняў і сумненняў універсалам ад 3 сакавіка 1612 г. абвясціў свайго сына Уладзіслава царом Расійскай дзяржавы, і стаў збірацца ў адпаведную выправу, якая зацягвалася з-за недахопу сродкаў, хваробы каралевіча.

Аднак, сітуацыя ў Маскве ўскладнялася. Пачала ўздымацца хваля народнага паўстання, узросталі антыпольскія настроі і выступленні. Польска-ліцвінскі гарнізон у Крамлі, узначалены Аляксандрам Гасеўскім пазнаваў розныя цяжкасці: аблогі, голад, разлажэнне дысцыпліны. Да таго ж, Рэч Паспалітая не мела магчымасці выплаціць жалавання гэтым жаўнерам. Не змог выратаваць сітуацыю гетман ВКЛ Ян Караль Хадкевіч, які яшчэ раней быў накіраваны Жыгімонтам III для кантроля над сітуацыяй. Войска неаднаразова звярталася да караля з просьбай аб дапамозе. Летам 1612 г. салдаты А. Гасеўскага пакінулі Маскву, напярэдадні аб'явіўшы 7 студзеня канфедэрацыю.

Усяго толькі прыкладна год спатрэбіўся, каб Рэч Паспалітая пачала пазбаўляцца ад паслясмаленскай эйфарыі. Дастаткова выразна стала зразумела, і палітычнай эліце, і манарху, што вайна не можа скончыцца паспяхова. У якасці прычын гэтага могуць выступіць тры рэчы, на якія звярнуў увагу яшчэ Гембіцкі ў сваім разважанні каралю адносна далейшых маскоўскіх спраў. А менавіта: недахоп грошай, вайсковыя канфедэрацыі ў Маскве, і ў рэшце рэшт – «халоднасць» Масквы²⁶. Сапраўды, спрыяльны час быў страчаны.

Паход Жыгімонта на Маскву быў запознены і бессэнсоўны. 7 лістапада 1612 г. па прычыне невыноснага голаду і адсутнасці дапамогі адбылася капітуляцыя крамлёўскага гарнізона Рэчы Паспалітай. Вайсковыя злучэнні, а разам з тым і ўсходняя палітыка Жыгімота III Вазы пацярпелі паражэнне ў супрацьстаянні з народным апалчэннем на чале з К. Мініным і Дз. Пажарскім.

Праблемы, якія прынесла няўдалая інтэрвенцыя і настрой шляхецтва ВКЛ выдатна адлюстравала чарговая прадсоймавая кампанія. З аналізу інструкцыі Мінскага ваяводства выразна бачны пытанні, якія хвалявалі шляхту. Па-першае, гэта «каб мір унутраны найгрунтоўней быў забяспечаны»²⁷. Па-другое, мінская

шляхта аддавала перавагу заканчэнню маскоўскай вайны шляхам «дагавораў з вечным мірам»²⁸. Па-трэцяе, істотнай была справа падаткаабкладання. Урэшце рэшт, інструкцыя патрабавала пакараць ініцыятараў вайны: «Каб свавольныя людзі, якія з'явіліся прычынай гэтай вайны, пралівання крыві браці нашай і прынясення ганьбы на на народ наш...адразу ж пакараны былі»²⁹. Апошняе было рэфлексіяй на адпаведны пункт каралеўскай прадсоймавай інструкцыі, у якім манарх імкнуўся плынь чакаемай крытыкі за непаспяховаю ваенную кампанію перавесці на «сапраўдных» пачынальнікаў вайны (самазванцаў і іх паплечнікаў). Падобны мінскай утрымлівала наказ і ашянская шляхта: «Вайна з Масквой з вялікім небяспячэнствам Рэчы Паспалітай учынена, па чыей радзе і кіраўніцтвам старанна даведацца»³⁰. Што датычыцца заканчэння вайны, інструкцыя прадпісвала раіцца з усімі станамі дзяржавы, пры гэтым узгадвалася магчымасць заключэння дагавора, і падкрэслівалася, што неабходна гэта пастанавіць «...з дабром Рэчы Паспалітай і Айчызны нашай»³¹. Гэты ж дакумент ўтрымлівае цікавае назіранне, што «ад унутранага пакою ў кожнай Рэчы Паспалітай (дзяржаве – А. Д.) моц залежыць, калі ён парушаны – знешнім небяспекам супрацьстаяць цяжка»³². Прапаноўвала знайсці пэўную пагрозу на тых, хто свавольна войска збірае і пакой з памежнымі дзяржавамі парушае таксама шляхта Троцкага павета³³.

Праз некалькі год у студзеньскіх соймавых інструкцыях на вальны сойм 1613 г. знайшла адгалосак праблема прыналежнасці Смаленска. «...У Канстытуцыі сойму мінулага 1611 года запісана, што на Княства Смаленскае і на землі Северскія выданы дыплом з канцэлярыі я. к. м. Кароннай, які адлучае гэта Княства Смаленскае і Зямлю Северскую ад ВКЛ...І пратэстацыя там жа на сойме яснавяльможнага я. м. пана Льва Сапегі канцлера ВКЛ здзейснена, і прывілеі ўсе на гэтае Княства Смаленскае і на зямлю Северскую і іншыя землі выражаны былі, абы Я. М. Пан наш згодна павіннасці і прысягі сваёй... гэты дыплом да канцэлярыі ВКЛ вярнуў і скасаваць загадаў, таксама каб і Канстытуцыю сойму мінулага ў тым параграфе адмяніў. А тое Княства Смаленскае і Зямлю Северскую павагай соймавай і прывілеем ВКЛ як частку цела вярнуць і аддаць» – паведамляла інструкцыя мінскага ваяводства³⁴. Ашмянская шляхта прадпісвала сваім паслам Янушу Радзівілу і Яну Корсаку наступнае: «Смаленск і Северская зямля вернутыя, каб згодна з даўнімі правамі і прывілеямі да ВКЛ інкарпараваны былі. А дыплом на мінулым сойме ў Канстытуцыю ўключаны, каб скасаваны быў»³⁵.

Неспакойным быў і сам сойм. На паседжаннях у пасольскай ізбе прадстаўнікі ВКЛ дамагаліся дазнання прозвішчаў вінаватых у распачынанні вайны, што адпавядала соймавым інструкцыям. Урэшце рэшт, рашэннем сойму было закончыць вайну заключэннем дагавора.

Цікавым было выступленне на Варшаўскім сойме канцлера ВКЛ. Леў Сапега выступіў з прамовай у якой шкадаваў аб няўдачнай выправе на Маскву: «... І прастол, і ўсё гаспадарства маскоўскае з рук выпушчана і дарэмна страчана... Рэч Паспалітая ўцягнута ў вечную вайну з гэтым народам і ў вялікія небяспекі з іншых бакоў... Дазнацца бы трэба дасканалы, як гэта здарылася? Па чыей радзе? Хто гэтаму прычына?». Далей канцлер ставіць пытанні: чаму быў адхілены ад спраў

гетман Жалкеўскі; чаму паслалі ў Маскву гетмана ВКЛ (Я.К. Хадкевіча – *А. Д.*), які не ведаў прысягі расійскага народа на імя Уладзіслава і патрабаваў, каб была здзейснена прысяга на імя Жыгімонта III; нашошта і звездама каго было нанята нямецкае войска. Асудзіў дарадцаў караля Патоцкіх³⁶.

Па-рознаму можна інтэрпрэтаваць выступленне на сойме Льва Сапегі. Можна сцвярджаць, як некаторыя даследчыкі, што гэта было свайго рода апраўданнем за правальную ўсходнюю кампанію, ініцыятарам якой сапраўды ў 1609 г. з'яўляўся канцлер³⁷. Аднак, вышэйпералічаныя пытанні, які былі пастаўлены Сапегай перад соймам даюць падставы сцвярджаць, што на этапе інтэрвенцыі, калі войскі Рэчы Паспалітай занялі Маскву, найбольш важныя рашэнні прымаліся ўжо не канцлерам ВКЛ. Акрамя таго, вядома, што Сапега ўжо на сойме 1611 г. з'яўляўся непрыхільнікам працягу вайны. Так, канцлера можна папракнуць у непапулярнасці і пераменнасці, аднак яму нельга адмовіць у абачлівасці: настойваючы першапачаткова на інтэрвенцыі, ён, пераканаўшыся ў яе нематазгоднасці, далучаецца да унійнага варыянта С. Жалкеўскага.

На лютаўскім сойме 1613 г. справа прыналежнасці Смаленскай зямлі вырашылася на карысць ВКЛ: была ўхвалена «Ардынацыя Смаленскага ваяводства», якая ўключала акрэсленую тэрыторыю ў склад Княства³⁸.

Ухваленая падаткі па ўсёй Рэчы Паспалітай не маглі задаволіць прэтэнзій канфедэратаў, грабежніцкія ўчынкі якіх цярпела дзяржава. Непасрэдна ВКЛ галоўным чынам пакутвала ад сапезынцаў, смаленскіх жаўнераў, а таксама выклікалі небяспеку «інфлянцкія». Леў Сапега схільны быў нават унесці падаткі за падданых, але каб хутчэй пазбавіцца ад сканфедэраванага войска³⁹. У лістападзе 1613 г. Рэч Паспалітая разлічылася з «сапезынцамі». Пры гэтым са скарбу ВКЛ было выдадзена 578 402 злотых; каронны ж скарб унёс 378 821 злотых.

На снежань 1613 г. быў прызначаны надзвычайны сойм, які павінен быў канчаткова вырашыць справу з фінансамі на ўрэгуляванне ваеннага канфлікта з Расіяй і на заплату сканфедэраванаму войску.

Як заўсёды, рэальны стан спраў аб'ектыўна адлюстравалася ў соймавым наказе. Інструкцыя Віленскага ваяводства, дадзеная паслам Аляксандру Халецкаму і Андрэю Агрыпе дастаткова выразна абрысавала праблемы, якія напакілі ВКЛ. «А уж ад Масквы, дзедзічнага непрыяцеля нашага ў вялікім небяспечэнстве мы знаходзімся; таксама немала ад жаўнера ў канфедэрацыі будучага церпім і ад казакаў...пад уціскам бываем. Старайцеся Рэчы Паспалітай паслы, каб іх міласць паны каронныя нас яко браці сваей не ўнікалі, супольнаму небяспечэнству Рэчы Паспалітай роўна з намі адпор давалі»⁴⁰. Падобны наказ сведчыць, што існавалі падставы папракаць шляхту Каралеўства Польскага ў пазбяганні даваць належнае супрацьстаянне агульным небяспекам і ворагам. Далей ідзе жаданне, каб «вайна маскоўская сродкамі якімі слушнымі была закончана і мір заключаны»⁴¹. У рэшце рэшт, невыноснасць падатковага націску, выкліканага інтэрвенцыяй таксама знайшла месца ў дадзеным дакуменце: «Старайцеся таксама паслы каб абарона Рэчы Паспалітай не з пабораў толькі, якія нам ёсць вельмі цяжкія, але і іншай якой меры абмеркавана была»⁴².

Вялікае кола пытанняў, звязаных з наступствамі вайны з Расіяй уздымаў змест інструкцыі Наваградскага ваяводства. Гэта і праблема сканфедэраванага жаўнера, і казацкіх набегуў ад якіх «шмат мястэчак і вёсак дашчэнт у як пасля... ворага знешняга спустошана»⁴³. Таксама закранаецца тэма распачынення вайны без згоды ўсёй Рэчы Паспалітай⁴⁴. Разглядаўся ў інструкцыі і механізм нясення падаткаў і выплаты войскам⁴⁵. Дадзены дакумент нібы лютэтка адбіў усе «хваробы», якімі пакувала Рэч Паспалітая ў цэлым, і ВКЛ у прыватнасці, падчас ваеннай кампаніі супраць Расіі. Характэрна, што прамым тэкстам было выказана сумненне ў карысці гэтага мерапрыемства для ўсёй дзяржавы, пры гэтым падкрэслівалася: «Рэч Паспалітая церпіць зараз шкоду, але найбольш Айчына наша Вялікае княства Літоўскае»⁴⁶. Надзвычай катэгарычна наўгародская шляхта патрабавала скончыць вайну перамовамі і зрабіць гэта як мага хутчэй⁴⁷.

Тым не менш, на сойме, які пачаўся 3 снежня 1613 г. стала відавочна, што атачэнне манарха не адмовілася ад працягу вайны з Расіяй. Дастаткова характэрным у гэтым плане было выступленне М. Шышкоўскага, а таксама Ф. Крыскага, якія імкнуліся апраўдаць Жыгімонта III, а таксама маніпуляваць настроймі прысутных з мэтай падтрымкі далейшай інтэрвенцыі⁴⁸. Катэгарычна выказаўся супраць дагавораў і Ян Караль Хадкевіч.

Колькасць падаткаў зацверджаная на дадзеным сойме выклікала пратэсты супраць іх сярод шляхты⁴⁹. Сутнасць якіх зводзілася да таго, што дастаткова ўжо і так ухвалена разнастайных пабораў. Абурэнне рэзюміравалася выразам накшталт: «пратэстуючы аб'яўляем... параграфам універсалу падпарадкоўвацца не дазваляем і не будзем»⁵⁰. Заўважыць трэба, што шляхта згаджалася несці тую частку падаткаў, якую лічыла патрэбнай.

Крытычны стан спраў на землях ВКЛ падчас канфлікту з Расіяй даказваюць звароты шляхецтва ВКЛ да манарха, да «браціі», якімі азнаменаваўся пачатак 1614 г. Так, ліст Браслаўскага павета да Вількаміра з просьбай аб дапамозе супраць Масквы, датаваны 22 студзеня 1614 г., выражаў занепакоенасць адносна таго, што маскоўскае войска ўжо рушыла «...з Невеля, а на гэтых днях, сёння альбо заўтра да Полацка альбо да Дзісны ці таксама на Друю ўторгнецца. А потым, сцеражы Пане Божа, і далей ваяваць, дабываць і нішчыць гэтую дзяржаву будзе»⁵¹. Падобным настроем прасякнуты ліст шляхты Ашмянскага павета з просьбай аб прызначэнні з'езда для прадухілення небяспекам ад непрыяцеля⁵². У ім выказваўся клопат аб абароне ўсходніх межаў. Прасіў Жыгімонта III спыніць «шкадлівую маскоўскую вайну» і вількамірскі павет, каб дзяржавы, у тым ліку і іх «Айчыны» ВКЛ не цяпелі знішчэнняў і разбурэнняў⁵³.

Такім чынам, усе наступствы вайны – непасрэдная пагроза нападу праціўніка, непасільныя падаткі, дзейнасць раскватэраванага войска – сталі відавочны і, натуральным чынам, выклікалі абурэнне і занепакоенасць сярод шляхецтва ВКЛ. Належнае абмеркаванні яны знайшлі на студзеньскіх прадсоймавых соймаках. Інструкцыя Мінскага ваяводства наказвала сваім паслам старацца схіліць усе станы на сойме «каб тая вайна не шаблей, але дагаворамі супакоена была»⁵⁴. Мінскай шляхта валодала звесткамі, што расійскія паслы хочуць весці перамовы

аб «вечным міры», і клапацілася каб апошнія былі дапушчаны на сойм і там знайшлі паразуменне адносна гэтай справы⁵⁵. Соймік ашмянскі дэклаараваў аб неабходнасці, каб «заспакаенне Айчыны нашай і канец той вайны, і жаданы мір без урону і ўціску Айчыне нашай з тым ворагам маскоўскім заключаны быць мог праз дагаворы, да якіх вораг праз пасланцаў сваіх сам схіляецца»⁵⁶. Прадпісвалася не згаджацца на ўхваленне большых падаткаў⁵⁷. З інструкцыі бачны клопат аб забяспячэнні памежных замкаў (Полацк, Віцебск, Орша), на якіх, як слушна адзначылі соймакіючыя, «трымаецца сіла Айчыны»⁵⁸. У тым жа годзе Ковенскі павет выказаўся за тое, каб «...мір з Масквой з найлепшай карысцю для Рэчы Паспалітай быў заключаны»⁵⁹. Узгадваецца тут, дарэчы як і ў папярэдніх інструкцыях, праблема сканфедэраванага жаўнера⁶⁰. Закранула ковенская шляхта і пачатак вайны, не санкцыянаваны ўсімі станамі дзяржавы, а толькі манархам і сенатам абмеркаваны. Нават, калі вайна была адобрана і пачата з мэтай прынясення Рэчы Паспалітай карысці, «але ж тая рада несвоечасова і не сваім парадкам да ведама ўсёй Рэчы Паспалітай прыйшла»⁶¹. Адзначым, што прадпісвалася паслам нагадаць, што на Віленскай канвакацыі ў мінуым годзе шляхта ВКЛ ухваліла для абароны межаў і затрымання Смаленска пэўныя паборы, таму неабходна «каб таксама і станы Кароны як брація адной Айчыны да таго ж прыступілі і роўна з намі тых цяжараў насіць памаглі»⁶². Як бачым, ВКЛ паранейшаму пільна сачыла, каб Каралеўства Польскае не ўхілялася ад выканання павіннасцяў, неабходных для забяспячэння небяспекі адной дзяржавы, раўнапраўнымі часткамі якой яны з'яўляліся. Зразумела, што гэта жаданне ўзнікала не на пустым месцы. Польская шляхта пасля далучэння Смаленска да ВКЛ, намякала, што справа яго захавання – праблема ВКЛ⁶³. Тым не менш, нельга аспрэчыць той факт, што забяспячэнне ўсходніх рубяжоў Рэчы Паспалітай (дзе, натуральна, толькі ВКЛ межавала з Расіяй) не павінна было з'яўляцца клопатам выключна Княства. Відавочнасць гэтага пацвярджаецца тым, што ідэя вайны прапагандавалася далёка не ліцвінамі. Сойм 1615 г. быў безвыніковым.

«З разарваннем сейму, а ні дома парадку, а ні ад знешніх непрыяцеляў Рэчы Паспалітай абароны ніякай не абмеркавана, і дзяржавы я.к.м. з усіх бакоў шмат злых і шкодных замыслаў непрыяцельскіх, але асабліва ВКЛ... ужо немала часу церпіць» – канстатавала 14 красавіка 1615 г. інструкцыя Жыгімонта III сваім паслам на галоўны з'езд ВКЛ да Вільні⁶⁴. Паведамлялася аб тым, што нягледзячы на назначэнне камісараў для заключэння дагавораў з Расіяй, не ўказаны спосабы бяспекі ні Рэчы Паспалітай, ні гэтых камісараў, нават утрыманне Смаленска і аховы мяжы не абмеркавана, а таксама паранейшаму актуальнай з'яўляецца праблема свааольных людзей. Зноў жа тут усплыла праблема размежавання нясення падаткаў паміж ВКЛ Каралеўствам Польскім. Гаворка ішла пра тое, што палякі адмаўляюцца ад пабораў і падаткаў на абарону Рэчы Паспалітай, сцвярджаючы, што як ВКЛ церпіць ад Масквы, так каронныя землі ад татарцаў і туркаў ведаюць небяспеку. Таму ім прыхозіцца свае межы бараніць, а абарона Смаленска належыць толькі самому ВКЛ⁶⁵.

У прынцыпе, ВКЛ нічога іншага і не заставалася як дбаць аб абароне ўсходніх межаў, а значыць і аб бяспецы усёй Рэчы Паспалітай. У пастанове галоўнага з'езду неаднаразова прагучаў папрок у адрас палякаў, якія адпаведна уніінаму саюзу (Люблінскай уніі – *А. Д.*), а таксама павіннасці братэрскай павінны быць з ВКЛ ва ўзаемнай згодзе⁶⁶. Шляхта прасіла аб скліканні сойму, каб вырашыць усе пытанні, настойвала на сканчэнні вайны перамовамі⁶⁷. Нагадвала манарху, каб былі дагледжаны належным чынам і забяспечаны людзьмі і ўсім неабходным гарады і замкі на ўскраінах: Полацк, Віцебск, Мсціслаўль, Гомель, Орша, Веліж і інш., на якіх стагоддзямі ляжыць бяспека айчыны; каб усе службовыя людзі знаходзіліся ў распаражэнні і пад ведамствам гетмана ВКЛ; а таксама каб «старасты пагранічных зямель з павіннымі почтамі на замках у небяспечны час жылі»⁶⁸. З'ездам былі ўхвалены падаткі на заплату войску, на абарону Смаленска і межаў ВКЛ ад Масквы і на бяспеку камісарам, высланых на перамовы ад Рэчы Паспалітай⁶⁹.

У канцы лістапада 1615 г. пачаліся перамовы Рэчы Паспалітай з Расіяй⁷⁰. На жаль, закончыліся яны безвынікова: Масква, адчынаючы ўласную перавага ў існуючай сітуацыі, не вельмі спяшалася заключаць дагавор. Улічваючы дадзеную акалічнасць, Жыгімонт III зноў акцэнтую ўвагу шляхты на неабходнасці выправы каралевіча Уладзіслава на Маскву, што, на яго думку, павінна было зрабіць расійскі бок больш паддатлівым у справе перамоў і заключэння міру.

Добра ўсведамляючы, што не існуе іншага выйсця акрамя вышэйзгаданага, шляхтай ВКЛ была станоўча ўспрынята ідэя ваеннага пахода Уладзіслава IV на Расію⁷¹. Пры гэтым соймавыя інструкцыі 1616 г. выразна ўдакладнялі мэту гэтага мерапрыемства. Сутнасць яе зафіксавала слонімскае шляхта: «Каб правам каралевіча народ той да згоды і еднасці з намі прымусіць»⁷². Прадзначэнне выправы выявіла і лідская шляхта, падкрэсліўшы, што не жадаюць ніякіх войн Рэчы Паспалітай, а каралевіча Уладзіслава патрэбна выкарыстаць «там дзе найбольш абароны і бяспекі Рэч Паспалітая айчына наша патрабуе»⁷³.

На паседжаннях сенату падчас сойму 1616 г. меркаванні амаль усіх прысутных зыходзіліся на думцы аб неабходнасці падтрымаць выправу каралевіча. Розніліся толькі мэтамі: для адных – гэта быў шлях да перамоў, для іншых – працяг вайны. Толькі два сенатары былі катэгарычны супраць паходу каралевіча. Першым з іх з'яўляўся З. Асалінскі (дарэчы, звяртае на сябе ўвагу яго пасада – ваявода сандамірскі: кальсці яе займаў галоўны пачынальнік гэтага канфлікту з Расіяй), які патрабаваў, каб Уладзіслаў адправіўся лепш на паўднёвы ўсход супрацьстаяць турэцка-татарскаму небяспячэнству, чым на Маскву⁷⁴. Другім праціўнікам з'яўляўся падканцлер ВКЛ Геранім Валовіч. Ён адзначыў наступнае: «Маскоўская вайна прывяла да такой рэчы, што ВКЛ, айчына мая, ад пастаяннага цяжару ваенных набегаў непрയാцельскіх вельмі сохне». Ён быў салідарным з Асалінскім адносна таго куды лепш скіраваць вайсковыя злучэнні Рэчы Паспалітай⁷⁵.

Я. Мацішэўскі сцвярджае, што працяг вайны падтрымлівала вузкае кола рэгалістаў, да якіх адносіліся Ф. Крыйскі, М. Шышкоўскі, С. Быкоўскі, а таксама часткова Леў Сапега⁷⁶.

Тым часам у красавіку 1617 г. адбыўся галоўны з'езд ВКЛ, на якім зноў быў абмеркаваны фінансавы бок вайны, зноў жа гучалі заклікі да Каралеўства Польскага сплаціць падаткі на гэтую справу, бо ВКЛ ўжо не можа трываць такі цяжар. Акрамя таго, уздымалася пытанне пра заключэнне мірнага пагаднення толькі паміж ВКЛ і Расіяй. Жыгімонт III быў прад'яўлены свайго рода ўльтыматум: ці ён належным чынам сцеражэ межы ВКЛ, ці дазваляе заключыць часовае перамір'е з непрыяцелям⁷⁷.

Вясной 1617 г. была распачата выправа каралевіча Уладзіслава. Войска ўзначаліў Я.К. Хадкевіч, прыняў удзел у ёй і Леў Сапега, хоць і не жадаў свайго асабістага ўдзелу ў гэтай справе⁷⁸. Паход не мог прынесці тых пажаданых вынікаў, на якія разлічваў малады недасведчаны ў палітычных справах каралевіч. Паміж ім і Львом Сапегай падчас кампаніі ўзніклі супярэчнасці. Сын Жыгімонта, мабыць атрымаўшы ў спадчыну ад бацькі амбіцыйнасць і нерэальны погляд на рэчы, мэтай паходу бачыў здабыццё царскага трону. Для канцлера ВКЛ гэта з'яўлялася толькі сродкам націску на Расію, каб прымусіць яе да саступак у справе заключэння доўгатэрміновага перамір'я.

Погляд шляхты ВКЛ на пачатковыя поспехі, а таксама няўдачы праламіўся ў наказах соймавых інструкцый на соймы 1618, 1619 г. Лідская шляхта зафіксавала ў студзені 1618 г. каб «справа маскоўская... з бяспекай і з добром Рэчы Пспалітай Айчызны нашай здзейснена была»⁷⁹. Шляхта віленская заўважала, што вайна вялікі цяжарам на ўсіх ляжыць, усклала віну на расійскі народ, што ён не памятае сваёй прыяггі Уладзіславу і не хоча прыступаць да ніякіх перамоваў⁸⁰. Надзвычай востра ў дадзенай інструкцыі была ўзнята праблема падаткаў. Гучалі папрокі ў адрас польскай шляхты: «Мы аднак не адным, але двума-трыма паборамі ратавалі патрэбы РП, а іх міласць пазбягалі нас, нягледзячы на саюз уніі і прыяггі продкаў»⁸¹. Улічваючы, што канфлікт з суседзям у такой стадыі, што «патрабуе пільнага і вялікага ратунку», ваўкавыская шляхта прадпісвала сваім паслам ухваліць два паборы – чопавае і пагалоўе яўрэйскае, падкрэсліўшы, што гэта «вельмі цяжка для падданных нашых і нас саміх»⁸². Пры гэтым было папярэджанне: «А большых цяжараў паны паслове нашы прыносяць да нас не павінны»⁸³.

Па-сутнасці, лёс інтэрвенцыі Рэчы Пспалітай у Расійскую дзяржаву быў вырашаны. Расія, паволі пераступаючы парог смуты і ўваходзячы ў фазу раўнавагі і стабільнасці, не мела патрэбы ў чужародным манарху. Жыгімонтам III быў страчаны спрыяльны час, а разам з ім і шанс на здабыццё шапкі Манамаха хаця бы для свайго сына. Да таго ж, недахоп сродкаў, пацыфісцкі настрой грамадства ВКЛ (якое пакутвала ад вайны непараўнальна больш чым Каралеўства Польскае) вымушалі кіруючыя колы Рэчы Пспалітай адмовіцца ад агрэсіўных намераў і пайсці на ўрэгуляванне канфлікта мірным шляхам.

11 снежня 1618 г. было заключана Дзюлінскае перамір'е на 14 з паловай гадоў паміж Каралеўствам Польскім і ВКЛ з аднаго боку і Расійскай дзяржавай з другога. Рэч Пспалітую прадстаўлялі А. Навадворскі, К. Пліхта, Л. Сапега, А. Гасеўскі, Я. Сабескі. Ліст гэтых паслоў да Аляксандра Сапегі, старасты аршанскага даносіць на якіх умовах быў заключаны дагавор⁸⁴. Па сутнасці, перамір'е замацавала перадачу Каралеўству Польскаму ва ўладанне Чарнігаўшчыну і Ноўгарад-Северскую зямлю, а

ВКЛ – Смаленшчыны і Старадуба Прадугледжаўся абмен палоннымі. Паведамляючы, адпаведна старым звычаям, аб факце заключэння перамір'я і яго ўмовах старасце памежных зямель, паслы ад свайго імя, а таксама ад імя яго каралеўскай міласці і ўсёй Рэчы Паспалітай прасілі аб наступным. «Каб на мяжы адносна людзей маскоўскіх мір быў захаваны, і за граніцу ў дзяржаву Маскоўскую людзей рыцарскіх я.к.м. спосабам ваенным не пускалі...» і ўсім людзям на ўскраінах адносна людзей маскоўскіх і грамад, якія з абудвух бакоў ёсць вольнымі, прысягі па звыкламу звычаю над перамір'ем, і якую здаўна захоўвалі, трымацца»⁸⁵.

Неабходна адзначыць, што ўмовы перамір'я выклікалі досыць крытычнае стаўленне да яго манарха Рэчы Паспалітай, а таксама незадавальненне Уладзіслава. Сапраўды, прытэнзіі маладога Вазы на царскі прастол былі абыдзены ўвагай, хоць клопат Жыгімонта III выкарыстаць правы сына (на сам рэч, мнімыя) са «значнай карысцю для Рэчы Паспалітай» быў відавочны⁸⁶.

Нагледзячы на не ажыццяўленне першапачатковых задумаў інтэрвенцыі, заканчэнне вайны, а менавіта Дэўлінскае перамір'е, можна расцаніць усё ж такі як поспех дыпламатыі Рэчы Паспалітай, і ў першую чаргу Льва Сапегі, якому належыла галоўная роля падчас перамоваў з Расіяй.

Сама ж вайна прынесла Рэчы Паспалітай, а найбольш ВКЛ шэраг праблем фінансава-матэрыяльнага характару. Акрмамя таго, як адзначае беларускі гісторык П. Лойка, яна ўнесла раскол у адносіны «палітычнага народу» і цэнтральнай улады, што з'явілася пачаткам дэцэнтралізатарскіх тэндэнцый ў палітычным жыцці дзяржавы⁸⁷. Адзіным поспехам з'явіліся тэрытарыяльныя набыткі, якія, дарэчы, крыху больш чым праз дзесяцігоддзе справакуюць новы канфлікт паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.

¹ Записки гетмана Жолкевского о Московской войне / Изд. П.А. Мухановым . – 2-е изд. – Спб.: Тип. Эд. Праца, 1871. – С. 18.

² *Kognowicki K. Zycia Sapiehow y listy od monarchow, ksiązat, y roznym panujacych do tych ze pisane* / K. Kognowicki. – Т. 1. Wilna: Drukarnia J. K. Mości przy Akademii, 1790. – Т. 1. – S. 84.

³ *Sobieski W. Żółkiewski na Kremlu.* / W. Sobieski. – Warszawa-Lublin-Łódź-Poznań-Kraków: G. Gebethner. – S. 27.

⁴ *Korrespondencje Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum Radziwiłłowskiego, znajdujących się w bibliotece Ordynacji Krasińskich połączonej z muzeum Konstantego Świdzińskiego* / Opracował i opisał Chomętowski Wł. – Warszawa: Drukarnia Jana Jaworskiego, 1875. – S. 111–112.

⁵ *Sobieski W. Żółkiewski na Kremlu...* – S. 29.

⁶ *Ibid* – S. 11; 51.

⁷ *Volumina legum: w 9 t. / przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane.* – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859–1860. – Т. 2: *Ab anno 1550 ad annum 1609.* – 1859. – S. 475.

⁸ *Памятники обороны Смоленска (1609–1611 гг.)* / Издание императорского общества истории и древностей Российских при Московском университете / под ред. Ю.В. Готье. – М.: Синодальная типография, 1912. – С. 31.

⁹ *Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.* / Б.Н. Флоря. – М: Наука, 1978. – С. 276.

- ¹⁰ *Sobieski W.* Żółkiewski na Kremlu... – S. 83.
- ¹¹ *Maciszewski J.* Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej / J. Maciszewski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – S. 215.
- ¹² *Filipczak-Kocur A.* Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648 / A. Filipczak-Kocur. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 63.
- ¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (AR). – Dz. II. – nr 560. Instrukcja pow. oszmiańskiego, dana posłom na sejm (1611). – S. 1.
- ¹⁴ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 565. Instrukcja pow. mińskiego, dana posłom na sejm (1611). – S. 3.
- ¹⁵ *Byliński J.* Sejm z roku 1611 / J. Byliński // Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego. Wrocław. 1970. Seria A. №140. – S. 66.
- ¹⁶ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 561. Instrukcja pow. wileńskiego, dana posłom na sejm (1611). – S. 1.
- ¹⁷ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 560. – S. 1.
- ¹⁸ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 561. – S. 4.
- ¹⁹ *Kognowicki K.* Zycia Sapiehów... – S. 84.
- ²⁰ *Ibid.* – S. 85–94.
- ²¹ Archiwum domy Radziwiłłów. Listy M.K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamojskiego, Lwa Sapiehi. – Kraków: Wyd. Komisji Hist. Akad. Umiet., 1895. – T. 8. – S. 253.
- ²² *Byliński J.* Sejm z roku 1611... – S. 135, 148.
- ²³ *Ibid.* – S. 136.
- ²⁴ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 568. Punkta poselstwa moskiewskiego (1611). – S. 5.
- ²⁵ *Ibid.* – S. 4.
- ²⁶ *Maciszewski J.* Polska a Moskwa 1603–1618... – S. 248.
- ²⁷ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 583. Instrukcja woj. mińskiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1613). – K. 1.
- ²⁸ *Ibid.* – S. 3.
- ²⁹ *Ibid.* – S. 4.
- ³⁰ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 585. Instrukcja pow. oszmiańskiego, dana posłom na sejm (1613). – S. 2.
- ³¹ *Ibid.*
- ³² *Ibid.* – S. 1.
- ³³ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 589. Instrukcja pow. trockiego, dana posłom na sejm (1613). – S. 2.
- ³⁴ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 583. – S. 2.
- ³⁵ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 585.
- ³⁶ *Любавский М.* Литовский канцлер Лев Сапега о событиях смутного времени / М. Любавский. – М.: Университетская типография, 1901. – С. 13–16.
- ³⁷ *Maciszewski J.* Polska a Moskwa 1603–1618... – S. 256; *Byliński J.* Dwa sejmy z roku 1613 / J. Byliński // Akta universitatis wracislawiensis. Wrocław. 1984. Prawo CXVII. – № 689. – S. 67–68.
- ³⁸ Volumina legum: w 9 t. / przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859–1860. – T. 3: Ab anno 1609 ad annum 1640. – 1859. – S. 95–96.
- ³⁹ *Filipczak-Kocur A.* Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648... S. 65–66.
- ⁴⁰ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 593. Instrukcja woj. wileńskiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1613). – S. 1.
- ⁴¹ *Ibid.* – S. 2.
- ⁴² *Ibid.*
- ⁴³ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 597. Instrukcja woj. nowogrodzkiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1613). – S. 1–2.
- ⁴⁴ *Ibid.* – S. 2.
- ⁴⁵ *Ibid.* – S. 1–3.
- ⁴⁶ *Ibid.* – S. 1.

- ⁴⁷ Ibid. – S. 3.
- ⁴⁸ *Maciszewski J. Polska a Moskwa 1603–1618...* – S. 267–270.
- ⁴⁹ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 599. Protestacja woj. nowogrodzkiego przeciwko postanowieniom przeszłego sejm (1614); AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 602. Protestacja woj. wileńskiego przeciw uchwałom uniwersalem ogłoszonym (1614); AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 603. Protestacja niektórych obywateli pow. wileńskiego przeciw uchwalonym na sejmie poborom (1614).
- ⁵⁰ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 602. – S. 1.
- ⁵¹ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 600. List pow. Braśławskiego do Wiłkomierza z prozbą o posilki przeciw Moskwie (1614). – S. 1.
- ⁵² AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 607. List pow. orszańskiego z prozbą o naznaczenie zjazdu dla zaradzenia niebezpieczeństwu od nieprzyjaciół (1614).
- ⁵³ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 610. List pow. wilkomirskiego do Zygmunta III króla polskiego z prozbą o położenie końca wojnie z Moskwą (1614). – S. 1.
- ⁵⁴ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 619. Instrukcja woj. mińskiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1615). – S. 4.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 620. Instrukcja pow. oszmiańskiego, dana posłom na sejm (1615). – S. 1.
- ⁵⁷ Ibid. – S. 2.
- ⁵⁸ Ibid. – S. 3.
- ⁵⁹ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 621. Instrukcja pow. kowieńskiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1615). – S. 1.
- ⁶⁰ Ibid. – S. 2.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Ibid. – S. 3.
- ⁶³ *Maciszewski J. Polska a Moskwa 1603–1618...* – S. 273.
- ⁶⁴ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 628. Instrukcja Zygmunta III króla polskiego, dana posłom na zjazd główny do Wilna (1615). – S. 2.
- ⁶⁵ Ibid. – S. 3.
- ⁶⁶ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego / Opracował H. Lulewicz. – Warszawa: Neriton, 2009. – T. II: Okresy panowań królów elekcyjnych. XVI–XVII wiek. – S. 208–209, 213.
- ⁶⁷ Ibid. – S. 208.
- ⁶⁸ Ibid. – S. 213.
- ⁶⁹ Ibid. – S. 209–210.
- ⁷⁰ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 634. List Aleksandra Gosiewskiego do Krzysztofa II Radziwiłła donoszący o rozpoczęciu rozmów z Moskwą i wzywający przybycia księcia (1615). – S. 1.
- ⁷¹ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 646 a. Instrukcja pow. lidzkiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1616). S. 1.; AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 646 b. Instrukcja pow. wołkowyskiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1616). – S. 1.
- ⁷² Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie (BCzart). – Rkps. 109. Teki Naruszewicza. T. 109. (1615–1616). № 103, K. 613.
- ⁷³ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 646 a. Instrukcja pow. lidzkiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1616). S. 1.
- ⁷⁴ *Maciszewski J. Polska a Moskwa 1603–1618...* – S. 293.
- ⁷⁵ Ibid.
- ⁷⁶ Ibid. – S. 295–296.
- ⁷⁷ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego... – S. 219.
- ⁷⁸ Archiwum domy Radziwillow... – S. 259.
- ⁷⁹ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 670 a. Instrukcja pow. lidzkiego, dana posłom na sejm walny warszawski (1618). – S. 1.
- ⁸⁰ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 693. Instrukcja pow. wileńskiego, dana posłom na sejm (1618). – S. 2.

⁸¹ Ibid.

⁸² AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 691. Wyciąg z instrukcji pow. wołkowyskiego, danej posłom na sejm (1618). – S. 1.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 694. Pismo od posłów do Moskwy wysłanych do Aleksandra Sapiehy starosty orszańskiego (1618).

⁸⁵ Ibid. – S. 1–2.

⁸⁶ AGAD. – AR. – Dz. II. – nr 698. List Zygmunta III, króla polskiego do komisarzy wysłanych do Moskwy, którym poleca, aby w traktowaniu mieli baczenie na prawa syna jego, oraz bezpieczeństwo i pożytek Rzeczypospolitej (1618).

⁸⁷ *Лойка П.А.* Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П.А. Лойка. – Мн.: БДУ, 2002. – С. 64.

УДК (477)«18»

Василь Кононенко*

СВІТСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ У ДЕСЯТИЛІТТЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ

У статті на основі історіографічних та історичних джерел досліджено суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини 1760-х рр. Проаналізовано, що це десятиліття було «критичним» у реалізації концепції Малоросії та проекту Російської імперії. На 1760-ті рр., яскраво спостерігалася подвійна лояльність, що стала наслідком нерозривного зв'язку уявлення «вольностей» з іншою політичною ідеєю – службою православному протектору, який їх має оберігати. На цей час козацькі інтелектуали створили «схему» історії своєї Батьківщини, в основі якої лежало обґрунтування витоків та розвитку «малоросійських вольностей» від Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої до їх часу. У проектах Глухівської ради, творах світських інтелектуалів, наказах депутатам до Законодавчої комісії та їхній роботі у ній присутнє уявлення про Гетьманщину як фактично окрему державу у межах Російської імперії.

Ключові слова: козацькі інтелектуали Гетьманщини, суспільно-політичні ідеї та уявлення, «вольності», децентралізм, «шляхетська демократія», централізм, абсолютизм, «загальне благо».

В статье на основании историографических и архивных источников исследовано общественно-политические представления и идеи светских интеллектуалов Гетманщины 1760-х годов. Проанализировано, что на это десятилетие в среде светской интеллектуальной элиты Гетманщины возникли модернизационные проекты реформирования общественно-политической жизни, которые украинские интеллектуалы пытались вписать в условия Российской империи. Доказано, что представители светской интеллектуальной элиты Гетманщины были уверены, что именно их проекты «поправления отчизны» должны быть реализованы в общественно-политических реформах.

Ключевые слова: казацкие интеллектуалы Гетманщины, общественно-политические идеи и представления, «вольности», децентрализм, «шляхетская демократия», централизм, абсолютизм, «общее благо».

The paper is devoted to analyze social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate of 60-th XVIII century. Intellectuals were social group which were consisted of well-educated representatives of Cossack officers, Znachne military society and military clerks. It is indicated that the main factor of evolution of social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate became modernization of Central-European societies. It is stated that modernization consisted in transformation of traditional society into modern one that was based on ideas of the «common wealth», «well-ordered state», clear laws, and practices of their realization. It is stated that Cossack intellectuals were convinced that their «draft of fatherland» must be incarnate

* Кононенко Василь – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

in reforms of 60-th XVIII century social and political life of Hetmanate. In the projects of Glukhiv counsel, historical-literature texts of Cossack intellectuals, works of Legislative commission in 1767–1768 years Hetmanate presented as actually the separate state within the limits of the Russian empire. It is confirmed that social-political imagination and ideas of Cossack intellectuals were receipted other groups of Hetmanate society. It is emphasized that the basis of Little Russian identity base on loyalty to Orthodox monarchy and Motherland-Hetmanate.

Key words: Cossack intellectuals of Hetmanate, social-political imaginations and ideas, «freedoms», decentralism, «shlyahtha democracy», centralism, absolutism, «common wealth».

Останнім часом у світовій історіографії усе більше популярнішою стає центрально-східноєвропейська тематика: від нових постановок проблем дослідження імперій макрорегіону до вивчення ширшого спектру особливостей формування національних та регіональних ідентичностей. Наша розвідка має за мету звернути увагу на 1760-ті рр. як свого роду «критичне» десятиліття у розвитку політичної свідомості еліти Гетьманщини. Стаття побудована на наступних концептуальних ідеях: 1) Гетьманщина як і вся Центрально-Східна Європа у ранній новий час зазнали модернізації; 2) «свідомісний» аспект модернізації (її інтелектуальний контекст) став ключовим у розвитку українського суспільства раннього нового часу; 3) Гетьманщина з кінця XVII та до третьої чверті XVIII ст. була «найосвіченішим» регіоном Московської держави/Російської імперії, у якому зосереджувалася, відносно чисельності населення, найбільша кількість випускників вищих навчальних закладів; 4) світські інтелектуали – освічені люди козацького суспільства – були частиною еліти, тобто включали різні соціальні групи людей, зацікавлених в існуванні автономної Гетьманщини та легітимізації традиційної державності; вони утворювали середовище, інтелектуальним сегментом якого були їхні суспільно-політичні уявлення та ідеї, які, у свою чергу, виражалися насамперед через «вольності»; 5) уявлення і розуміння «вольностей» зазнало багатолінійного розвитку: від станових вольностей «Війська Запорозького та всього народу малоросійського» до «вольностей» малоросійського шляхетства (у деяких випадках вольностей козацтва та навіть особистих вольностей) до «вольностей» як віджилої традиції; 6) модернізація козацького суспільства розглядається у категоріях боротьби традиційних «вольностей» з модернізаційним «загальним благом», децентралізму з централізмом, «старизни» з «новизною»; 7) модернізація Гетьманщини перепліталася/конкурувала з модернізацією Російської імперії; з багатьох обставин козацькі інтелектуали переймали імперські політичні та культурні цінності і, відповідно, модель модернізації імперії; 8) 1760-ті роки стали ключовими у розвитку суспільно-політичної свідомості еліти Гетьманщини та у формуванні уявлення її місця у Російській імперії.

Згідно з авторською концепцією, до світських інтелектуалів Гетьманщини належали освічені представники урядової та неурядової козацької старшини, що мали ранги Значного військового товариства, військові канцеляристи й освічені вихідці з Гетьманщини, які перебували поза її межами, але при цьому з тих чи інших обставин зберігали риси свідомості козацьких інтелектуалів. Представники

цього прошарку уявляли себе частиною козацької еліти і, відповідно, обстоювали свої спільні соціальні інтереси. Інтелектуальний захист влади, багатства та статусу української еліти раннього нового часу був невід'ємно пов'язаний з усвідомленням у середовищі світських інтелектуалів цінності усього козацького суспільства та Гетьманщини як держави. Козацькі інтелектуали були вихідцями з різних прошарків спільноти Гетьманщини і були певним чином відірвані від інших груп суспільства. Саме з цієї причини в історичній науці їх розглядали як «протоінтелігенцію» чи, навіть, «інтелігенцію». Це було зрозумілим у східноєвропейській гуманітаристиці, згідно з якою інтелектуалів називали (і називають) інтелігенцією, вбачаючи у цьому прошарку соціальну групу¹. Тому не дивно, що М. Костомаров позначав цю верству людей «інтелігентним класом»², М. Грушевський – «інтелігентською чи пів-інтелігентською верствою»³, О. Оглоблин – «колом української інтелігенції»⁴, М. Горбань, В. Смолій, О. Апанович та Т. Литвинова – «інтелігенцією»⁵. Термін «інтелектуали» є загальноживаним у західноєвропейській інтелектуальній традиції і вдало окреслює освічену частину світської еліти Гетьманщини. Світських інтелектуалів Гетьманщини ми називаємо козацькими, оскільки вони були частиною українських інтелектуалів XVIII ст. для якої суспільно-політичною цінністю були «батьківщина Малоросія» і козацьке суспільство Гетьманщини.

Важливість інтелектуального контексту модернізації пояснюється значним освітянським потенціалом суспільства Гетьманщини. В. Панащенко у праці, назва якої засвідчує проблему дослідження – «Соціальна еліта Гетьманщини», розглядала розвиток української еліти раннього нового часу як «перетворення козацької старшини у соціальну еліту та відмежування її від рядового козацтва». У цьому процесі, на думку дослідниці, «значення освітнього цензу набувало істотної ваги». Більше того, «здобуття козацькою старшиною вищої освіти, яка дала б їй підставу відносити себе до освіченого товариства, ставало необхідністю і одним з вагомих чинників її зверхності над народними масами»⁶. З кінця XVII та до третьої чверті XVIII ст. на території Гетьманщини зосереджувалося у відносному вимірі найбільша кількість людей з вищою освітою не тільки у Російській імперії, але й Центрально-Східній Європі. Київська академія (з 1701 р. офіційний статус академії) часів Мазепи нараховувала 2 тис. студентів, за митрополита Рафаїла Заборовського кількість студентів становила близько 1 тис. чол. 1700 р. було відкрито Чернігівський колегіум, 1736 – Переяславський⁷.

Характер навчання у вузах Гетьманщини був гуманітарним. З кінця XVII ст. Києво-Могилянська академія почала засвоювати німецьку філософську традицію і на середину XVIII ст. у до її програми долучилися вчення Лейбніца і Вольфа. За гетьманування І. Мазепи у навчання було уведено викладання фізики та математики. Щоб зрозуміти освітнє значення навчальних закладів Гетьманщини, необхідно зважати на те, що вони давали православній церкві усїєї Російської імперії протягом двох століть єпископат, а до останньої чверті XIX ст. Київська духовна академія володіла майже абсолютною монополією своїх учнів на філософські кафедри російських університетів⁸.

Крім навчання у вузах Гетьманщини, представники козацького суспільства одержували/продовжували освіту за кордоном, у Москві та Санкт-Петербурзі. За підрахунками В. Потульницького з середини XVII – до кінця XVIII ст. тільки у німецьких університетах навчалося більше ніж 450 студентів прізвища яких вдалось віднайти⁹. Вузи німецьких країн та Речі Посполитої найбільше приваблювали українських студентів; в університетах інших країн Західної Європи навчалося незначна кількість вихідців з України. Важливо, що у закордонних вузах вихідці з Гетьманщини також надавали перевагу гуманітарним наукам.

Поряд з великим значенням освітнього потенціалу Гетьманщини у межах усієї Центрально-Східної Європи, реальністю був низький рівень нижчої освіти та неосвіченість значної частини населення та козацтва. Нещодавня розвідка М. Яременка спростувала усталену з часів О. Лазаревського думку в історіографії про поширення освіти серед широких верств населення¹⁰. До речі, твердження найкращого знавця «Старої Малоросії» суперечить концепції модернізації, за якою розвиток суспільства прямо залежить від освіченості його членів.

Зазначене наукове питання належить до ширшої проблеми політичної свідомості еліти Гетьманщини 1760-х рр. В українській та світовій історіографії з різними акцентами її порушували А. Бовгиря, В. Горобець, І. Дзира, З. Когут, В. Кравченко, Т. Литвинова, О. Міллер, О. Оглоблін, С. Плохій, О. Путро, В. Смолий, В. Степанков, О. Струкевич, Н. Шевченко, Н. Яковенко та ін.¹¹

Українська еліта Російської імперії у часи петровських та катеринських реформ надзвичайно болісно сприйняла втручання центральної влади в усталене суспільно-політичне життя Гетьманщини. У 1708 р. козацька старшина, яка була шокована перспективами ліквідації традиційного життя козацького суспільства, навіть наважилася на військовий виступ проти свого протектора. Належність Гетьманщини у сфері політичної культури до Центральної Європи та толерування української автономії центральною владою з кінця 1720-х до початку 1760-х рр. призвело до посилення у середовищі козацьких інтелектуалів бачення Гетьманщини як окремишньої держави-«отчизни» у межах Російської імперії.

На початок 1760-х рр. іншою була не тільки Російська імперія, але й українська еліта. Нове покоління носіїв козацького/шляхетського автономізму сприймало російського протектора як єдиного з можливих, але мало свої нові політичні культи. Інтелектуальна атмосфера імператорського двору також кардинально змінилася. Існування автономної України у межах Російської імперії уже розглядалося як «феодальний» пережиток. Саме інтелектуальне життя Російської імперії 1760-х рр. стало продуктом новоутвореного російського суспільства, зреформованого Петром I та його послідовниками¹².

Модернізація/вестернізація імперії. Для розуміння часу Катерини II є показовим її ставлення до традиційних інституцій Російської імперії. Одним з перших кроків (і дуже небезпечних для збереження влади) нової імператриці було продовження секуляризації церковних земель. Це означало початок пристосування усіх «феодальних інститутів» до нових умов суспільно-політичного життя. Схильність Катерини II до просвітницьких ідей витікала з її виховання, кола

прочитаних книг та інтелектуальної атмосфери імператорського двору¹³. З західною літературою були добре обізнані представники політичної верхівки Російської імперії. Важливо, що за царювання імператриці Єлизавети Петрівни у світосприйняття правлячої еліти глибоко увійшли ідеї камералізму, «добре впорядкованої» держави, раннього німецького та французького просвітництва¹⁴. Уже за Єлизавети намітилися певні риси внутрішньої політики, яку надалі проводитиме Катерина II. До них належали сприяння збільшенню соціально-економічної та політичної ролі дворянства, правові реформи. Наприклад, ретроспективна публікація царських указів розпочалася у 1735 р. та охопила правові акти з 1714 до 1730 рр.¹⁵.

Катерина II висловлювалася за реформування Росії за моделлю «добре впорядкованої» держави. Окрім цієї ідеї, російська імператриця зазнала впливу французького та західноєвропейського Просвітництва. Крім Ш.Л. де Монтеск'є, вона читала і листувалася з М.Ф.А де Вольтером, Д. Дідро, Ж.Л. Д'Аламбером, П.П.М. де Ла Рів'єром та іншими філософами. Постійні контакти з названими світилами тодішньої науки створили інтелектуальну атмосферу імператорського двору, у якій проходила реалізація проекту «просвітницького правління»¹⁶. У цьому проекті ключовою ідеєю була впевненість, що можна змінити суспільство, реформувавши відносини між його членами. Це переконання мало глибоке коріння у римській юридичній та західній теологічній традиціях. У західному богословському дискурсі це простежується з лаконічної філософської аксіоми С. Боеція «*persona est naturale relationalis individua substantia*»¹⁷. Головною складовою частиною цієї ідеї було право одночасно як ідеологема та сукупність інституцій. Катерина відрізняла монархію від «деспотичества», в її уявленні самодержавне правління було «лишення людей естественной их вольности», а політика щодо людей «действій их к получению самого большего от всех добра»¹⁸. Тобто імператриця, адаптована до реалій політичного життя Російської імперії, усвідомлювала право як владу монарха відповідно до східної правової традиції, а ідею рівності усіх членів суспільства перед законом – до західної. У цьому полягала природа модернізації/вестернізації Російської імперії, у процесі якої у суспільство втілювалися західні ідеї та інституції «незахідними» методами.

Другою складовою частиною проекту «освіченого правління» була ідея раціонального реформування суспільного життя. Катерина та її оточення вірили, що їхні реформи мають бути зрозумілими для більш-менш освічених людей. «Розумні» реформи передбачали вивчення «об'єкта», до якого вони застосовувалися. Тому російська імператриця піклувалася про знання минулого. За її словами, «не зная прошлаго народа, нельзя принимать и какія либо меры для него в настоящем и будущем»¹⁹. Раціоналістичний підхід до державного управління виливався до спроби регламентації навіть інтимних стосунків. За Катериною II, одна з найбільших чеснот правителя «состоитъ въ умноженіи полезныхъ обществу жителей; поэтому можно сыскать довольно ободреній къ размноженію народа въ государстве»²⁰.

Формування станів у Російській імперії на час приходу до влади Катерини II було далеким від завершення: вони не мали законодавчої бази на права, якими

користувалися, юридично не існувало станових судової системи та самоврядування. Катерина уявляла дворянство як групу «особливого рода людей, поставлених между государствомъ и народомъ»²¹. Для імператорського двору політика вивіщення та поширення нової освіти серед «особливого рода людей» була творенням «нового покоління». Тому вона звертала особливу увагу на соціальне зміцнення дворянства в суспільстві. Це було природно для того часу. Навіть Г. Сковорода не уявляв суспільство без поділу на «подльих» та людей «высоких фамилий»²².

Як зазначив російський історик Є. Анісімов, дворянство імперії ще з часів Анни Іоанівни почало усвідомлювати себе корпоративною спільнотою²³. Проект Єлизаветинського Уложення був створений з використанням вивіщення дворянства. Маніфест Петра III «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству» від 19 лютого 1762 р. був своєрідною квінтесенцією у розвитку «вольности» колишньої служилої царю верстви суспільства²⁴.

Для реалізації свого бачення суспільства Катерина скористалася наймогутнішою інституцією – державою²⁵. У планах імператриці було багато й інших заходів та пропозицій, що виводилися з теорії просвіченого абсолютизму і спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму й модернізацію управління²⁶. На 1760-ті рр. ідея реформування законодавства стала особливо актуальною у середовищі верхівки Російської імперії. Задум Катерини II скликати Законодавчу комісію належав до найсміливіших кроків у процесі реалізації імператрицею просвітницьких ідей. Катерина II взяла на себе роль організатора «Законодавчої комісії щодо зведення нового Уложення», оскільки, на її думку, ця справа була «ефектною» та мала принести суспільну користь. Депутати Комісії, за планом імператриці, мали повідомити про «нужды и чувствительныхъ недостаткахъ каждой округи». На основі цієї інформації, Законодавча комісія мала б створити систему правових норм, які регулювали б усі сфери життя²⁷. На думку Катерини, Комісія 1767–1768 рр. усі закони збрала та класифікувала б, якби не розпочалась російсько-турецька війна²⁸. Для української еліти цей проект став показовим через найбільшу опозицію представників Гетьманщини уніфікаційним заходам центральної влади²⁹.

Еліта Гетьманщини та козацькі інтелектуали. За підрахунками З. Когута, на 1760-ті рр. українська еліта нараховувала 2100–2300 чол. Протягом цього десятиліття до найвищої аристократії належали приблизно 300 осіб, які мали доступ до вищого і середнього рівня у гетьманській адміністрації. Згідно з реєстром 1763 р., у Значному військовому товаристві перебувало 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товаришів. На 1760-ті роки було близько 300 канцеляристів різних рангів³⁰.

Посади середнього рівня і більшість посад нижчого рівня займали 500 чол. представників козацької еліти. Дрібне шляхетство у кількості 1300–1500 чол. мало доступ до найнижчих посад у Гетьманщині³¹. Схожі дані, але більш деталізовані, подає В. Кривошея³².

Важливо, що на 1760-ті рр. змінилося ставлення до престижної у Гетьманщині інституції – Значного військового товариства. Членство у військовому товаристві з ліквідацією Гетьманщини (1764 р.) почали розглядати як почесний чин. Українська шляхта поєднувала перебування в Значному військовому товаристві з іншими посадами. Більше того, у наступні 1770-ті рр. у військове товариство почали записувати дітей подібно до практики російських дворян. Це свідчило, що світські інтелектуали та козацька еліта у цілому почали переймати цінності соціального життя російського дворянства. Однак це суперечило організації та призначенню Значного військового товариства³³.

Ми поділяємо думку З. Когута, що переворот 28 червня 1762 р. спровокував у середовищі української еліти сподівання подальшого розквіту «малоросійських прав»³⁴. Блискуча гетьманська резиденція у Глухові, проект столиці у Батурині та інші «національні строєнія», ідея відкриття університетів стали наслідком активного суспільно-політичного життя еліти Гетьманщини 1750-х рр. цілому та козацьких інтелектуалів зокрема³⁵. Також «малоросійський» патріотизм був посилений історичною свідомістю, що виражалася у численних редакціях і списках козацьких «літописів» 1730–1750-х рр. У другій половині XVIII ст. також створювалося багато історичних збірників головною ідеєю яких було твердження, що теперішнє багатство, владу та статус еліта має не просто так, а на основі «вольностей» і «прав», які визнавали польські королі та московські царі. Історичні збірники, як правило, містили список «Літопису Граб'янки» чи «Короткий опис Малоросії» і цілий набір привілеїв, указів на уподобання замовників. Так, збірник Капністів включав список «Літопису Граб'янки», статті Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, Д. Ігнатовича-Многогрішного, чолобитні ніжинських та київських міщан, статті І. Самойловича, І. Мазепи, маніфест Петра I про зраду Мазепи, інструкції С. Вельямінову, накази першої Малоросійської колегії, пункти Д. Апостола 1728 р., грамоти Катерини II, укази К. Розумовського, розпорядження П. Румянцева³⁶. Рукописні копії документів у значній кількості виготовлялися військовими канцеляристами і використовувалися як складові частини рукописних збірників. Продовжувала існування середньовічна традиція, за якою у збірники дослівно переписувалися документи з зазначенням їх вихідних даних³⁷. Поряд з російськими документами переписувалися та зберігалися копії грамот польських королів на латинській, польській та українській мовах³⁸.

Сприймання представниками козацьких інтелектуалів Гетьманщини на 1760-ті рр. було різним. Проте спільною рисою було те, що її бачили як Батьківщину, а еліту – як шляхетство. Так, 1763 р. Г. Полетика, пишучи з Санкт-Петербурга київському митрополиту Арсенію Могилянському, називав Гетьманщину «отечеством»: «Я за должность мою почиталъ по приезде моемъ в отечество засвидетельствовать...»³⁹ Погляди української старшини на себе як на шляхту знайшли визнання у зібранні законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» та у відновленні шляхетських судів 1763–1764 рр. За нормативними актами, створеними військовими канцеляристами, шляхта уособлювала політичну націю і тому відповідала за державне законодавство, привілеї і поточні проблеми

суспільства. Старшинська рада представляла політичні інтереси української шляхти. Зібрання старшини на Різдво Христове та Пасху за 1750-ті початок 1760-х рр. оформилися в офіційні зібрання з виборними представниками від полків з визначеним порядком денним. Так на Раду старшин 1763 р. приїхало близько 100 представників еліти з усіх полків Гетьманщини⁴⁰.

Поява історичної міфології, малоросійської свідомості та ідентичності і ототожнення назви «Мала Росія» з територією саме Гетьманщини засвідчили, що на середину XVIII ст. у середовищі козацьких інтелектуалів відбулися новоутворення, характерні для націотворення раннього нового часу⁴¹. Еліта Гетьманщини дала відсіч спробам нав'язання уніфікації її країни з іншими частинами Російської імперії. У 1767 р. близько 950 представників української верхівки підписали петиції за збереження автономії Гетьманщини. Г. Полетика разом з іншими представниками світської інтелектуальної еліти Гетьманщини висунули кілька проєктів щоб узгодити «малоросійські права та вольності» з викликами централізованої імперської влади. Хоч їхні інтелектуальні зусилля не дали практичних результатів, вони залишили глибокий слід в історії свідомості⁴².

До знакових представників нового покоління козацьких інтелектуалів належали П. Симоновський, С. Дівович, Г. Покас, Г. Долинський та ін. П. Симоновський (1717–1809 рр.) у 1746–1748 рр. був учнем філософії Києво-Могилянської Академії, далі продовжував освіту у німецьких університетах: Галле (1748 р.), Віттенбергу (1748 р.) та Кенігсбергу (1751 р.) Завдяки блискучій освіті йому вдалось здійснити кар'єру у гетьманській адміністрації: 31 серпня 1753 р. він став перекладачем при Генеральній військовій канцелярії, потім сотником Кобижчанським Київського полку (1757–1754 рр.), 7 квітня 1764 р. отримав уряд судді Остерського повіту, 12 листопада того ж року – ранг бунчукового товариша, а 25 вересня 1767 р. «по изведенным достоинствам» призначений членом Генерального суду (разом з відомим О. Безбородько)⁴³. Симоновський подібно до інших козацьких інтелектуалів цікавився західноєвропейським культурним життям та підтримував зв'язки з закордонними видавництвами. Згідно з відомостями 1763 р., він протягом багатьох років мав зв'язки з бреславською фірмою Корна і Гамперта за допомогою яких діставав іноземні книги для полкового лікаря Фелькнера, аптекаря Беттігера у Глухові, механіка Гіршбергера у Батурині⁴⁴.

Серед історико-літературних творів козацьких інтелектуалів XVIII ст. праця Симоновського «Краткое Описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишинга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года» є найбільш науковою, в якій поєдналися тодішні методи описання минулого. Автор у дослідженні історії розглядав різні відомості про явища та події, які його цікавили та представляє власне бачення, а також використовує метод «манускрипта», за яким рукопис несе достовірну інформацію, завдячуючи писаній формі тексту. Твір Симоновського широко представлений у рукописних збірниках другої половини XVIII ст.⁴⁵ Маловідома ще одна праця Симоновського – «Ответы на некоторые вопросы о

Малой Россії». На думку О. Оглоблина, цей козацький інтелектуал міг бути автором інших творів рукописної спадщини кінця XVIII – початку XIX ст., яка недостатньо вивчена у сучасній історіографії⁴⁶.

На 1767 р. безперечним лідером шляхетства Гетьманщини був інший відомий І. Скоропадський (внук гетьмана) – представник однієї з найвидатніших родин Гетьманщини. Скоропадський здобув освіту у Києво-Могилянській академії та Вроцлавському університеті. Після навчання займав вищі посади в адміністрації Гетьманщини та цікавився громадськими справами. Саме йому, на думку дослідників, належать анонімні документи часів Законодавчої комісії 1767–1768 рр.⁴⁷.

С. Дівович навчався у Києво-Могилянській Академії, а з 1754 р. в Академічному університеті Санкт-Петербургу. Його однокурсниками були О. Лобисевич, брати Козельські, брат О. Дівович. 9 лютого 1761 р. С. Дівовича призначено перекладачем Генеральної військової канцелярії. Саме протягом роботи у Генеральній військовій канцелярії була написана знаменита «Розмова Великої Росії з Малоросією» (1762 р.)⁴⁸.

Відомою у Гетьманщині була родина Полетик, представники якої служили на різних посадах в українській адміністрації, однак сам Г. Полетика всю свою кар'єру зробив у Росії. З Гетьманщиною його пов'язували маєтки, які дісталися у посаг дружині та те, що він вважав себе представником малоросійської шляхти⁴⁹.

Г. Кологривий дістав освіту у Чернігові (можливо Києві). Службу почав хорунжим Генеральної артилерії, 1759 р. став осавулом Генеральної артилерії. Кологривий відомий тим, що 1768 р. П. Румянцев відправив його умирити бунт сіроми на Січі. Кологривий втихомирив січовиків промовою, що малі заворушення валили великі держави. Головною ідеєю промови козацького старшини було переконання, що Гетьманщина Хмельницького зазнала руїни через чвари його наступників⁵⁰.

П. Коропчевський (1741–1808 рр.), якого Лазаревський назвав «канцелярським дельцом конца XVIII века», навчався у Київській Академії. Подібно до інших козацьких інтелектуалів після навчання вступив на службу канцеляристом до Миргородської полкової канцелярії (1759 р.). Уже наступного року перейшов до Генеральної військової канцелярії і до 1768 р. залишався військовим канцеляристом. 1768 р. його арештовано у зв'язку з причетністю до повстання пікінерів (1767–1771 рр.). Пікінерській акції співчували представники козацької старшини, зокрема полковник Полтавський А. Горленко, канцеляристи Миргородського та Полтавського полків, Кролевецький сотник Огієвський, депутати до Законодавчої Комісії від Єлизаветинського пікінерського полку, від козацтва Миргородського полку, від Запоріжжя. Серед осіб близьких до П. Денисова був військовий канцелярист П. Коропчевський. Коропчевського було притягнуто до слідства, але його виправдали⁵¹.

Г. Долинський (1722–1799 рр.) був «главный его сиятельства эконом» (1763 р.) 1764 р. отримав посаду підкоморія Батуринаського повіту. Ніжинське та батуринське шляхетство, яке зібралося 29 березня 1767 р. для виборів делегата до Законодавчої комісії ухвалило у своєму наказі просити дозвіл вибрати гетьмана. Це був «найнебезпечніший» наказ, тому граф П. Румянцев приклав максимум

зусиль, щоб створити новий більш поміркований проект. Шляхетство настояло на своєму та вибрало нового депутата Долинського⁵². Румянцев за такий виступ жорстоко розправився з ніженцями: їхні оселі були обшукані, лідерів віддано до військового суду. Г. Долинський був позбавлений всіх прав і засуджений на довічне ув'язнення. Копії заяви-протесту Долинського та його товаришів проти нелюдського ставлення російської адміністрації знаходились у багатьох збірниках другої половини XVIII ст.⁵³.

Найуспішнішими родинами Гетьманщини після ліквідації гетьманства, стали ті, які пристосовувалися до нових умов: Безбородьки, Завадовські, Скоропадські, Якубовичі та ін. Показовими є кар'єри Якубовичів, О. Безбородька, П. Завадовського. Зближення інтересів українських родин з цінностями імперського соціального життя сталося в династії Якубовичів. Д. Якубович (?–1724 р.) очолював Жоравську сотню та отримав села Кулішівку та Мокіївку (1712 р.). Його син Яків став бунчуковим товаришем та приймав участь майже у всіх військових діях козацьких військ другої чверті XVIII ст. Він став генеральним осавулом (1730–1752 рр.) і одружився з донькою російського бригадира Дуніна. Три з їхніх синів служили в російській армії: Олександр вийшов у відставку в чині генерал-майора (1787 р.), другий Олександр – підпоручиком (1767 р.), Григорій служив поручиком Сумського легкокінного полку. У козацькій адміністрації залишився Дем'ян, який був прапорщиком, полковим хорунжим та бунчуковим товаришем⁵⁴.

Модернізація суспільно-політичної свідомості козацьких інтелектуалів зіткнулася з політикою центрального уряду Російської імперії. Імперський уряд прагнув запровадити однакову адміністративну модель в усій країні, що перекреслювало модернізаційні проекти української еліти⁵⁵. За М. Раєфом, згідно з цією ідеєю люди мали жити у рамках певної схеми способу життя, але могли зберігати свою мову, релігію і навіть культуру⁵⁶. У цьому аспекті «просвічені» правителі Центрально-Східної Європи різко протиставляли новий раціональний державний проект старовинним «феодалним» вольностям окремим історичних регіонів. Стосовно Гетьманщини, то Катерині II суб'єктивно не подобались ні вихідці з України (наприклад, конфлікт з архієпископом Арсенієм), ні титул гетьмана, ні «конфірмовані привілеї»⁵⁷. У баченні Катерини II українці були «не добрые подданные, благоденствующие подъ ея державой, а люди недовольные правительственной опекой желающие себе автономии, способные къ протесту и отпору – они, как волк в лесу»⁵⁸.

Враховуючи зазначене, логічним є відповідь Катерини II на петицію Глухівської ради та проект спадкового гетьманства⁵⁹. К. Розумовського було викликано у столицю і змушено зректися гетьманства. Скасування найчільнішої посади української автономії стало її остаточною ліквідацією в історії раннього нового часу. Однак, на момент скликання асамблеї Законодавчої комісії 1767–1768 рр. авторитетом користувалися ще традиціоналісти. Дискусійний характер виборів делегатів до Законодавчої комісії сприяв консолідації шляхти колишньої Гетьманщини на основі збереження судочинства за Литовським статутом, утримані за нею місцевих урядів, збереження традиційних «прав та вольностей». А найбільше занепокоїла генерал-

губернатора вимога ніжинців вибрати гетьмана⁶⁰. Ми поділяємо думку О. Струкевича, що Катерина II на протигагу Петру I вдало зосереджувалась не лише на силових методах, але й на політиці «лисьєго хвоста»⁶¹.

«Модернізація» у Центральній Європі. Україна раннього нового часу виникла як країна, якій не знайшлося місця у духовно-культурному та суспільно-політичному світі Речі Посполитій, і, одночасно, не мала внутрішніх причин до повної інтеграції у Російську імперію. Оскільки XVIII ст. було століттям «модернізації» спільнот всієї Центрально-Східної Європи та початком доби імперій, то виникає питання: наскільки «модернізувалися» центральноєвропейські спільноти самотужки?

У Речі Посполитій – головній країні Центральної Європи у середині XVIII ст. намітились інтелектуальні відповіді на вихід країни з кризового стану. Як зазначає польська дослідниця, протягом XVIII ст. відбувався вплив західних ідей на сприймання вольності польськими інтелектуалами і почали створюватись проекти реформування тодішньої річпосполитської політичної системи⁶². Між 1761–1764 рр. вийшла праця ченця Ордену піярів С. Конарського «Про результативний спосіб рад». Конарський переконував у необхідності впорядкувати сеймове представництво: скасувати «*liberum veto*», вноормувати чисельність і представницькі функції послів, усунути від участі у голосуванні безземельну шляхту. На сеймі 1766 р. було схвалено частину проектів, однак цій модернізації суспільства Речі Посполитої протидіяли традиціоналісти з ідеями «давнього устрою». Показова була назва одного з ідеологів конфедератів шляхтича-русина М. Вільгорського «Про відновлення давнього устрою згідно з первісними засадами Речі Посполитої». Це засвідчило сприймання реформ як відновлення старовини, що було характерною рисою суспільно-політичної думки усієї Центральної Європи. Проект волинського шляхтича Г. Колонтая про реформування Речі Посполитої у централізовану конституційну монархію з рівними громадськими правами шляхти та міщан був більш рішучою спробою модернізувати «шляхетську демократію» у межах вже просвітницького мислення⁶³. Таким чином, інтелектуали Речі Посполитої другої половини XVIII ст. уже дійшли до осмислення шляхів модернізації шляхетського суспільства⁶⁴.

Важливо, що подібні риси у 1760-ті рр. були притаманні козацьким інтелектуалам Гетьманщини. Полетика на Глухівській Раді 1763 р. зазначав мовою «загального блага» цінності козацького суспільства: «Соберите все силы ума вашего, подкрепите оныя патриотическим усердием и отложив все пристрастия и партикулярныя пользы, подумайте о возстановлении прежних отечества вашего порядков и благосостояния»⁶⁵. Більше того, «дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов», правда рішення «сейму» Гетьманщини мали вступати в дію після «всемилодивейшей конфирмации»⁶⁶. Такий проект належав до одного з найперших щодо реформування представницького органу влади у Центральній Європі. Важливо, що Г. Полетика не тільки критикував наказ Малоросійської колегії 1767 р. за порушення місцевих прав, але й прагнув раціональним шляхом обґрунтувати, що викладені в ньому пропозиції не потрібні. Прихильник козацької автономії не бачив потреби в іноземній моделі для

українських міст, якщо можна було підтвердити магдебурзьке право та міську автономію. Він також не погоджувався з заміною козацької старшини на офіцерів регулярної російської армії. На його думку, краще було б відібрати козацьких старшин з достатнім військовим досвідом⁶⁷.

Автономістські проекти 1760-х рр. намагалися зберегти традиційні інституції як Гетьманщини, так і, навіть, інших українських земель. Наприклад, з початком царювання імператриці Катерини II уряд почав використовувати різні приводи для посилення центральної влади над Гетьманщиною та Запорозжям⁶⁸. В указі Сенату від 15 травня 1763 р. «дабы ползоватся симь случаемъ желаемаго самими запорожцами переселенія и в воздержаніи их на будущія времена от худых и своевольныхъ поступковъ нужно въ томъ новомъ мeste где они поселены будутъ и крепость по болеее прежней построить, оную потребнымъ войскомъ и особливимъ камендантомъ снабдить, и другіе к содержанию их в добромъ порядке и тиxости служащія учрежденію зделать какіе возможно будетъ, и о которыхъ уже напередъ сего отъ Господина Гетмана малороссійского да и прежде сего отъ бывшаго в Києве губернатора Губернатора Леонтъева и на последи отъ вице-губернатора Костюрина представленихъ было доношеніями, что все не разсужденіе пр. Сената представлено...»⁶⁹. Цікаво, що гетьман К. Розумовський намагався у компромісній формі відстояти інтереси Запорозької Січі⁷⁰, що засвідчило певне узгодження малоросійської свідомості з першими паростками модерної української, хоча це не входить до завдань нашого дослідження.

Отже, на 1760-ті рр. у середовищі козацьких інтелектуалів визріли модернізаційні проекти. У цей же час центральна влада почала реалізовувати концепцію «добре впорядкованої» держави, що стало наслідком попередніх модернізаційних процесів у Російській імперії. У ході побудови «добре регульованої» держави ще чіткіше вималювалося, що Гетьманщина була найбільшим регіоном з «західних країн Російської імперії», який мав самобутню традицію суспільно-політичного життя. Стосунки української еліти та імперських центральних інституцій були напруженими, оскільки вони одночасно претендували на владу над територією та матеріальними благами, які вона мала. Компромісом у цій боротьбі стала легітимація статусу української еліти, якої вона потребувала в якості уявлюваного «малоросійського шляхетства». Саме після поразки реалізації автономістських проектів 1760-х рр. у середовищі уже легітимізованого «малоросійського дворянства» розпочалась російсько-українська конвергенція, що стала знаковою для подальшої історії Російської імперії.

¹ Успенский Б.А. Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // Успенский Б.А. Этюды о русской истории. – СПб.: Азбука, 2002. – С. 393–413.

² Костомаров Н.И. Мазепинцы // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 134–135.

³ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.: Вид. Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1919. – С. 3.

⁴ Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – С. 190.

- ⁵ Горбань М. Нариси з української історіографії. – Х.: «Рух», 1923. – Ч. I. – 1923. – С. 5–7.; Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.) – К.: Наукова думка, 1985. – С. 5.; Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2. – С. 92–97.; Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII – первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... кандидата исторических наук. – Днепропетровск, 1993. – С. 146.
- ⁶ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1996. – С. 135–136.
- ⁷ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. – М.: «Молодая гвардия», 2007. – С. 241–242.
- ⁸ Зеньковский В. История русской философии: В 2 т. – Л., 1991. – Т. 1. – С. 107.
- ⁹ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., Либідь, 2002. – С. 189–190.
- ¹⁰ Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. Альманах соціальної історії / гол. ред. В. Смолій. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 218–236.
- ¹¹ Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис. ... кандидата історичних наук. – К., 2004. – 298 с.; Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 456 с.; Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 567 с.; Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760 s – 1830 s. – Cambridge, 1988. – 358 p. Укр. пер.: Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.; Його ж. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 46–79.; Його ж. Розвиток малоросійської свідомості і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 80–101.; Його ж. Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 11–26.; Його ж. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830) // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 27–45.; Його ж. Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784) // Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 279 с.; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основи, 1996. – 376 с.; Його ж. До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мишика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2009. – С. 372–382.; Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины. – 293 с.; Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого-Нью-Йорк, 2000. – 454 с.; Plokhly S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge university press, 2002. – 102 p.; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія: В 2 ч. – К.: ДАКККІМ, Ч. 1. – 2008. – 358 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с.; Трукевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України НАН України,

2002. – 533 с.; *Шевченко Н.В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века: Дис. ... кандидата истор. наук. – К., 1991. – 279 с.; *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2006. – 470 с.
- ¹² *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 76–78.
- ¹³ Важливими для розуміння Просвітництва у інтелектуальному житті суспільства Російської імперії є його історіографічні оцінки: *Іванов П.* К вопросу о «Просвещенном Абсолютизме» в России 60-х гг. XVIII в. // Вопросы истории. – 1950. – № 5. – С. 85–99.; *Федосов И.А.* Просвещенный абсолютизм в России // Вопросы истории. – 1970 – № 9. – С. 34–55.; *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 73–74. Цікавою є концепція сутності Просвітництва у «Східній» Європі Л. Вульфа: *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К.: «Часопис „Критика”», 2009. – 591 с.
- ¹⁴ *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 74–76.
- ¹⁵ *Румянцева М.Ф.* Исторические источники XVIII – начала XIX века // *Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф.* Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. Учебное пособие для гуманитарных специальностей. – М., 1988. – С. 361–364.
- ¹⁶ *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 75–76.
- ¹⁷ «Особистість – це індивідуальна сутність розумної природи». Цікаво, що дана ідея увійшла у підмурак усєї західної інтелектуальної традиції. З цього засновку будували свої богословські системи Августин Блажений та Ф. Аквінський, ідеології Т. Мор та К. Маркс. Показова ключова дефініція суспільства останнього: «Особистість – це сукупність суспільних відносин».
- ¹⁸ *Лаппо-Данилевский А.* Внутренняя политика Екатерины II. Препринт. – Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (далі – СПбФА РАН). – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 7 зв.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 7.
- ²⁰ Там само. – Арк. 12.
- ²¹ Там само. – Арк. 26 зв.
- ²² Світогляд Сковороди. Стаття без початку. (20-ті рр. XX ст.) – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр. 18086. – Арк. 3.
- ²³ *Анисимов Е. В.* Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра. – М.: Мысль, 1986 – С. 64.
- ²⁴ *Польской С. В.* Истоки Манифеста 18 февраля 1762 г. «О вольности дворянства» // Государственное и муниципальное управление в России. История и современность. – Самара, 2004. – С. 46–64.
- ²⁵ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / *О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк* та ін.; Гол. Ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 286.
- ²⁶ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 99.
- ²⁷ *Лаппо-Данилевский А.* Внутренняя политика Екатерины II. Препринт. – СПбФА РАН. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 10 зв.
- ²⁸ Там само. – Арк. 11 зв.
- ²⁹ *Брикнер А.* История Екатерины Второй. – М., 1998. – С. 554.
- ³⁰ *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 49.
- ³¹ За підрахунками З. Когута. Див.: *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 49–50.
- ³² *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 326, 341.
- ³³ *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 64. За З. Когутом членство у Значному військовому товаристві передбачало наявність вільного часу та матеріальних статків для виконання обов'язків свого стану.
- ³⁴ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 78.

- ³⁵ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 44–46.
- ³⁶ *Ткаченко М.* Архів Капністів. (Оригінал). – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 18248. – Арк. 5–6.
- ³⁷ *Бовгиря А.М.* Пам'ятки історичної думки Гетьманщини. – С. 100.
- ³⁸ Копии грамот польских королей с 1544 по 1659 год на латинском, польском и украинском языках. XVIII в. – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 800. – Арк. 1–63.
- ³⁹ Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 3 червня 1763 р. – Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф. 36. – Оп. 1. – Арк. 84.
- ⁴⁰ *Когут З.* Розвиток малоросійської свідомості... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 91.
- ⁴¹ *Його ж.* Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 25.
- ⁴² *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 59.
- ⁴³ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 206.
- ⁴⁴ Там само. – С. 205–207.
- ⁴⁵ Там само. – С. 208.
- ⁴⁶ Там само. – С. 209.
- ⁴⁷ *Когут З.* Шляхетська демократія в часи самодержавства... // *Коріння ідентичності.* – С. 107–108.
- ⁴⁸ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 44–46.
- ⁴⁹ *Когут З.* Шляхетська демократія в часи самодержавства... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 107.
- ⁵⁰ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 127–128.
- ⁵¹ Там само. – С. 129–131.
- ⁵² Там само. – С. 52–53.
- ⁵³ Там само. – С. 53.
- ⁵⁴ *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 279.
- ⁵⁵ *Кравченко В.* До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2009. – С. 374–375.
- ⁵⁶ *Raeff M.* Imperial Russia, 1682–1825. – New York, 1971. – P. 43–44. Цит. за: *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 104.
- ⁵⁷ Конец Старой Малороссии (1730–1780 годы вь истории левобережной Украины). – К., 1906. – С. 4.
- ⁵⁸ Цит. за: Конец Старой Малороссии. – С. 5.
- ⁵⁹ *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія 50–80-ті рр. XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, – 1996. – С. 14–28.
- ⁶⁰ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 119, 123.
- ⁶¹ *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія. – С. 27.
- ⁶² *Crzeskowiak-Krwawicz A.* Regina libertas. Wolnosc w polskiej mysli polityczney XVIII wieku. – Gdansk: wydawnictwo slowo/obraz terytoria, 2006. – S. 34.
- ⁶³ *Яковенко Н.* Указ. праця. – С. 470.
- ⁶⁴ *Crzeskowiak-Krwawicz A.* Regina libertas. – S. 171; *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2006. – С. 470.
- ⁶⁵ Речи о поправлении состояния Малороссии // Киевская старина. 1882. – № 10. – С. 120.
- ⁶⁶ Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии / Укл. О.К. Струкевич // Укр. істор. журн. – 1993. – № 9. – С. 93.
- ⁶⁷ *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – К., 1996. – С. 161.
- ⁶⁸ *Верховець Я.* Підготовчі таємні заходи центрального уряду до знищенні Запорозький Січі. 1930 р. (Стаття). – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 2837–2838. – Арк. 9.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 11.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 25.

УДК 94(477) «17»

Світлана Андрєєва*

**«КРИМСЬКИЙ» ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В ПЕРІОД
МІЖ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИМИ ВІЙНАМИ
1734–1739 рр. та 1768–1774 рр.**

У статті висвітлено політичні аспекти взаємин Запорозької Нової Січі з Кримським ханством в середині XVIII ст. як можлива альтернатива російській протекції.

В статье освещены политические аспекты взаимоотношений Запорожской Новой Сечи с Крымским ханством в середине XVIII в. как возможная альтернатива российской протекции.

This article is based on the research of the political aspects of relationship between Zaporizka Sich and The Crimean Khanate as an alternative Russian protectorate in the middle of the eighteenth century.

При вивченні історії Запорозької Нової Січі на сьогодні ще не стали пріоритетними зовнішньополітичні аспекти існування і конкретні форми реалізації її міжнародної правосуб'єктності. Водночас взаємини Січі з Гетьманщиною, польською адміністрацією, Військом Донським, Кримом, окремими ногайськими ордами, турецькими Очаковом та Хотиним тощо розкривають суть автономії Запорозжя в складі Російської імперії.

Політика Росії в Північному Причорномор'ї у період між війнами з Туреччиною 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. була спрямована на закріплення в регіоні, в чому не останню роль відіграло Запорозжя. Воно виконало функцію «буфера» проти Криму, звільнило імперію від безпосередньої участі в прикордонних конфліктах та початках господарського освоєння степу. Після переходу запорозьких козаків у підданство Російської держави та останніх контактів з П. Орликом 1737–1739 рр., російський уряд здійснив ряд заходів, які мали за мету остаточно прив'язати Військо Запорозьке до імперії та унеможливити його подальші переходи і політичні коливання, так само як позбавити можливості для самостійної політичної діяльності. Але запорозьке козацтво протягом Нової Січі, застосовуючи всі легальні можливості чинити опір нівелюючому впливу російського централізму, не відкидало перспективи виходу з російської протекції. До політичних зв'язків з Кримом запорозьців підштовхували традиційна ставка один на одного як союзника в посиленні власних міжнародних позицій та

* Андрєєва Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

поглиблення в часи Нової Січі економічних взаємозв'язків в умовах практично 30-літнього миру, забезпеченого Белградським мирним трактатом 1739 р.

Визнаючи значне економічне посилення Запорожжя в часи Нової Січі, однак не можна погодитися з деякими дослідниками, що «економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність»¹. В умовах встановлення фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями протягом XVIII ст. мова могла йти тільки про зміну протекції на турецьку, що за усталеної лінії кордону означало би для запорожців і втрату більшої частини території Вольностей. Серед інших факторів, що надійно фіксували Запорожжя в російському протектораті, дослідники також називають побоювання воєнної сили Росії (ще живе пам'ять про зруйнування Січі 1709 р.), сумний досвід перебування в турецько-татарському підданстві, зацікавленість старшини в гарантіях російського уряду на випадок повстання сіроми². Також треба додати, що економічні інтереси Січі полягали саме в площині транзиту між Кримом і Гетьманщиною, що забезпечувала російська протекція. Розвиток за Нової Січі економічних, торговельних зв'язків, зміцнення міжособових відносин татар та запорожців уособлюються перш за все з заможним козацтвом, запорозькими купцями та промисловиками, а відтак і з старшиною, хоча свої інтереси мала і запорозька сірома, якій розвиток мирних взаємин з татарами давав роботу.

Такий двоїстий характер зовнішньополітичних інтересів Запорожжя зумовив коливання кримського напрямку політики Коша в залежності від перспектив російської протекції та загрози чергової російсько-турецької війни.

Різні аспекти взаємин Запорожжя з Кримом згадуються в науковому доробку дослідників історії Нової Січі, які в різні часи працювали з документальним комплексом Архіву Коша (А. Скальковський, М. Тищенко, Н. Полонська-Василенко, В. Голобуцький та ін). Спробу прослідкувати в нових умовах традиційну боротьбу за владу в Коші проросійської, прокримської та пропольської партій в зв'язку із політичною історією часів Олешківської Січі здійснив О. Рябінін-Скляревський³. Так звана «кримська легенда» за часи Нової Січі поєднала в собі як напівправдиві розповіді старих козаків, що прийшли в Кіш ще за кримської доби, про позитивні моменти перебування під протекцією хана, так і нові чутки про зміну протекції. Ця легенда поширювалася по Степу як «рослина на гнійному ґрунті». Дослідник вбачає «кримський слід» у перепіт'ях внутрішнього життя Запорожжя і виділяє існування так званої «прокримської партії», яка виражала економічні інтереси розвитку транзитної торгівлі, була незадоволена посиленням російського централізму. Найбільш вірогідним лідером кримської партії він вважає Пилипенка, а найбільш послідовним російській орієнтації кошового Калнишевського. Такі характеристики зустрічаємо ще у А. Скальковського.

Та, на нашу думку, не треба перебільшувати альтернативність Пилипенка Калнишевському. Деякі відомі і маловідомі епізоди політичної біографії практично всіх кошових часів Нової Січі говорять про більш-менш вдале і тривале балансування на межі протиріч між Кримом та Росією.

Предметом нашої роботи є політичні аспекти запорозько-кримських відносин та зовнішньополітична орієнтація окремих кошових в мирних умовах, а саме в період між двома російсько-турецькими війнами – 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр.

Метою даного дослідження є встановлення сталих геополітичних інтересів Нової Січі та виділення «кримського» напрямку діяльності Коша в умовах російської протекції, а також виявлення можливих впливів і зв'язків з зацікавленими сторонами – кримськими посадовцями, представниками української політичної еміграції, іноземними дипломатами тощо.

Можливі таємні політичні контакти Запорожжя з Кримом і Туреччиною в умовах російської протекції зумовили велику увагу імперських структур до зовнішньополітичної діяльності Коша. В доступних документальних свідченнях є натяки на зраду кошового Сича. Василь Ігнатович Сич був тричі кошовим – 1745 р., 1746 р., 1750 р. і був відомий знавець кримських справ. У січні 1745 р. спостерігач від Колегії іноземних справ на Січі капітан Колюбакін доносить про настрої запорожців, що товариство згадує життя під кримською протекцією «тогда своевольных добычей много имели»⁴. 1749 р. перебуваючий на Січі секунд-майор О. Нікіфоров пропонував закликати Сича в склад Комісії по розслідуванню татарських скарг, бо він добре знає Крим⁵. 1750 р. миргородський обозний Ф. Москов доповідав, що Сич «найден во взятии от гайдамаков разграбленных в тех татар вещей и денег прилично и потому оной Сыч отправлен в киевскую генерал-губернаторскую канцелярию под караул, где он и умер»⁶. Справа ж Київської губернської канцелярії каже про «измену кошового Сича»⁷. Таке формулювання і за описом справ секретної експедиції Сенату⁸. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії за описом № 1 Фонду «Московской конторы КИД» числиться справа по доносу козака Титоренка на кошового Сича, яка реально відсутня⁹, що може свідчити про серйозність звинувачень (адже звинувачення в потуранні гайдамакам і пограбуванням татар були і до інших кошових – Ігнатовича, Лантуха, але не мали таких серйозних наслідків).

Восени 1755 р. було поширено загрозливу для російської влади інформацію, що 119 запорожців втекли з Січі і просилися в протекцію хана жити на татарській землі. А відправлений в Польщу для розвідування священник Даміан Васильєв повідомляв про аналогічні наміри ще 400 запорожців і що може вся Січ в кримське підданство віддасться через тих злодіїв. Ці відомості російські урядовці піддали сумніву і перевіряли, особливо щодо зв'язків з мазепинцями в Криму. Кошу було рекомендовано відряджати в кримську сторону людей і намовляти тих втікачів мирно повернутися. Хоча інформація надійшла до Сенату, офіційному Кошу вдалося відхреститися від перебіжчиків¹⁰.

Цікаві свідчення містяться в «Історії» Н.-Г. Леклерка, француза за походженням, який перебував деякий час лікарем останнього гетьмана Розумовського, мешкав в його палаці в Глухові, користувався його бібліотекою, спілкувався з українською старшиною і запорожцями, можливо навіть відвідав Січ. За Леклерком, запорожці використовували як важіль тиску на уряд загрозу переходу до своїх «братів-татар». Про це сказав на аудієнції імператриці поважний старик, який

очолював депутацію до двору¹¹. Н. Полонська-Василенко припускає, що це міг бути колишній кошовий Григорій Лантух (Федоров), який приймав участь в депутаціях 1758, 1761, 1763 рр. Але дослідниця вважає, що Леклерк лише передає загальний настрій запорожців, що «не можна припустити, щоб він міг загрожувати відходом запорожців до татар, але можливо, що розмови про це велися»¹².

Ми вважаємо, що у Леклерка йдеться про виступ Петра Калнишевського, згаданий в проекті генерал-майора К. Штофельна по ліквідації запорозького устрою і утворенню на запорозьких землях Дніпровської губернії (1765 р.). Як аргумент за знищення Січі високопоставлений сановник нагадує, що Калнишевський, ще перебуваючи старшиною в депутації щодо повернення земель та митних пілг в Петербурзі в Сенаті казав, що в разі незадоволення їх вимог, запорожці підуть до татар (саме: «Надобны мы вам или нет? Мы яко лучшие люди должны повинуются, а другии, то есть чернь к татарам пойдут»). І Сенат почав «балансувати». Про такі речі доведено було до відома імператриці Єлизавети і уряд змушений був піти на поступки щодо деяких вимог запорожців. Штофельн підкреслює, що ці слова він сам чув. Взагалі він вважає, що якщо запорожці «такі сумнительные речи при всех случаях несут, с которых точно видно, ежели хотя немного не по их воле что делается, злое намерение имеют»¹³. Тобто, маємо підтвердження, що такі слова в Сенаті говорив Калнишевський під час депутацій за правління Єлизавети (тобто – 1755–1756 рр. або 1758–1761 рр.). За біографією К. Штофельна можна припустити його перебування в Петербурзі в означені роки¹⁴, а за сформульованими вимогами запорозької Депутації¹⁵ промову Калнишевського треба віднести на 1756 р.

Вважаємо також, що саме у 1756 р. на Січі склався комплекс причин, що зумовило загальне незадоволення російською протекцією:

1) Можливі таємні політичні контакти запорожців з емігрантами-мазепинцями, з Кримом і Туреччиною.

У Бахчисараї приблизно з 1738 р. по 1758 р., можливо з перервами, перебували Іван Іванович Минович (до смерті у 1753 р.), а потім з Польщі до Криму приїхали його брат Федір Іванович Минович та Федір Іванович Нахимовський.

В науковій літературі закріпилося кілька тенденцій до визначення ролі емігрантів-мазепинців в історії Нової Січі. А. Скальковський¹⁶ та О. Рябінін-Склярєвський¹⁷ вважали, що вони не відіграли взагалі політичної ролі. Сучасний дослідник В. Мільчев намагається поєднати діяльність мазепинців із спробами організаційного оформлення в якості антитези Новій Січі в межах ханства та в Очаківському степу залишків запорозько-гетьманської еміграції 1709 р. з приєднаними до них перебіжчиками протягом 1740–1750-х років¹⁸. На наш погляд, висновок про значення діяльності мазепинців в Криму в середині 1750-х років можна зробити, враховуючи загальний стан запорозько-кримських взаємин в цей період і саме їх вплив на формування позиції ханів та політики Коша.

Розвідування і міркування навколо Миновичів і Нахимовського в свій час породило лаву листування між Колегією іноземних справ, Воєнною колегією, російськими резидентами в Стамбулі, київською генерал-губернаторською

канцелярією, Генеральною військовою канцелярією, воєнним командуванням на Україні та Кошем, дійшло до Сенату. Матеріали Архіву Нової Січі¹⁹ та київського генерал-губернатора²⁰ не дають повної картини діяльності мазепинців в Криму і потребують залучення архівів центральних відомств Російської імперії, з яких вже актуалізовано ряд матеріалів з Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) (м. Москва, РФ) – так звану справу «О малороссиянах Иване Мировиче и Нахимовском...», яка є систематизацією документів з різних відомств імперії щодо означених українських емігрантів (фонд 13 Малоросійські справи)²¹ та ряд згадок в документах Секретної експедиції Сенату (фонд 248)²². Деякі справи Секретної експедиції Воєнної колегії також присвячені спостереженням за діяльністю Мировичів і Нахимовського²³.

Перебування мазепинців-емігрантів в Криму реконструюється лише фрагментарно і в основному за даними російської і запорозької розвідки. Тому наявна джерельна база дозволяє лише в загальних рисах окреслити офіційні контакти емігрантів з запорожцями, співвіднести їх з політичними акціями Коша та імперських структур. Пік активності їх контактів з запорожцями припадає на 1755–1756 рр., вони проводили агітацію за повернення в кримську протекцію, але у прямі офіційні зносини з Кошем їм ввійти не вдалося. Сам факт їх агітації у зв'язку із коливаннями зовнішньополітичного курсу Коша, та інформацією про діяльність на Січі агентів профранцузької партії претендента на польський престол Ст. Лещинського, становив загрозу Російській імперії в її утвердженні в Північному Причорномор'ї і зумовлював велику увагу посадовців різних рангів до запорозько-кримських зв'язків і врахування цього фактору в політиці уряду щодо Січі²⁴.

2) Діяльність Мировичів і Нахимовського співвідноситься з діями представників Франції в Криму в загальному руслі зацікавленості Франції в регіоні у зв'язку із підготовкою і початком Семилітньої війни²⁵. Так, французький емісар в Петербурзі шевальє Дуглас 1756 р. мав інструкцію розвідати стан запорозько-російських відносин²⁶.

Представляють інтерес контакти «мазепинців» з французькими резидентами в Бахчисараї, які виконували переважно функції політичні і реалізовували загальну лінію французької дипломатії на послаблення Росії. Маємо свідчення контактів мазепинців з консулом Ш. Пейсонелем (1753–1758 рр.), особою доволі відомою як своєю дипломатичною, так і літературною і науковою діяльністю. 1755 р. Пейсонель подав своєму уряду записку у двох частинах «Memoire sur l'etat civil, politique et militaire de la Petit Tartarie» (Криму – С.А.) (Ч. 1. Про торгівлю ханства, Ч. 2. Про торгівлю турецьких провінцій), яка пізніше складе основу його великої праці *Traite sur le commerce de la Mer Noir* (вперше видано 1787 р.)²⁷. Інформацію щодо запорозько-кримської торгівлі та торгівлі запорожців з Очаковом Пейсонель отримував з власних спостережень, із матеріалів батька (який в свій час був консулом в Смирні), від Мировича та запорожців, що з різних справ відвідували Крим²⁸.

Але в цілому міжнародна ситуація не сприяла створенню широкого антиросійського фронту держав на фоні посилення Російської імперії та тривалого російсько-турецького миру.

3) Опозиційні настрої запорожців виливалися у бажання цілком розірвати з Російською імперією у зв'язку із внутрішніми протиріччями на Січі і бажанням зберегти свій традиційний устрій. Переломним в житті Запорожжя Н. Полонська-Василенко вважає 1756 р., коли за попередньою домовленістю кошового Лантуха, військового писаря Романовського та значних старшин, капітана Федцова з Новосіченського ретраштаменту та ієромонаха Теодоліта не відбулися перевибори старшини на новорічній раді. Серед іншого Лантух пішов на це, бо побоювався помсти за видачу Криму пограбованих запорожцями 300 татарських коней²⁹. В такій складній політичній ситуації на літній раді 1756 р. відбувся бунт. Від «верстви дрібного зимівника і січового базару» на кошовство хотіли висунути минського отамана Шкуру, а на суддівство Кишенського, особу економічно пов'язану з транзитною торгівлею (обох О. Рябінін-Скляревський зараховує до «прокримської партії»)³⁰. Бунт подавлено, але Лантух на кошовство не повернувся, бо 1756–1758 рр. був під вартою в Києві в справі розслідування його причетності до потурання гайдамакам.

4) Загальне погіршення умов перебування в російській протекції – вищезгадані спроба ліквідувати виборність на Січі та посилення митного тиску, а також передача Запорожжя з відання Колегії іноземних справ до Сенату 1756 р. тощо.

5) При плануванні відбудови та переносу Січі (замість згорілої у 1756 р.) запорожці пропонували обрати новим місцем для її спорудження Микитин Перевіз, що нижче по Дніпру і ближче до Криму. Це була і чудова нагода позбутися опіки російського гарнізону, бо Туреччина та Крим будуть незадоволені спорудженням укріплень³¹.

6) На наш погляд, опозиційні тенденції на Запорожжі посилювалися із наближенням війни з Туреччиною, адже вона не відповідала основним потребам господарського розвитку Вольностей. Так, 1755–1756 рр. у зв'язку із зміною султана Росія не виключала можливість війни з Туреччиною, хоча запорожці не підтверджували таких очікувань.

Важливим в розвитку політичних аспектів запорозько-кримських взаємин, які в перші десятиліття російської протекції, як ми бачили носили врівноважений і офіційний характер, є агресивно-антиросійськи забарвлений перший ханат Крим-Гірея. Але Крим-Гірей в цілому позитивно ставився до козацьких спільнот. В роки значних заворушень ногайців 1758–1759 рр. хан звертався в Кіш не підтримувати сепаратистів і видавати їх в разі можливості. Також Кіш виконував накази не дозволяти переховуватися ногайцям в межах Вольностей в разі ханських репресій³². Але російський уряд забороняв запорожцям втручатися, якщо хан буде «о чем-то просить», наприклад, затримати непокірних ногайців³³.

Епізод 1756 р. доповнює політичний портрет П. Калнишевського і ув'язується з його наступними кроками. Обрання Калнишевського на кошовство влітку 1762 р. всупереч заборонам можна пов'язати зі вступом на престол імператриці Катерини II – в липні звістка про це дійшла на Січ, а на коронації в Москві 12 вересня запорозьку делегацію очолював кошовий Калнишевський. Офіційна діяльність попереднього кошового Лантуха відома до кінця липня³⁴. Щойно

обраному на літній раді 1762 р. кошовому Калнишевському Крим-Гірей робить пропозицію перейти в його протекцію³⁵. Відмову на пропозицію хана можна пояснити сподіваннями на поліпшення відносин з російським протектором у зв'язку із двірцевим переворотом Катерини II.

Перша половина 1760-х років позначена напруженою політичною боротьбою на Січі серед угруповань старшини в умовах заборони царським урядом власне перевиборів кошового. Нарікання викликали як факт перевиборів, так і персона Калнишевського. Російських урядовців влаштовувала кандидатура лояльного Лантуха (1756, 1757, 1758, 1761, перша половина 1762, 1763 рр.), хоча він і був відомий потуранням гайдамакам. Повернення його на кошівство січневою радою 1763 р., а потім січневою радою 1764 р. обрання Пилипа Федоровича (Пилипенка) дослідники пов'язують з посиленням партії сіроми і необхідності, хоча б тимчасового, компромісу³⁶.

Найбільш сприятливим періодом запорозько-татарських взаємин вважається кошовство Пилипа Федоровича (1764 р.), відомого ще з часів Олешківської Січі політика. Того року хан нібито мав намір напасти на Ново-Сербію, проте стосунки з Запорожжям не змінилися. Хан повідомляв Січ про свій похід на Волошину 1764 р. Татарські отари продовжували пасовища на запорозькому степу, листи хана запевняли у приятельських стосунках. Саме стараннями Федорова було усунуто конфлікт через скасування традиційного шляху Очаків – Січ³⁷. Неодноразово ім'я Пилипенка і надалі впливало у зв'язку з кримською орієнтацією. Він приймав участь в підготовці «наказу депутатам» в Законодавчу комісію 1767 р., основними вимогами якого були збереження території Вольностей і поліпшення умов торгівлі з Кримом.

Після відставки у вересні 1764 р. Крим-Гірея новий хан Селім-Гірей (1764–1767 рр.) продовжив його політику. Повернений на кошовство Калнишевський (1765–1775 рр.) також проводив щодо Криму усталений курс.

Лантуха російські сановники протегували на кошовство і після повторного обрання Калнишевського 1765 р.³⁸ З іншого боку, кримська сторона демонструвала свою прихильність до кандидатур Пилипенка і Калнишевського, що ні в якому разі не дозволяє автоматично віднести цих досвідчених і обережних політиків до прокримськи орієнтованих.

Побоювання переходу на бік противника призводило до обмежень і регламентувань міжнародних зносин Коша, розвідування з цього приводу в Січі і в Криму. До того ж, запорожці «набивали ціну» своїй війсьній силі і вміло маніпулювали загрозою з півдня у протистоянні з Російською імперією.

Неодноразово Калнишевського звинувачували в зраді. Найбільш відомий донос старшини П. Савицького на ім'я президента Малоросійської колегії гр. П. Румянцева про плани Калнишевського у жовтні 1766 р. вибрати в війську двадцять добрих козаків і відрядити до султана з проханням «в случай прийняття под турецькою протекцією»³⁹. У той час доносу не надали відповідної уваги, можливо в зв'язку із наближенням війни з Туреччиною. Дехто з коментаторів документу взагалі ставив під сумнів, що такий обережний і серйозний політик як

Калнишевський наважився би на практичні заходи проти Російської імперії, та й це відразу набуло б розголосу; подібні доноси треба вважати лише відголоском боротьби за владу в Коші окремих груп старшини.

А доноси на Калнишевського продовжували надходити і далі, в тому числі і в державній зраді. Корисність і вірність запорожців викликали сумнів у імперських сановників, і, відповідно, зневагу до Війська та його потреб. Причетність до «мазепиної зради» стала ярликом для запорожців в російському суспільстві, з підозрою ставилися до запорожців російські офіцери та купці, перекладачі від КІС, подорожуючі монахи тощо. Так, вищезгаданий Штофельн писав в Сенат, що мати в підданстві запорожців – все одне що мати в підданстві ворогів. Він вважав, що претензії Османської імперії за побудову росіянами в прикордонній зоні недозволених укріплень ідуть від «запорожского разглашения», тому що запорозькі старшини передбачають загрозу від тих укріплень традиційному ладу Січі⁴⁰. Граф П. Рум'янцев у ордері князю О. Прозоровському обурювався, що «запорожцы в объяснения своих прав входят больше, нежели прилично», а в іншому листі непокоївся тим, що вони можуть дійти «до той крайности, что учнут ... явно общую тишину нарушать и поступят на дела, доказывающие разврат и умысел в нарушении долга подданства»⁴¹.

Навіть російські солдати дозволяли собі образливо називати запорожців «татарашками» та чинити в Січі «озорства и обидь», про що Кіш скаржився в репорті від 17 липня 1768 р. на прапорщика Новосіченського ретраштаменту В. Костіна та його команду⁴². На думку сучасника, хоча російський двір і був незадоволений козаками, змушений був їх шадити, щоб вони не зрадили⁴³.

Найгостріше питання вибору зовнішньополітичної орієнтації постало напередодні і на початку війни 1768–1774 рр. Звинувачення П. Калнишевського в замаху на зраду та у зв'язках з противником базується на трьох епізодах, достатньо представлених в літературі: прямі таємні зв'язки з Кримом після оголошення війни в жовтні 1768 р.; події під час бунту на Січі в грудні 1768 р.; дії запорожців під час татарського набігу взимку 1769 р.; можливі контакти з польськими конфедератами. Жоден з них не має доказової бази щодо реальної «зради» запорожців.

Взагалі, при зміні протекції радикального зламу в складі старшини не відбулося, більшість кошових Нової Січі вийшли з верстви курінних отаманів «кримської доби». За Нової Січі на Запорожжі перебували родичі і нащадки кошових «кримської доби» – син К. Гордієнка Василь Головка (за реєстром 1756 р. отаман Пластунівського куреня), брат І. Малашевича Кость Малашевич (кошовий 1737 р. та 1743 р., 1748 р.), Ф. Шишацького та ін. У козацькій громаді сформувався прошарок запорозької аристократії, представники заможних козацьких родин, які обіймали високі посади в Січі та в паланках. Це відомі з кримської доби Білицькі, Малашевичі, Тарани, Федорови, Рубани, Чорні, Малі та ін. У перші десятиліття по поверненню в російську протекцію до них додалися впливові Калнишевські, Головаті, Чернявські, Нагаї та ін.⁴⁴. У відстоюванні своїх економічних і політичних інтересів ці окремі групи об'єднувалися, у кожного із старшинських об'єднань були прихильники серед козацьких низів. У внутріш-

ньому житті Запорозжя та у зовнішніх зносинах ці своєрідні козацько-старшинські партії відігравали першочергову роль, але пов'язати ті чи інші угруповання з певною зовнішньополітичною орієнтацією не можливо.

Тобто, в політиці Калнишевського, як і практично всіх кошових доби Нової Січі прослідковується балансування на межі протиріч з Росією та протиріч з Кримом, що зумовило непослідовність запорозької дипломатії. Вважаємо більш доречно говорити не про «кримську» партію в Коші, а про «кримський» вектор в політиці Коша в часи Нової Січі, який становив противагу вектору «російському». Адже на Запорозжі не склалося сталої соціально, політичної чи регіональної групи, орієнтованої на Крим.

Наявні матеріали та сам характер запорозько-кримських взаємин часів Нової Січі в умовах посилення Російської імперії в Північному Причорномор'ї говорять якщо не про зраду запорожців, то про реальну можливість цієї зради, що пов'язано перш за все з іменем кошового Калнишевського. Хоча певний час військова сила запорожців використовувалася для протидії Туреччині та її васала Криму, запорожці не вважалися надійними підданцями і при нагоді звинувачення в зраді були використані для знищення Січі та розправи над керівництвом Коша.

¹ Олійник О. До причин ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 49.

² Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 42.

³ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябінін-Скляревський: матеріали к биографии. – Одесса-Киев, 2000. – С. 83–178.

⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. II. – С. 1725–1726.

⁵ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. ... – С. 162.

⁶ Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – С. 117.

⁷ Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 208.

⁸ Російський державний архів давніх актів, м. Москва (РФ) (далі – РДАДА). – Ф. 248. – Оп. 113. Первый департамент Сената. Описание дел секретной экспедиции Сената. – Спр. 793: О миргородском полковнике Василии Капнисте и запорожском кошевом атамане Сыче обвиняемых в измене (1750 г.).

⁹ Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва (РФ). – Ф. 7. – 1750 г. – Спр. 2: Дело по доносу казака Титоренко на запорожского кошевого атамана Сыча и пр.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т. 4. – К., 2006. – С. 95–96. та ін.; Мильчев В. У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами вольностей (1740–1760-і рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 10. – К., 2005. – С. 237.; РДАДА. – Ф. 13: Дела о Малороссии. – Спр. 45: О малороссиянах Иване Мировиче и Нахимовском, бежавших из России и действовавших во вред интересам ее, также об эмиссаре Мустафе-аге, которого считали за Мировича. 1749–1756. – Арк. 34 зв.–36.

- ¹¹ Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne, par M.M. Le Clerc. – Paris, Versailles, 1783–1792. Livre VI. Observations interessantes sur l’Ukraine, la petite Russie et ses Habitans. – P. 77–110.
- ¹² Полонська-Василенко Н. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. I. – С. 42.
- ¹³ Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.) // Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 45.
- ¹⁴ ¹ Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 37.
- ¹⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 323–225.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст... – С. 139.
- ¹⁸ Мільчев В. У пошуках «Антисічі» ... – С. 231–250.
- ¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т. 4. ...– С. 97–100, 102–103, 141 та ін.; Скальковський А.О. Секретная переписка Коша Запорозького (1734–1763) // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 334–335.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького... – С. 354–356.
- ²⁰ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С. 602–603.
- ²¹ Пуτρο О. До історії першої української еміграції (за архівними документами) XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 3–9; Путро О. Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Миновичів (середина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 6 (7). – К., 2001. – Ч. 2. – С. 150–151 та ін.
- ²² Мільчев В. У пошуках «Анти січі»... – С. 231–250.
- ²³ Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (РФ). – Ф. 20.– Оп. 1/47. – Спр. 300. – Спр. 375. – Ч. 1–3. – Спр. 384.
- ²⁴ Андреева С.С. Зв’язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738–1758 рр.) з запорожцями // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Т. 12. – К., 2006. – С. 77–91.
- ²⁵ Андреева С.С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2004. – С. 21.
- ²⁶ Recueil des instructions donnees aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traites de Westphalie jusqu’è la Revolution francaise. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9. Russie. 1749–1789. – Paris, 1890. – P. 8–10.
- ²⁷ Reussonet M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noir. – Seconde Partie. – Paris. – 1787.
- ²⁸ Оляничин Д. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького консуля Шарля Пейсонеля // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. СЛІІ. – Вип. ІІІ. – Львів, 1933. – С. 135–147 (С. 1–13).
- ²⁹ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вольності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. I. – С. 79–82.
- ³⁰ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.... – С. 118–120.
- ³¹ ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 2837–2838: Верховець Я.Д. Підготовчі таємні заходи царського уряду до знищення Запорозької Січі (рукопис). 1930-ті роки (?); Ленченко В. Листи кошового

- отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28–30.
- ³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 23403: Экстракт и реестры царских грамот и указов гетьману, именных и царских листов. 1708–1762 pp. – Арк. 123 зв.
- ³³ Центральний державний історичний архів України (м. Київ). (далі – ЦДІАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 78, 78 а.: «Дело по секретам. Заведенное 1759 году. № 22». 1759–1760 pp. – Арк. 103.
- ³⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 30.
- ³⁵ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3996: Справа про надіслання кошовим Калнишевським Київському генерал-губернатору Глебову відомостей про наміри кримського хана схилити Запорозьке Військо до союзу з ним та приєднання до Кримського ханства і про нагороди Катерини II старшині. 1762 р.
- ³⁶ Грабовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський ... – С. 31.
- ³⁷ ІР НБУ. – Ф. X [«Архів ВУНАС»]. – Спр. 22926: Рябінін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу № 30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу (рукопис). 1930 р. – Арк. 2.
- ³⁸ Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.)... – С. 46.
- ³⁹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. 27–28 / Отв. ред. И.Д. Ковальченко // Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн. XIV. – М., 1994. – С. 45; Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXI. – Одесса, 1913. – С. 72.; Князьков Ю.П. Нові відомості про П. Калнишевського // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 119–121.; Александров П.Г. Унікальний документ з історії Підпільненської Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя, 1999. – С. 203–205. та ін.
- ⁴⁰ Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.)... – С. 41.
- ⁴¹ Александров П. До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наукові записки: Зб.пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Т. 5. – К., 1999. – С. 68.
- ⁴² Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961. – С. 338.
- ⁴³ Манштейн Г.Ф. Записки о России. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 24.
- ⁴⁴ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. ... – С. 147–178.

**III. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

УДК (477)«19–20»

Андрій Шевченко*

ВПЛИВ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ІМПОРТНУ ТОРГІВЛЮ ПОРТІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті розглянуто вплив митної політики Російської імперії на обіги та структуру імпоротної торгівлі портів України капіталістичної доби.

В статье исследовано последствия таможенной политики Российской империи на объемы и динамику импорта портов Украины.

In the article the consequences of customs policy of Russia are explored on volumes and dynamics of import of ports of Ukraine.

Дослідження імпоротної торгівлі у пореформені роки майже не висвітлено у вітчизняній історіографії. Фрагментарно цьому питанню приділена увага у працях О. Варнеке, Д. Бованенко, Т. Гончарука, С. Надибської та ін. Поза увагою залишилися питання впливу митної політики Росії на структуру імпорتنних товарів, місця українського імпорту у загальноросійській торгівлі. Вивчення досліду торговельних відносин України на початку ХХ ст. дозволить краще з'ясувати сучасну економічну ситуацію.

Метою статті є вивчення впливу митної політики на структуру, обіги та динаміку імпорتنних операцій південноукраїнських портів, які були головними постачальниками іноземних виробів до України.

Отримані результати можуть бути використані для підготовки краєзнавчого матеріалу з історії Півдня України та для вивчення економічної історії України.

Митна політика Російської імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст. відзначалася певною послідовністю. Починаючи з 1822 р., царський уряд дотримувався протекціонізму, намагаючись підтримати вітчизняну промисловість. Якщо у 1857–1876 рр. відбулося послаблення митного податку, то з 1878 р. мито на промислові вироби та обладнання постійно зростало¹. Для усунення іноземної продукції з вітчизняного ринку у 1878 р. було введено мито на бавовну; у 1880 р. було відмінено безмитний імпорт заліза та чавуну; у 1884 р. оподатковувався ввіз кам'яного вугілля. Загалом, у 1881–1884 рр. мито зросло до 18,7 % вартості іноземних товарів. У 1885 р. було запроваджено мито на привіз сільськогосподарського реманенту, продукції хімічної промисловості, яке сягнуло 20 % у 1885–1890 рр., 33 % – у 1891–1900 рр.² Так, у 1861–

* *Шевченко Андрій* – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

1881 рр. мито на чавун складало 5–6 коп. з пуда, у 1891 р. – 25–30 коп., у 1903 р. мито сягнуло 45 коп. Варгість гасу зросла у 3 рази, рейок – в 4,5 рази, машин – у 8 разів³.

У 1903 р. відбулося нове підвищення мита на ввіз вугілля з 4,5 до 6 коп. за пуд, заліза – з 1 крб. 50 коп. до 1 крб. 80 коп., косів й серпів – з 1 крб. 65 коп. до 3 крб. та сільськогосподарських машин з 75 коп. до 1 крб. 5 коп. Якщо у 1892–1905 рр. варгість імпорتنих товарів збільшилася з 32,7 % до 36,6 %, то на 1910 р. – до 60 %. Якщо у 1860 р. прибутки оподаткування імпорту складали 49,9 млн. крб., то у 1890 р. – 126,5 млн. крб., у 1900 – 209,7 млн. крб.⁴.

Прихильники протекціонізму аргументували зростання мита тим, що воно забезпечило позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, зміцнення внутрішнього ринку імперії, посилення позицій вітчизняного виробництва. У захисній митній системі тогочасні російські публіцисти (Г. Неболсін, М. Мордвінов) бачили гарант економічної незалежності Росії⁵.

У свою чергу південноукраїнські економісти та підприємці у протекціонізмі бачили порушення прав вільної торгівлі. Одеський дослідник А. Скальковський вважав, що імпортна торгівля азово-чорноморських портів створює конкуренцію Санкт-Петербургу і шкодить зростанню привозу російської продукції до українських губерній. «Главный упрек, который делают Одессе ее недруги – московские фабриканты и их нахлебники, состоит в том, что через ее порт ввозят такое множество мануфактурных изделий, что они подрывают отечественные фабрики». Його думку підтверджує анонімне зауваження на публікації у «Коммерческой газете»: «Коммерческая газета» не может говорить без ненависти о Черном море, как будто мы, наконец, вредим торговле Северной России⁶. Зменшення імпортової торгівлі було викликане не тільки бажанням російських урядовців та промисловців відстояти економічну незалежність країни, а й усунути південноукраїнські порти від ввозу іноземної продукції до країни й примусити південь імперії купувати більш дешеві, проте неякісні російські вироби. На думку одеського дослідника О. Варнеке «Чужоземні вироби завдяки високому миту подорожчали в ціні і усувалися більш підступним російським виробництвом»⁷. Д. Бованенко додає: «Привіз чужоземних товарів на Україну був обставлений великими митними утисками, а привіз товарів із Росії було обставлено різними пільгами». На Торгово-Промисловому з'їзді в Одесі у 1905 р. власник млинів Вайнштейн звітував: «Для перевезення товарів потягом з Москви до Одеси тарифна ставка зменшується на 65 %, тому товари з центральних губерній дешевші за наші»⁸.

Протекціонізм негативно впливав на експорт збіжжя з українських портів. Дослідник експортної торгівлі початку – ХХ ст. С. Остапенко відзначив: «Замедляя высоким таможенным тарифом ввоз, Россия сократила свой сельскохозяйственный вывоз в Европу и открыла рынок для американских земледельческих продуктов. Всякий negociant охотнее заключит сделку с той страной, где он сможет сбыть свои товары»⁹.

Тому, протекціоністська політика практично зупинила зростання імпорту у торгівлі українських портів. У 1860–1864 рр. імпорт складав 22 % торгівельних обертів чорноморсько-азовських портів, у 1866–1870 рр. – 20,7 %, у 1895–1899 рр. – 23,4 %. Досліджуючи роль України у зовнішній торгівлі Росії, І. Гуржій підраху-

вав, що у 1883–1890 рр. вартість імпорту іноземних товарів через всі чорноморсько-азовські порти та сухопутні митниці складала: 28,9 млн. крб. життєвих припасів, 41 млн. крб. сирих та напівоброблених матеріалів, що відповідно становило 36,2 % російського імпорту життєвих припасів, 17,2 % сирих та напівсирих матеріалів, 21,7 % виробів. В середньому, доля всіх митниць України складала 25 % імпорту¹⁰. Таким чином, за 39 років, частка імпорту зросла на 1,4–3 %, тоді як щорічний експорт зерна зріс за 1861–1913 рр. у 12,5 разів, промислової продукції – у 50 разів¹¹.

На початку ХХ ст. питома вага імпорту в зовнішній торгівлі українських портів зменшилася до 14 %¹². Розрахунки автора підтверджуються відомостями по Одеському порту: у 1895 р. експортно-імпортні операції сягали 157 млн. пудів, вартістю 146,4 млн. крб., з яких імпорт складав 22 млн. пудів (14 % загального обсягу експортно-імпортних операцій), вартістю 38,2 млн. крб. (26,1 %)¹³.

Дослідник П. Марціновський, спираючись на наукові розробки А. Попова, розрахував співвідношення вартості експортних та імпортних операцій в Україні. У 1909–1911 рр. позитивне сальдо становило 263 млн. крб. У 1913 р. експорт складав 347 млн. крб., імпорт 75 млн. (17,7 % торгівельних обігів). Позитивне сальдо складало 272 млн. крб.¹⁴.

У загальноросійській торгівлі український імпорт не займав значного місця. У дореформених роках спостерігалося деяке зростання: так, у 1825–1829 рр. питома вага чорноморсько-азовських портів складала в середньому 5,5 % (2548,9 тис. крб.), у 1856–1860 рр. – 9,14 % (13465 тис. крб.)¹⁵. На початку ХХ ст. їх частка скоротилася до 9 %.¹⁶ У 1910–1913 рр. вона була ще нижчою – 8,17 % (93,1 з 1139 млн. крб.)¹⁷. Причому, у 1913 р. український ввіз не перевищував 5,5 % (75 з 1374 млн. крб.)¹⁸. Таке скорочення пояснюється тим, що середньорічний привіз іноземних товарів до чорноморсько-азовських портів збільшився з 83,1 млн. крб. у 1895–1899 рр. до 93,1 млн. крб. у 1910–1913 рр., тоді як у Росії – з 650,4 млн. крб. (1900–1904 рр.) до 1139,6 млн. крб. (1910–1913 рр.), тобто у 1,75 рази¹⁹. Отже, ввіз іноземних виробів до південних губерній фактично припинився, що зумовило збільшення комерційних операцій балтійських портів і забезпечило просування російських виробів на український ринок.

Заборона імпорту активізувала контрабанду. «Контрабанда есть неизбежное зло всякой охранительной системы. Европейцы опередили нас в качестве промышленных товаров, поэтому контрабанда будет расти» – зазначав ще у першій половині ХІХ ст. купець І. Вавілов²⁰. Більшість контрабанди складала виробы текстильної промисловості та алкогольними напоями. Так, у звітах Ренійської митниці за 1907 р. повідомлялося про досить велику кількість (до 150 аршин) контрабандної тканини та французького коньяку²¹.

Доцільно розглянути вплив протекціонізму на структуру імпортної торгівлі південноукраїнських портів.

Значну частину імпорту складало кам'яне вугілля з Британії, яке було необхідне для подальшого розвитку залізничної мережі та роботи заводів. У 1864–1865 рр. на нього припадало 7,7–9,3 % вартості одеського та 39 % миколаївського імпорту.

Імпорт дерев'яної олії складав 6,5–10 %, машинного обладнання – 3,8–7,9 %, тютюну – 6,3–6,9 % всього імпорту²².

У 1861 р. до Одеси завезли 3109 тис. пудів вугілля, у 1875 р. імпорт зріс майже вчетверо і становив 10256 тис. пудів²³. У 1878 р. завезли вже 24 млн. пудів вугілля. За 1880–1884 рр. імпорт вугілля до українських портів Одеси та Миколаєва становитиме 87,6 млн. пудів. Подальша розбудова Донецького вугільного басейну призвела до скорочення його ввозу. За 1890–1894 рр. привіз зменшився до 30,7 млн. пудів²⁴. У 1905 р. імпорт вугілля сягав 3,2 млн. пудів, що становило 1,4 % загально-російського привозу. У 1909 р. привіз вугілля був найнижчим за всі попередні роки – 790 тис. пудів. У 1911 р. імпорт вугілля збільшився до 1184 тис. пудів²⁵. У порівнянні з 1878 р. привіз палива скоротився у 24 рази.

У 1861 р. до Одеси завезли 151 тис. пудів свинцю, олова та міді. У 1875 р. імпорт металів сягав 961 тис. пудів, у 1885 р. – 1008 тис. пудів, у 1895 р. – 1991 тис. пудів. За 34 роки імпорт металів збільшився у 13 разів. У 1895–1899 рр. імпорт сягатиме 28,5 млн. пудів. У 1900 р., через спад виробництва внаслідок світової кризи 1900–1903 рр., ввіз металів тимчасово скоротився до 22,8 млн. пудів, у 1903 р. – 28,3 млн. пудів. У 1913 р. до південних портів було завезено 9 млн. пудів чавуну та 25 млн. пудів металу та машинного обладнання. Тимчасове збільшення ввозу металів пояснюється недостатнім виготовленням чавуну та сталі вітчизняними заводами, які не встигали виконувати замовлення міністерства оборони²⁶.

Достатньо великим був імпорт цементу та сірого колчедану. У 1905 р. до Маріуполя завезли 847 тис. пудів колчедану, у 1912 р. – вже 2,1 млн. пудів, що становило 54 % російського імпорту²⁷.

З 1870-х рр. великими партіями завозиться сільськогосподарські машини та обладнання з Англії та Німеччини. У 1875 р. було привезено машин на 250 тис. пудів, у 1895 р. – на 369 тис. пудів²⁸. В 1895–1899 рр. до південних портів щорічно завозилося більше 1 млн. пудів машинного обладнання²⁹. На початку ХХ ст. імпорт машин зазнав скорочення через розвиток сільськогосподарського машинобудування на Півдні України. В 1904 р. було завезено тільки 636,8 тис. пудів (8 % російського привозу). За 1910–1913 рр. до українських портів завезли 1,3 млн. пудів плугів, сіялок, віялок та 1,8 млн. пудів локомотивів, парових плугів³⁰. Отже, за виключенням окремих років, імпорт промислової продукції (паливо, технічне обладнання) зазнав скорочення.

Натомість до південних портів України привозилася велика кількість т. зв. «колоніальних» товарів (рис, прянощі, тютюн, чай, бавовна). У 1860-х рр. щорічно на 500 тис. крб. привозили чаю з Китаю. У 1892 р. вартість імпортованого чаю становила більше 4 млн. крб. Крім чаю до українських портів у 1861 р. з Індії та Китаю привезли бавовни на 45 тис. пудів, у 1895 р. – 1640 тис. пудів. За 1861–1895 рр. імпорт прянощів збільшився з 11 до 73 тис. пудів, кави з 31 до 103 тис. пудів, фруктів з 349 до 2267 тис. пудів³¹. Зазнає збільшення імпорт овочів та фруктів. Якщо у 1901 р. до портів їх було завезено 1875 тис. пудів, то у 1912 р. – 2,6 млн. пудів³². Крім перелічених товарів до південних портів України привозилося на сотні тисяч карбованців різного посуду, тканин, соди, вин, спирту тощо. Так, у 1897 р. вперше з

Бразилії привезли 13 тис. пудів каучуку. Отже, на початку ХХ ст. спостерігається переорієнтація імпорту з привозу вугілля технічного обладнання металлів до технічного обладнання та «колоніальних товарів», які не постачалися з Центральної Росії.

Переважає більшість товарів відправлялась у різні міста Російської імперії. Чай транспортувався до Петербурга і Москви; тютюн – до Москви, Петербурга, Риги, Ростова-на-Дону, Керчі; кофе – до Петербурга, Москви, Ростова, Таганрога, Унген; сухі фрукти привозилися до Петербурга, Таганрога і Керчі; вино – до Москви, Ростова, Таганрога і Севастополя; олива – до Москви, Ростова, Таганрога, та Харкова; бавовна – до Північно-Західного краю; фарби – до Москви, Севастополя, Керчі, Ростова і Харкова. Так, у 1884 р. з Одеси до Москви перевезли 303 тис. пудів чаю; у 1887 р. – 328 тис. пудів, у 1891 р. – 689 тис. пудів³³. На думку О. Оглобіна, південноукраїнські порти стали транзитними пунктами імпортової торгівлі Росії і більшість товарів осідали на внутрішніх ринках імперії, що не влаштувало місцевих комерсантів³⁴.

Українські неогоціанти намагалися всіляко збільшити імпорт. У 1895–1901 рр. в Одеському порту побудували Нафтову гавань, до якої привозили гас. У 1909 р. міська дума розробила проект будівництва Вугільної гавані, для збільшення привозу англійського вугілля. У 1903 р. Торгово-промисловий з'їзд в Одесі вимагав від уряду збільшення тарифів на перевезення вугілля, руди до центрально-російських губерній³⁵. Своєрідним компромісом з царським урядом було утворення у 1905 р. біржових комітетів у південноукраїнських портах, які мали право регулювати зовнішню торгівлю.

Промисловий підйом у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зумовив провадження протекціонізму в імпортової торгівлі. Найбільших збитків зазнали саме українські порти, які були головними постачальниками іноземного палива та технічного облачення до вітчизняного ринку. Фактично припинивши привіз до південноукраїнських портів, царський уряд заповнив український ринок російськими виробами, що значно посилює економічну залежність України.

В перспективі досліджується проблема може бути розглянута за такими напрямками: визначення місця окремих портів Півдня України у загально-російському імпорті; дослідження впливу світового ринку на об'єми та структуру імпортованих товарів на початку ХХ ст.

¹ Жуков В.И. Города Бесарабии (1861–1900). Очерки социально – экономического развития. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С. 137.

² Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: изд. «Международная книга», 1947. – С. 275.

³ Дерев'якин Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К.: Наукова думка, 1975.– С. 201.

⁴ Підраховано за: Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л.: Наука, 1978. – С. 107.; Соболев М.Н. Перестройка принципов торговой политики России – Харьков: Тип. М.Х. Сергеева, 1915. – С. 29.

- ⁵ Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси. – О.: Астропринт, 1999.– С. 51.
- ⁶ Там само. – С. 51, 82.
- ⁷ Там само. – С. 62–63.
- ⁸ Слабченко М. Матеріали по соціально – економічній історії України: в 2 т. – Т. I. – Харьков: Держвидав, 1927. – С. 227.
- ⁹ Гончарук Т.Г. З історії вивчення... – С. 54.
- ¹⁰ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку в 1860–1890-х рр. – К.: Наукова думка, 1968.– С. 165.
- ¹¹ Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): дисс... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2008.– С. 158.
- ¹² Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX в.: автореф. дис. д ист. наук. – Ростов-на-Дону. – 1966. – С. 42.
- ¹³ История Одесского порта. // <http://www.palariev.sitcity.ru>
- ¹⁴ Марциновский П.Н. Внешняя торговля Украины накануне Первой Мировой войны // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 15. – С. 67.
- ¹⁵ Підраховано за: Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С. 195.
- ¹⁶ Марциновский П.Н. Внешняя торговля Украины... – С. 70.
- ¹⁷ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России... – С. 348.
- ¹⁸ Марциновский П.Н. Внешняя торговля Украины... – С. 70.
- ¹⁹ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России... – С. 348.
- ²⁰ Гончарук Т.Г. З історії вивчення... – С. 46, 54.
- ²¹ Комунальне підприємство «Ізмаїльський архів». – Ф. 443. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1, 3, 6.
- ²² Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2005.– С. 10.
- ²³ Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 113.
- ²⁴ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX в. – С. 43.
- ²⁵ Підраховано за: Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1909 год: [Изд. Департамента таможенных сборов] – Т. II. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1911. – 1231 с.
- ²⁶ Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 114.
- ²⁷ Підраховано за: Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1909, 1912 гг. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1911, 1914.
- ²⁸ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку в 1860–1890-х рр. – С. 163.
- ²⁹ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX в. – С. 42.
- ³⁰ Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач. XX ст.: автореф. дис. канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1975. – С. 36.
- ³¹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку. – С. 164–165.
- ³² Підраховано за: Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за, 1912 г. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1914.
- ³³ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 год. / Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Паровая типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1915. – С. 352.
- ³⁴ Гончарук Т.Г. З історії вивчення. – С. 67.
- ³⁵ Слабченко М. Матеріали по соціально-економічній історії України. – С. 227.

УДК 930.1(477)«XIX»

Оксана Лепеш *

К ВОПРОСУ ОБ УПРАВЛЕНИИ ЮГО-ЗАПАДНЫМ КРАЕМ В 30–40-х гг. XIX в.

Стаття присвячена одному з територіальних комітетів другої третини XIX ст. – Комітету західних губерній. Він був створений російським урядом для керування 9 західними губерніями, в тому числі Київською, Волинською і Подільською, після повстання 1830–1831 рр. У склад Комітету входили вищі державні чиновники і представники місцевих властей (губернатори і генерал-губернатори). Комітет західних губерній займався питаннями інтеграції Західного краю у склад Російської імперії.

Ключові слова: Західні губернії, Комітет західних губерній, губернатор, генерал-губернатор, уніфікація, Російська імперія.

Статья посвящена одному из территориальных комитетов второй четверти XIX в. – Комитету западных губерний. Он был создан российским правительством для управления девятью западными губерниями, в том числе, Киевской, Волынской и Подольской, после восстания 1830–1831 гг. В состав Комитета входили высшие государственные чиновники и представители местных властей (губернаторы и генерал-губернаторы). Комитет западных губерний занимался вопросами безусловной интеграции Западного края в состав Российской империи.

Ключевые слова: Западные губернии, Комитет западных губерний, губернатор, генерал-губернатор, унификация, Российская империя.

The article is devoting to one of territorial committees of the second quarter of XIX–th century – the Committee of Western provinces. It was established for administration of nine Western provinces, including Kiev, Volyn, Podolie, after the rebellion in 1830–1831 by the Russian government. High state officials and representatives of local authorities (governors and governor-generals) were belonging to the Committee. The Committee of Western provinces was busy with the solution of problems concerning full integration of the Western Territory with the Russian Empire.

Категория «Юго-западный край» в законодательстве п.п. XIX в. применялась относительно Киевской, Волынской и Подольской губерний. Юго-западный край являлся составной частью так называемого «Западного края», который, в свою очередь, включал в себя Виленскую, Гродненскую, Минскую, Могилевскую, Витебскую, Ковенская, Подольскую, Волынскую, Киевскую губернии, что охватывало современную территорию Беларуси, Литвы и Правобережной Украины.

* *Лепеш Оксана* – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории, мировой и отечественной культуры Белорусского национального технического университета (Минск).

30–40-ые гг. XIX в. – особый период в истории Беларуси, Литвы и Правобережной Украины. Специфика российской государственной политики в данном регионе была связана с последствиями шляхетского восстания 1830–1831 гг. После этого события правительством Российской империи был взят курс на полную унификацию Западного края с внутренними губерниями России. Для выработки общегосударственных мероприятий по отношению к западному региону Российской империи 16 сентября 1831 г. по «изуственному приказанию» Николая I был создан «Комитет, учрежденный для рассмотрения разных предположений по губерниям, от Польши возвращенных»¹. В различных источниках этот Комитет фигурирует и под другими названиями: Комитет западных губерний, Комитет по делам западных губерний, Западный комитет, Комитет по делам возвращённых от Польши губерний. Насколько он был конфиденциальным, говорит «изустное приказание» и отсутствие каких-либо сведений о его создании в Полном собрании законов Российской империи.

Комитет западных губерний являлся одним из многочисленных территориальных комитетов второй четверти XIX в. Наряду с ним существовали также Первый и Второй Сибирские комитеты (1821–1838 гг., 1852–1864 гг.), Комитет по делам Царства Польского (1831–1841 гг., 1864–1881 гг.), Кавказский комитет (1833–1882 гг.). Они были призваны ликвидировать отстранённость Беларуси, Литвы, Правобережной Украины, Сибири, Польши, Кавказа от внутренних губерний России и установлении там того же порядка, который существовал в центре. Не смотря на то, что каждый из перечисленных комитетов действовал в характерных для своего края условиях, цели у них были общие.

В целом, высшие комитеты по управлению отдельными окраинами – специфическое явление в государственном аппарате России второй четверти XIX в. Выполняя нередко роль своеобразных территориальных министерств, они осуществляли в отношении подведомственных окраин функции законосовещательных инстанций и органов надзора. В основном это были немногочисленные, наделенные часто огромными полномочиями оперативные объединения особо доверенных Николаю I высших сановников. Опасения правительства по поводу того, что деятельность отдельных комитетов может вызвать какие-либо надежды к переменам, определили их секретность. Как правило, такие комитеты не имели своих канцелярий, а их делопроизводство велось в форме журнала специально приглашенным чиновником – производителем дел. Безусловно, особые комитеты сужали компетенцию ранее существовавших высших органов власти. Необходимость создания подобных комитетов состояла в том, что в условиях растущего бюрократизма и перегруженности мелкими вопросами законодательный механизм и высшие центральные органы уже были не в состоянии решать более важные вопросы законодательного и административного характера. Фактически во второй четверти XIX в. государственная машина была практически недееспособной, все проекты по переустройству направлялись то в одно, то в другое министерство, подлежали долгому рассмотрению. В итоге, в правительстве накапливались тысячи нерешённых дел. Тяжелее было с рассмотрением тех проблем, которые возникали на окраинах империи, где существовала «особенная» система управле-

ния с «особенным» административно-территориальным делением и «особенными» должностями. Чтобы разобраться в сложившейся ситуации правительству пришлось тратить много времени, привлекать и высших сановников, и местное начальство. Поэтому возникла идея подменить тяжёлую и костную государственную машину чрезвычайными органами – территориальными комитетами. Одним словом, они придавали государственному аппарату Российской империи необходимую ступень гибкости.

Комитет западных губерний действовал как учреждение самостоятельное, но он имел весьма близкое отношение к Комитету министров: до учреждения этого Комитета большинство из поставленных ему задач решал Комитет министров. Вполне возможно, что Комитет западных губерний возник по предложению Комитета министров. Вначале Комитет министров и Комитет западных губерний имели разные канцелярии, но в ноябре 1840 г. произошло их слияние. Отныне делопроизводство по Западному комитету было возложено на третье отделение канцелярии Комитета министров, а управляющему делами Комитета министров за ведение дел по Комитету западных губерний в год выплачивалось по 1500 рублей серебром². Интересно то, что к моменту объединения двух канцелярий, в канцелярии Комитета западных губерний не числилось ни одного нерешённого дела. Это позволяет говорить об оперативности работы Комитета.

За семнадцатилетний период существования Комитета состав его неоднократно менялся (как правило, в связи со смертью его членов). С момента основания Комитета западных губерний его председателем был назначен В.П. Кочубей, который также возглавлял Государственный совет и Комитет министров. Членами Комитета являлись: министр финансов Е.Ф. Канкрин, попечитель Виленского учебного округа, член Государственного совета Н.Н. Новосильцев, министр внутренних дел А.А. Закревский, главноуправляющий духовными делами иностранных исповеданий Д.Н. Блудов, управляющий министерством юстиции Д.В. Дашков. Первоначально делопроизводство по Комитету западных губерний возглавлял управляющий делами Комитета министров барон М.А. Корф. Впоследствии Модест Андреевич Корф вспоминал о своей работе в Комитете так: «Известный указ 1831 г. о польской шляхте, манифест о почётном гражданстве и множество актов, изданных в то время по различным отраслям администрации, особенно в отношении к устройству Западного края – было произведением моего пера»³. Дело М.А. Корфа продолжил в 1840 г. Н.И. Бахтин.

Позднее членами Комитета в разное время были крупнейшие российские сановники: В.Н. Панин, П.Д. Киселев, А.Г. Строганов, И.В. Васильчиков, А.Х. Бенкендорф, А.И. Чернышёв, Л.А. Перовский, А.Ф. Орлов, Ф.П. Воронченко и др. На засадании Комитета приглашались губернаторы и генерал-губернаторы западных губерний – Д.Г. Бибиков (генерал-губернатор Киевской, Подольской и Волынской губерний в 1837–1852 гг.), М.Н. Муравьев (губернатор Могилевской губернии в 1827–1831 гг., а затем Гродненской губернии в 1831–1835 гг.), Н.Н. Хованский (генерал-губернатор Витебской, Могилёвской и Смоленской губерний в 1822–1836 гг.), Ф.Я. Миркович (Виленский военный губернатор и генерал-губернатор Гродненской, Минской и

Ковенской губерний в 1840–1850 гг.) и др. Из первоначального состава последний журнал Комитета был подписан только Д.Н. Блудовым. Всего было проведено 143 заседания Комитета, на которых члены Комитета рассмотрели более 700 вопросов.

Наиболее часто Комитет собирался в 1831–33 гг. (38 раз) и в 1839–41 гг. (42 раза). Причины такой «активности» связаны с внутривластной обстановкой в крае. В 1831–1833 гг. основные усилия Комитета западных губерний были направлены на выработку скорейших мероприятий, которые бы восстановили порядок в регионе после восстания и способствовали скорейшему сближению западных губерний с центром России. В 1839–1840 гг. на территории западных губерний вновь возникла новая угроза правительству. Был выявлен заговор Шимона Канарского. Именно раскрытие тайных организаций привело императора Николая I к убеждению, что нельзя медлить с окончательным проектом интеграции западной окраины в структуру имперского управления. Не случайно в эти годы Комитет был озадачен разработкой указов, касавшихся в основном введения российского законодательства на территории Беларуси, Литвы и Правобережной Украины.

У Комитета западных губерний был своего рода предшественник. В делопроизводственных журналах он именуется Особым комитетом. Его состав: А.Н. Голицын – председатель, Д.Н. Блудов и Д.В. Дашков – члены. Точная дата его создания не известна. Вероятно, его сформировали ещё в ходе восстания 1830–1831 гг. для рассмотрения различных предположений местных начальников относительно восстановления должного порядка в западных губерниях. Особый комитет наметил основные направления деятельности будущего Комитета западных губерний. Они заключались в решении вопросов, связанных с укреплением местной администрации чиновниками из внутренних губерний России, организацией нового управления, ограничением влияния католической церкви, опекой правительства по отношению к крестьянам. Все заключения по поводу возникших дел в Особом комитете вошли в один журнал – «всепопданнейший» доклад для императора Николая I⁴. Комитет западных губерний неоднократно обращался к этому журналу во время своих заседаний. Это была своего рода программа действий Комитета западных губерний. Уже на первом заседании, состоявшемся 16 сентября 1831 г., после решения организационных вопросов председатель В.П. Кочубей ознакомил собравшихся с задачами Комитета, главной среди которых было изучение бумаг «существовавшего для дел польских губерний Особого комитета».

После подавления восстания 1830–1831 гг. местные губернаторы и генерал-губернаторы принимали самое активное участие в формировании новой политики правительства в Западном крае. Именно местные власти являлись инициаторами многих указов и законопроектов, они были «истинными творцами новой политики на западной окраине»⁵. В качестве инициатора принятия общих мер по отношению к западным губерниям некоторые исследователи называют киевского военного губернатора П.Ф. Желтухина⁶. Однако, на наш взгляд, в первую очередь необходимо отметить могилевского, а затем гродненского губернатора Михаила Николаевича Муравьева. В 1830–1831 гг. он послал в Санкт-Петербург две особые записки о методах достижения поставленных правительством целей в Западном

крае⁷. М.Н. Муравьев предлагал усилить влияние православной церкви в Западном крае, распространить российское законодательство и ввести русский язык в дело-производство, привлечь в административные учреждения западных губерний как можно больше чиновников из внутренних губерний Российской империи. Работа Комитета западных губерний началась с рассмотрения бумаг именно М.Н. Муравьева. Не смотря на то, что некоторые радикальные предложения М.Н. Муравьева члены Комитета не поддержали, всё же многие замечания губернатора были приняты, поскольку позиция М.Н. Муравьева импонировала самому императору.

Особую роль в разработке и проведении мероприятий в Юго-западном крае сыграл киевский генерал-губернатор Д.Г. Бибииков. Николай I одобрял деятельность Д.Г. Бибиикова на посту генерал-губернатора, неоднократно подчеркивая: «Я Бибииковым совершенно доволен»⁸. Именно заслугой киевского генерал-губернатора Д.Г. Бибиикова стало введение в Юго-западном крае обязательных инвентарей. На Правобережной Украине при активном участии Д.Г. Бибиикова был составлен инвентарь по однообразной форме, включавшей в себя общие постановления и нормы. В Беларуси и Литве инвентарная реформа осуществлялась другим путем – путем составления для каждого имения отдельного инвентаря. В итоге, в Виленской и Ковенской, Гродненской, Минской губерниях инвентари были введены в действие в 1845, 1846, 1847 гг., а в Могилёвской и Витебской губерниях инвентаризация затянулась до 1857 г., когда вопрос уже был снят с повестки дня в связи с подготовкой отмены крепостного права.

Также киевский генерал-губернатор Д.Г. Бибииков являлся инициатором распространения российского законодательства на все оставшиеся западные губернии (первоначально российское законодательство было введено в 1831 г. в Витебской и Могилевской губерниях⁹), неоднократно направлял в Комитет западных губерний предложения по этому поводу с 1838 г. Д.Г. Бибииков доказывал, что существование местных прав порождает неясность закона. Более того, по его мнению, существование прежних законов поддерживает в жителях сепаратистский дух и напоминает им о прежней республике. В то же время он констатировал, что громадное количество русских, проживавших в Юго-западном крае, уже не хотят жить по польским законам и с радостью встретили бы возвращение российских порядков. Все принимаемые правительством меры к слиянию западной окраины с коренной Россией, по мнению генерал-губернатора, не увенчаются успехом, пока «действие законов польских, напоминающее ежедневно тамошним полякам весь быт прежней республики и увлекающее их к местам об отдельном существовании, не будет совершенно уничтожено»¹⁰. Однако практически все члены Комитета западных губерний считали эту меру преждевременной, полагали, что необходимо повременить с введением российских законов в западных губерниях пока окончательно не будет составлено «Общее Уложение Российской империи». Все суждения Комитета и мнение Д.Г. Бибиикова были представлены императору, который написал 2 мая 1840 г. на журнале Комитета следующую резолюцию: «Разделяю в полной мере мнение Д.Г. Бибиикова, здесь приложенное, по которому и исполнить, распространив меру сию на все остальные западные

губернии»¹¹. 25 июня 1840 г. Николай I подписал указ о распространении на западные губернии общих российских законов¹², который имел крупное значение, как проявление намерения высшей власти империи совершенно покончить с особенностями общественно-правового строя западных губерний.

Таким образом, Комитет западных губерний являлся одним из существовавших территориальных комитетов, который должен был разрабатывать основные мероприятия по управлению девятью западными губерниями. От подобных секретных комитетов Комитет западных губерний по своей структуре и по поставленным задачам практически ничем не отличался. В состав Комитета входили высшие сановники Российской империи. Перед Комитетом западных губерний, как и перед другими территориальными комитетами, стояла задача в приобщении окраин империи к российскому образу жизни. Программа деятельности Комитета западных губерний сформировалась по итогам работы Особого комитета, предшественника Комитета западных губерний, а также посредством предложений и проектов по переустройству западных областей империи, поступаемых от губернаторов и генерал-губернаторов. В целом, ключевыми направлениями работы Комитета западных губерний стали: улучшение положения государственных (до учреждения Министерства государственных имуществ) и помещичьих крестьян; условия кооптирования местной элиты в ряды наследственного дворянства и деклассация не доказавших дворянского происхождения; введение на территории Западного края российского законодательства и формирование единого правового пространства; реорганизация системы образования по российскому образцу с обязательным переводом преподавания на русский язык; стремление поднять престиж православия на территории Беларуси, Литвы и Правобережной Украины.

¹ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (Далее – РГИА). – Фонд 1266. Комитет западных губерний. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 5.

² РГИА. – Фонд 1266. Комитет западных губерний. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 1–2.

³ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Фонд 380. Собрание М.А. Корфа. – № 1. – Л. 32.

⁴ Там же. – Д. 3. – Л. 47–55.

⁵ *Нольде А.Э.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Вып. 1. Попытка кодификации литовско-польского права. – СПб., 1906. – С. 233.

⁶ *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности комитета министров: В 2т. – СПб., 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 58.

⁷ *Муравьев М.Н.* Четыре политические записки о Северо-Западном крае. 1830 г., 1831 г., 1864 г., 1865 г. // Русский архив. – 1885. – № 6. – С. 175–186.

⁸ РГИА. – Фонд 1266. Комитет западных губерний. – Оп. 1. – Д. 28. – Л. 150 об.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: В 55 т. – СПб, 1830–1884 гг. – Т. VI. – Отд. 1. – № 4233.

¹⁰ РГИА. – Фонд 1266. Комитет западных губерний. – Оп. 1. – Д. 26. – Л. 34.

¹¹ Там же. – Л. 92–92 об.

¹² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: В 55 т. – СПб, 1830–1884 гг. – Т. XV. – Отд. 1. – № 13951.

УДК 345.278(477.82)«1796–1860»

*Олександр Куриленко**

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ТА БЮДЖЕТ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1796–1860-х років

У статті проаналізовано структуру міського бюджету; висвітлено значення земельної власності міста Правобережної України у процесі наповнення міського кошторису та визначено частку доходів від земельної власності; визначено основні тенденції динаміки прибутків від земельної власності міста.

Ключові слова: Правобережна Україна, земельна власність, бюджет, місто.

В статье проанализирована структура городского бюджета. Особое внимание уделено роли земельной собственности города Правобережной Украины в процессе наполнение доходной части городского бюджета; определены основные тенденции динамики доходов от земельной собственности города.

Ключевые слова: Правобережная Украина, земельная собственность, бюджет, город.

The article gives analysis of the structure of municipal budget, describes the importance of municipal land property in the process of filling the municipal budget estimate of the right bank of Ukraine and defines the fraction of revenue of the land property; defines main tendencies of earning record of the land property of the town.

Сучасний розвиток міста передбачає врахування багатьох факторів його функціонування. Одним з таких факторів є наявність міської землі та її роль в економіці міста. Звичайно, міська земля завжди була обмежена планом міста, чи земельними володіннями інших власників, що створювало обмежений її ресурс, в той час як населення міста, як правило, постійно збільшувалося, тим самим збільшуючи попит на землю. Проте, якщо ми візьмемо якусь окрему країну, то помітимо, що її земельний фонд також обмежений, а населення також постійно збільшується. Місто – це місце концентрованого попиту на землю. Звісно, поза межами міста, в межах сільського простору, попит на землю існує, але є одна відмінність між попитом на землю в місті та селі – функціональне призначення. Так, і в місті існує хлібозаготівля та сінокоси, а в селі промислове виробництво та торгівля, але вони існують у зовсім інших пропорціях. У місті сільськогосподарські заняття співіснують поряд з значним відводом під будівництво, промисловістю,

* *Куриленко Олександр* – аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Рєнт О.П.

торгівлею, адміністративними послугами, тоді як в селах, на наш погляд, відвід під будівництво, промисловість, адміністративні послуги та торгівля співіснують з сільським господарством. Тобто, сільське господарство базис села, а торгівля, промисловість, адміністративні послуги – базис міста.

У XIX ст. земельна власність міст, так само як і нині, була одним з джерел дохідної частини міського бюджету. Звісно, земля завжди приносила прибуток, але питання в тому, який був розмір цього прибутку порівняно з іншими джерелами надходжень. Саме на цьому питанні наголошував теоретик пост-індустріального суспільства Д. Бел, коли зазначав, що для доіндустріального суспільства є характерним концентрування основної частки багатства в сферах пов'язаних з землею, тоді як в індустріальному – з індустріальною промисловістю, постіндустріальному – сфера послуг¹.

Наукова новизна дослідження визначена аналізом дохідної частини міського бюджету та тієї частки доходів, яка формувалась за рахунок земельної власності міста у процесі наповнення міського кошторису.

Мета дослідження полягає у визначенні надходжень до міського бюджету від земельної власності міста та визначенні динаміку надходжень від земельної власності протягом досліджуваного періоду. Для реалізації поставленої мети передбачено вирішити такі завдання: проаналізувати надходження до міських бюджетів, визначити надходження від земельної власності міста, порівняти надходження від земельної власності з усією сумою надходжень.

Окремі аспекти історії міських фінансів першої половини XIX ст. у західних губерніях Російської імперії розглядалися у роботах дореволюційних російських істориків та економістів у контексті вивчення системи міського управління². У монографії, присвяченій сторіччю Міністерства фінансів, розкрито структуру цього відомства, компетенцію та повноваження щодо міських органів влади, зокрема³.

З доробку радянської історіографії треба відмітити дослідження О.П. Погребінського, присвячене історії фінансів Російської імперії⁴. Однак у ньому немає аналізу міських фінансів.

У сучасній історичній науці України помітним є інтерес до історико-економічних проблем.

Організаційно-правові аспекти функціонування фінансової адміністрації в XIX ст. розкриті в роботі О.М. Головка⁵. Основні напрями соціально-економічного розвитку Правобережної України в першій чверті XIX ст. показані у праці Г.Д. Казьмирчука і Т.М. Соловйової⁶. Еволюцію податкової політики Росії до 1861 р. прослідковано в дослідженні В.П. Орлика⁷. Доходи та видатки повітових міст Волинської губернії висвітлені у статті О.М. Карліної⁸.

Таким чином, незважаючи на певний історіографічний доробок із вивчення фінансів України першої половини XIX ст., бюджети повітових міст не були об'єктом дослідження науковців.

До складу Правобережної України входило три губернії – Київська, волинська та Подільська, – які були утворені наприкінці XVIII ст.. Наприкінці 1860-х років на Правобережній Україні налічувалося 41 місто: у Київській губернії – Київ, Сквиря,

Тараща (до 1800 р. повітовим містом вважалося поміщицьке містечко Пятигори), Звенигородка, Черкаси, Канів (до 1837 р. роль повітового міста виконував Богуслав), Чигирин, Васильків, Умань, Радомишль, Липовець, Бердичів (до 1845 р. повітовим містом була Махновка, яка стала містечко Бердичівського повіту; місто перебувало до 1841 р. у складі Волинської губернії), у Волинській – Житомир, Острог, Заславль, Рівно, Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель, Староконстантинів, Овруч, Дубно, Кременець. Новоград-Волинський, у Подільській губернії – Кам'янець-Подільський, Проскурів, Летичів, Литин, Вінниця, Гайсин, Балта, Ямпіль, Могилів-на-Дністрі, Нова-Ушиця (до 1826 р. повітовим містом була Стара Ушиця), Ольгопіль, Брацлав, Стара Ушиця, Бар, Вербовець, Хмельник, Сальниця⁹.

Для того, щоб з'ясувати процент надходжень у міський бюджет від земельної власності ми зробимо вибірку серед малих, середніх та великих міст. Але перед цим ми визначимо інфляцію в XIX ст., оскільки часто підрахунки міських бюджетів велися як срібними рублями, так і асигнаціями, що значно ускладнює статистичну верифікацію та співставлення доходів міст у різні періоди. Тому, щоб мати достовірну картину надходжень до бюджету необхідно визначити відношення срібного рубля та асигнації протягом досліджуваного періоду.

У 1796 р. один рубль асигнаціями ви могли конвертувати (розмінити) на 79 копійок сріблом, у 1812 – 25,3 в 1817 – 25,17. Таке падіння курсу асигнації спричинене двома факторами: по-перше, війна з наполеонівською Францією, по-друге, діяльність самого Наполеона, який, з метою послаблення економіки Російської імперії, проводив «активну емісію» асигнації.

Після перемоги над Францією уряд, з метою стабілізації паперових грошей та економіки країни, зупинив зростання кількості асигнацій. У 1824–183 рр. курс срібного рубля складав приблизно 350–370 копійок¹⁰.

У 1843 р., міністром фінансів уряду Миколи I, графом Е.Ф. Канкіним, були введені кредитні білети, які замінили асигнації. Курс асигнації до срібного рубля визначався як 3,5/1 (Він зберігався до 1852 р.). Проте вже до 1849 р. були введені асигнації нового зразка. З початком Кримської війни 1853–1857 рр. банки призупинили обмін асигнацій на золото та срібло. У країні почалася довгостроковий період інфляції, що закінчився лише наприкінці XIX ст. реформою С.Ю. Вітте¹¹, яка вже виходить за межі нашого дослідження.

З'ясувавши інфляційні процеси в Російській імперії перейдемо безпосередньо до розгляду бюджетів міст Правобережної України.

До вибірки «малі міста» увійдуть наступні населенні пункти: Летичів, Овруч та Ковель. Так, в 1835 р. в Летичеві усіх пунктів надходжень було лише чотири: відкуп, акциз, оренда міської землі під засів пшениці та сінокіс, збори з купців. Серед них лише один має джерелом надходжень земельну власність міста. Рента за сінокіс та землю під засів становить 226 рублів, тобто 6 % від всіх прибутків: загальна сума надходжень дорівнює 3780 рублів асигнаціями¹².

Інше місто, Овруч у 1835 р. мало, так само як і Летичів, шість пунктів надходжень до міського бюджету: з млинів і лавок на міській землі розташованих, з сінокосів, з міської землі відданої в оброк, з міського млину, збір з купецтва та

винний відкуп. Перші три належать до доходів від земельної власності, і становлять разом 1 % від міських прибутків. Загалом міські прибутки дорівнювали 7085 рублів асигнаціями¹³.

Останнє місто нашої вибірки – Ковель. Тут пунктів надходжень до бюджету було вісім: земля під забудови, збір з млину побудованого на міській землі, з паші та сінокосів, з зайнятих пустопорожніх місць, з міського будинку, з акцизних зборів, з купців та винний відкуп. Перші чотири належали до прибутків від земельної власності міст та формують 12 % від міського кошторису. Останній дорівнював 5529 рублів асигнаціями¹⁴.

Після розгляду частки прибутків від земельної власності в бюджетах «малих міст» у 1835 р., перейдемо до аналогічних показників 1854 р. У цьому році бюджет міста Летичеві мав вже чотирнадцять пунктів надходжень, серед них шість мали за джерело право міста на земельну власність: під хутора, під засів пшениці, під сінокоси, під забудову, з каменоломні, з цегляного заводу. Доходи від земельної власності міста дорівнюють 16 %, тоді як загальна сума надходжень дорівнює 2534 рублів сріблом¹⁵.

Показники міста Овруч також змінилися: кількість пунктів надходжень збільшилась до дванадцяти. Серед них земельна власність стала джерелом надходжень були три: видача землі під посів зерна, під трогові ятки, під приватні стодоли. Разом вони складають 4 % від всього доходу міста. Загальна сума надходжень 2866 рублів сріблом¹⁶.

Аналогічне збільшення кількості пунктів надходження до бюджету спостерігається в Ковелі, де пунктів надходжень було дванадцять. Серед них ті, що мали за джерело надходження міську земельну власність наступні: під засів хліба, під млин, під сінокоси, під забудову, під амбари та під торгові ятки. Разом вони становлять 8% від загального доходу міста, який становить 2135 рублів сріблом¹⁷.

Таким чином, аналіз дохідної частини бюджетів малих міста показує у двох випадках зростання частки доходів від земельної власності (Летичів з 6 % до 16 % та Овруч з 1 % до 4 %), одному – зменшення (Ковель з 12 % до 8 %).

Частку доходів від земельної власності «середніх» міст Правобережної України ми проаналізуємо за три різні періоди: 1804 р., 1835 р., 1851 р. До нашої вибірки увійдуть Васильків, Радомишль, Чигирин, Черкаси, Сквиря Звенигородка та Тараща. Зауважимо, що до нашої вибірки не увійшли великі (згідно статистичних даних 1850-х років) міста, які ми розглянемо окремо, оскільки такий розгляд дасть нам можливість порівняти динаміку доходів від землі у великих та середніх містах Правобережжя. Також ми проаналізуємо всі три губернських центри.

Таблиця 1.

Доходи міст Київської губернії за 1804 р.

Місто й статті доходів	Руб.	Коп.
Васильків		
Винний відкуп	5220	
З яток, де продавався хліб	35	50
Гостинний будинок	146	-
Рибний став	75	10

З вимочування селітри	415	28
З процентного капіталу	837	-
З ярмаркових місць	30	25
Разом	6799	13
Радомишль		-
Винний відкуп	1655	-
З млину	100	-
З сінокосів	50	-
За права пивоваріння	40	-
З рибного озера	8	25
З міщанських лавок	54	-
З викурювання смоли	25	-
Разом	1932	25
Чигирин		
Винний відкуп	2000	-
З млинів	2000	-
З міських будинків	24	-
З процентного капіталу	240	-
З ярмаркових місць	38	60
Разом	3302	60
Сквирка		
Винний відкуп	4450	-
З млинів	500	-
З рибних ставів	100	-
З процентного капіталу	186	-
З міщанських яток	25	-
Штрафних	25	-
Разом	5286	-
Черкаси		
Винний відкуп	2265	-
З поромів	100	-
З міських будинків	25	-
З млинів	7	30
Разом		
Тараша		
Винний відкуп	1130	-
З пивного броваря	400	-
З рибного ставу	34	-
З млинів	906	-
З міського степу	148	-
З процентного капіталу	260	75
Разом	2878	75
Звенигородка		
Винний відкуп	2264	-
З млинів	850	-
Процентний капітал	24	-
Разом	3138	

Таблицю складено за: ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 10–12.

Аналіз структури доходів обраних нами міст станом на 1804 р. свідчить про не значні прибутки в дохідній частині міського бюджету від земельної власності міста. Так, у Василькові він становив 0,5 % (при умові муніципальної власності на млин), Радомишль – 5 %, Чигирин – 1 %, Черкаси – 1 %, Сквиря – 0,5 %. У Звенигородці та Таращі прибутки міст від земельної власності не зазначені. Середній процент прибутків від земельної власності становить 1 %.

Для порівняння візьмемо структуру доходів за 1835 рік. Необхідні дані ми можемо знайти в справі про доходи та видатки казенних міст Київської, Подільської та Волинської губерній за 1835 р.¹⁸ Так, частка доходів обраних нами міст була наступною: Васильків – 1 %; Радомишль – 5 %, Чигирин – 1 %, Черкаси – 18 %, Сквиря – 2 %, Звенигородка – 6 %, Тараща – 4 %. Середній відсоток прибутків від земельної власності міст становить 5 %. Ми бачимо, що порівняно з 1805 р. у міст Правобережної України у 1835 р. зросли надходження від земельної власності.

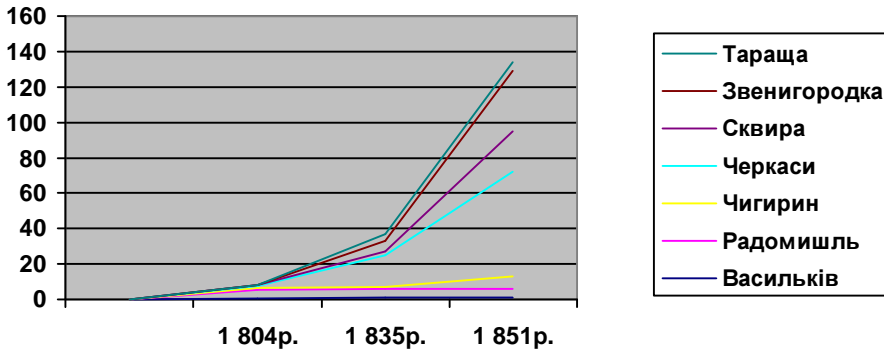
Зростання може бути пояснене різною структурою самих прибутків міст від земельної власності. У 1805 р. основу прибутків міст від землі складали надходження з місця під ярмарки, приватних млинів та сінокіс, останні виявлені лише у Радомишлі. У 1835 р. всі міста в графі про доходи мали сінокіс, відведення землі під будівництво, земля під заводи та пивоваріння, оброк з хуторів розташованих на міській землі. Звісно, наявні з 1804 р. надходження від приватних млинів та відведення землі під торгівля зберігалися. З цього випливає, що збільшення надходжень від земельної власності в процентному відношенні є наслідком ускладнення всієї структури прибутків міста, коли нові види податків підвищували або понижували питому вагу частки надходження від землі у бюджеті міста.

Для того, щоб мати більш реальну картину динаміки надходжень від земельної власності в міські бюджети, спробуємо порівняти показники 1835 та 1851 років¹⁹.

Так, у 1851 р. частка доходів від землі в бюджетах обраних нами міст Правобережної України була наступною: Васильків – 1 %, Радомишль – 5 %, Чигирин – 7 %, Черкаси – 59 %, Сквиря – 23 %, Звенигородка – 34 %, Тараща – 5 %. Середній процент прибутків міста від земельної власності 19 %. Дані свідчать або про сталість прибутків від землі, або про зростання частки доходів від земельної власності в бюджеті міст Правобережної України порівняно з показниками 1835 р. Якщо ж порівнювати показники 1804 та 1851 років, то ми спостерігаємо збільшення доходів від землі в структурі міських бюджетів з 1 % до 19 % відповідно. Така тенденція свідчить як про розширення сфери дії податкового поля щодо земельної власності, так й про збільшення економічної ролі міської землі в локальній економіці окремо взятого міста.

Діаграма 1.

Частка доходів від земельної власності у бюджетах «середніх» міст
Правобережної України.

Складено за: ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 10–12.; Ф. 442. – Оп. 66 – Спр. 496 – Арк. 7.; Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 623. – Арк. 103.

Зростання прибутків від земельної власності в бюджетах міст потребує більш детальної перевірки. Для цього ми проаналізуємо частку доходів від землі в «великих» містах Правобережної України. Нагадаємо, що до них належать Київ, Бердичів, Житомир та Кам'янець-Подільський, які на той час були адміністративними центрами губерній. Для дослідження ми оберемо показники останніх двох.

Першим містом перевірки отриманих нами результатів у повітових містах буде Житомир. Зауважимо, що при порівнянні динаміки бюджетних надходжень в місті Житомирі вихідними датами будуть 1835-й та 1862-й роки. Так, у 1835 р. дохідна частина бюджету міста складалася з чотирнадцяти пунктів, серед яких лише три мають за джерело надходжень землю: відведення землі під забудови, відвід під будівництво млину та відвід під торгівлю. Доходи від землі становлять 1572 рублів асигнаціями, тоді як весь міський кошторис дорівнював 26 791 рублю²⁰. Тобто, частка прибутків від землі у міському бюджеті становила 6 %.

У 1862 р. пунктів надходження до бюджету було вже 52, серед яких з землею пов'язані дванадцять: земля під завод, під сінокіс, під млин, під городи, під будівництво житла, під скотобійню, під торгові лавки, під торгові місця, під торгові рундуки, під каруселі та балагани, під продаж меблів, під забудову приватними особами постоялого двору²¹. Тут варто зауважити, що збільшення пунктів пов'язаних з прибутками від землі у 1862 р. частково можливо пояснити подрібненням пункту «під торгівлю» 1835 р., який більш детально розписаний у 1862 р., тоді як 1835 р. представлений лише одним пунктом. Така статистична специфіка може становити небезпеку омани. Саме тому ми й проводимо підрахунок частки (процент) доходу від землі у бюджеті, а не лише кількість пунктів пов'язаних з прибутками міста від земельної власності. Доходи від землі у 1862 р. становлять 3 838 рублів, тоді як міський бюджет, за даними міської думи, поповнився на 30 804 рублів. Виходячи з цих статистичних даних частка (процент) прибутків від

земельної власності дорівнював 12 % від міського бюджету року. (Необхідно звернути увагу на те, що за даними губернського правління бюджет міста у тому ж 1862 р. поповнився на 26 905 рублів. Виходячи з цих даних частка прибутків від земельної власності дорівнювала 14,2 %). Враховуючи проаналізовані показники, можна стверджувати про абсолютну та відносну динаміку зростання доходів бюджету міста Житомира в період з 1835 по 1862 роки; динаміка зростання доходів від землі була більшою за динаміку зростання загальних доходів міського бюджету: земельні доходи збільшилися на 144 %, бюджет збільшився на 15 %. Якщо наші підрахунки не мають значної вихідної помилки, то можна однозначно стверджувати – земля приносила місту з кожним роком все більше й більше прибутку. Однак, варто зауважити, що частково збільшення могло бути лише наслідком інфляції, яка створила статистичну завісу.

Розглянувши динаміку доходів міста Житомир, перейдемо до емпіричних показників Кам'янець-Подільського. Для цього ми порівняємо показники 1835 та 1851 років. У 1835 р. всіх пунктів надходження до бюджету було 11. «Доходами від землі» є прибутки від сінокосів, землі під посів зерна та забудови, що сукупно становлять 2730 рублів, тоді як сам бюджет становив 51929 рублів²². Тобто, частка прибутків від земельної власності становила 5 % від всього міського бюджету.

Наступною вибірковою датою є 1851 р. У цьому році пунктів надходження до міського бюджету Кам'янець-Подільського було вже 26. Серед них пунктами доходів від землі є сінокоси, землі під посів зерна та під будівництво, які сукупно дають 3360 рублів, тоді як сам бюджет становив 66 822 рублів²³. Ми бачимо, що кількість пунктів не змінилася порівняно з попереднім роком, а збільшення відбувалося за рахунок інших доходів. Сама ж частка доходів від землі при підрахунку дорівнює 5 %. З огляду на однаковий процент прибутків від земельної власності у 1835 та 1851 роках, ми можемо стверджувати про сталість прибутків від земельної власності для бюджету Кам'янець-Подільського.

Таким чином, при абсолютному зростанні міських прибутків від земельної власності Кам'янець, відносна величина останніх залишалася сталою, що означає пропорціональне зростання доходів від землі та всіх доходів міського кошторису.

Отже, дохідна частина міського бюджету залежала від багатьох факторів, але головним все ж залишався загальна економічний розвиток країни. Якщо врахування бюджету міст Правобережної України ускладнюється відсутністю архівних даних, нерозвиненістю податкової політики та економічною кризою, спричиненою «емісією рубля» Наполеоном та війною з ним, то у 1820–1840-х роках ми можемо з певністю говорити про деяке зростання міських доходів. У 1850-х–1860-х роках економіку імперії знову охопила криза, а у більшості міст була лише номінальна видимість зростання міських доходів, яка при врахування інфляційних процесів зводилась до нуля або взагалі означала зменшення реальної дохідної частини. У той же час, саме зростання 1820–1840-х роках часто можна пояснити введенням нових податків і лише в деяких випадках (Балта) економічним зростання, а точніше – розвитком торгівлі. Так, до 1840-х роках частка доходів від земельної власності в більшості міст збільшувалося, але у всіх категорія населених пунктів

існують міста в яких така тенденція була відсутня, або ж частка доходів від земельної власності зменшувалася. Тому, говорити про загальну тенденцію до збільшення прибутків від земельної власності можна лише відносно, з обов'язковим врахування зворотної тенденції в деяких населених пунктах та специфіки фіскальних нововведень, які адміністративно-правовим шляхом змінюють співвідношення між різними частинами міського бюджету.

Поряд з періодом економічного зростання існують й періоди спаду та криз. Однак саме з врахування економічного спаду та інфляції ми визначили специфіку доходів міського бюджету від земельної власності – відносно сталість. Як показує досвід кризи, що розпочалась в середині 1850-х років, саме ця частина наповнення міського кошторису відчувала на собі найменший вплив економічних криз (і підйомів); прибутки від земельної власності часто зростали майже відповідно до рівня інфляції, тоді як про увесь міський бюджет ми такого сказати не можемо. За таких умов, міська земля була хоч і не найбільшим джерелом надходжень, проте найбільш стабільним.

¹ Бел Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1999 – С. XI.

² Буданов М.В. Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 г. / М.В. Буданов. – Ярославль: Общественная польза, 1877. – 371 с.; Дитятин И. Устройство и управление городов России / И. Дитятин. – СПб.: Типография П.П. Меркулева, 1875. – Т. 1: Города России в XVIII в. – 510 с.

³ Министерство финансов. 1802–1902 гг. – СПб.: Экспедиция государственных бумаг, 1902. – Ч. 1. – 640 с.

⁴ Погрєбинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / А.П. Погрєбинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 269 с.

⁵ Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / О.М. Головка. – Х.: СИМ, 2005. – 448 с.

⁶ Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток правобережної України першої чверті XIX ст. / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 174 с.

⁷ Орлик В.П. Податкова політика Російської імперії в Україні: дореформений період / В.П. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 531 с.

⁸ Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istst/2009_1/R1/Karlina.pdf

⁹ Городские поселения в Российской империи. Том 1 – СПб. «Типография товарищества «Общественная польза», 1863. – С. 366–417.; Городские поселения в Российской империи. – Том 2 – СПб. «Типография товарищества «Общественная польза», 1861. – С. 391–488.; Городские поселения в Российской империи. – Том 4. – СПб. «Типография товарищества «Общественная польза», 1864. – С. 1–131.

¹⁰ <http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/index.php?title>

¹¹ <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-3986/>

¹² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 66 – Спр. 496. – Арк. 89.

¹³ Там само. – Арк. 34.

¹⁴ Там само. – Арк. 40.

¹⁵ ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 84. – Спр. 576. – Арк. 18–10.

- ¹⁶ Там само. – Оп. 85 – Спр. 643. – Арк. 312–320.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 354–368.
- ¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 66 – Спр. 496 – Арк. 7.
- ¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 623. – Арк. 103.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 496. – Арк. 12–16.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 93. – Спр. 302. – Арк. 41–75.
- ²² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 496. – Арк. 58–59.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 660. – Арк. 5–9.

УДК 316.343.652 (477)(09)

Ігор Коляда*

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І НАЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ У 70–80-х рр. ХІХ ст.

У статті розглянуто становлення та трансформацію суспільних ідеалів української інтелігенції протягом 70–80-х рр. ХІХ ст., проаналізовано напрямки її суспільно-політичної і націокультурної діяльності.

В статье рассматриваются становление и трансформация общественных идеалов украинской интеллигенции на протяжении 70–80-х гг. ХІХ в., проанализированы направления ее социально-политической и нациокультурной деятельности.

In the article the formation and transformation of the social ideals of the Ukrainian intelligentsia during 1870–80 th of the nineteenth century have been shown, the trends of socio-political, nationality and cultural activity have been analyzed.

Процес руйнації суспільних ідеалів та ідей радянської ідентичності розпочався ще в умовах Горбачовської перебудови в СРСР. Ідеї та смисли радянської ідеократичної держави не відповідали потребам незалежної Української держави, що обумовило необхідність становлення в колективній свідомості українців таких суспільних ідеалів, які б не вступали в протиріччя з діалектикою самоорганізації українського соціуму та Української держави наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Багато в чому нові суспільні ідеали є трансформованими чи відродженими ідеями, витвореними культурною та політичною роботою діячів українського національного руху 70–80-х рр. ХІХ ст.

Упродовж 70–80-х рр. ХІХ ст. відбувався подальший процес суспільних трансформацій, започаткований «добою великих реформ» 60-х рр. ХІХ ст. Цей період відзначений загальноімперським суспільним пожвавленням. Водночас оголилися численні суспільні проблеми і класова обмеженість, поміркованість, непослідовність реформаторів, які робили поступки консервативним колам. Жорстоке приборкання Польського повстання 1863 р., урядова реакція другої половини 1860-х рр., гучні політичні процеси 1870-х рр. – все це сприяло переходу значної частини демократичної інтелігенції на революційні позиції. При цьому особливу роль відіграла прогресивна російська та українська література, твори ідеологів революційного народництва. Наростаюча політична напруга у російському

* *Коляда Ігор* – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, докторант Інституту історії України НАН України (відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.).

суспільстві, спричинена непослідовністю реформаторського курсу Олександра II, обумовлювала те, що революційна тенденція впродовж 70–80-х рр. XIX ст. була домінуючою у суспільно-політичному житті Російської імперії¹.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. на арену суспільно-політичного життя вийшло народництво, в якому з самого початку формування намітилося два напрями: радикальний (революційний) та поміркований (ліберальний).

Розвиток нових капіталістичних виробничих відносин у пореформеній Росії неминуче приводив до значних зрушень у світогляді всього суспільства, у суспільній думці. Теоретик російського марксизму В. Ленін писав, що «... економічний процес відбився в соціальній сфері «загальним піднесенням почуття особи», витісненням з «громадянства» поміщицького класу різночинцями, гарячою війною літератури проти безглуздих середньовічних обмежень особи і т. ін.». Народництво як ідеологія і як громадсько-політичний рух стало реакцією передової інтелігенції на пореформеній злам традиційного селянського життя, на появу та утвердження західних «буржуазних» ідей, звичаїв та порядків². Народництво – ідеологія селянської демократії (основою якої була віра в соціалістичний потенціал селянства, сільську громаду та артіль як основні форми соціальних відносин) – передовий панівний напрям суспільної думки 70-х років XIX ст. Його поява зумовлена глибокими соціально-економічними явищами пореформеної Росії³. Дослідження історії російського народництва показують, що надзвичайно велику роль у його розвитку відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Участь нащадків козацької старшини у російському революційному русі була однією із наслідків русифікації старої української еліти. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему, їхні ж нащадки, перейшовши через характерний для російського суспільства у 1860-х роках конфлікт «батьків» і «синів», масово поповнювали лави російського революційного руху. У другій половині XIX ст. український рух також пережив перехід до (вживаючи термінологію Івана Лисяка-Рудницького) «народницького» етапу⁴.

Послідовне посилення політичного тиску царату на українство протягом 60–70-х рр. XIX ст. призводило до того, що частина його прихильників переймалася соціально-революційними ідеями російського народництва. Як помітив М. Костомаров, більшість з них назавжди зрікалися своїх українських ідеалів, інші ж не зовсім розлучалися з колишніми «українофільськими тенденціями», сподіваючись залучити їх «на служіння соціал-революційній справі, з котрою тенденції ці за своєю сутністю ніяк не в'язались»⁵.

Соціальне коріння українського «народництва» й російського «народництва» багато у чому були подібними. Головними організаторами й ідеологами обох рухів стали «різночинці» – студенти університетів, учні середніх шкіл та їх викладачі, редактори, журналісти, письменники, актори та представники вільних професій (адвокати і лікарі), що походили з середовища інтелігенції й селянства⁶.

Народництво стало головною ідеологією українського руху даного періоду, проте, це не означає, що український рух не перебував під впливом інших ідеологій⁷.

У пореформену добу радикальне загальноросійське народництво знаходилося в авангарді революційно-визвольного руху, що розгортався поряд з національно-визвольними змаганнями українства⁸.

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціалістичних ідей. Це пояснюється тим, що промисловий переворот та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства – пролетаріату зі специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, він міг покладатися лише на свою працю. Таке становище робило пролетаря, з одного боку, незахищеним перед економічними кризами та іншими життєвими негараздами (хворобами, сваволею власника підприємства та ін.), а з іншого – сприйнятим до всіляких революційних доктрин, що обіцяли «світле майбутнє». Однією із таких революційних доктрин, найбільш поширеної у другій половині XIX ст., виявився марксизм, який пов'язував соціалістичну перебудову суспільства саме з пролетаріатом. Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму і в Росії, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму та традиційну тактику народників. Марксистська ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перегукувалася з широковідомою слов'яно-фільською ідеєю про месіанську богообраність Росії. Справедливість, рівність, свобода лежали не тільки в основі марксистського ідеалу, а й були базовими цінностями селянського обцинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети – народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат, а народництво – на селянство⁹. Марксизм із його наголосом на економічних відносинах пропонував науково достовірний метод аналізу соціальної поведінки. Він давав принципи поділу всіх верств суспільства на експлуатованих і експлуаторів, доводив невідворотність класової боротьби та революції. Більше того, здавалося, він міг пояснити суспільні відносини протягом усієї історії людства і в будь-якій країні світу. Ще одним привабливим аспектом марксизму була його пряма пов'язаність із сучасністю. Говорячи про наближення останньої сутички між капіталом і пролетаріатом, К. Маркс передбачав, що найбільша в світі революція відбудеться у недалекому майбутньому. Перемігши в цій титанічній боротьбі, пролетаріат здійснить остаточний синтез соціалізму. Таким чином, марксизм не лише надихав радикалів новим оптимізмом, а й схиляв їх до віри в те, що вони власними зусиллями можуть сприяти епохальним подіям¹⁰. Характерно, що у Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході. Так, відзначає англійський вчений Е. Гобсбоум, що в той час коли на Заході лише діячі міжнародного робітничого руху сприймали Маркса серйозно, особливо він був популярний серед соціалістів на своїй батьківщині, хоча й тут не можна без застережень говорити про його абсолютний вплив. В Російській імперії революційна інтелігенція з величезним ентузіазмом перейнялася вченням К. Маркса¹¹.

З загальноімперським пожвавленням суспільно-політичного життя пов'язана й активізація українського руху, яка припадає, за оцінкою А. Міллера, на першу

половину 70-х рр. XIX ст.¹². Активізація українського руху була обумовлена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями та загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у пореформену добу. Протягом 60–80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, тобто, перехід від мануфактури до машинної індустрії (її найхарактернішими ознаками є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів)¹³. Розвиток капіталізму в Україні супроводжувався зростанням міст, де, відповідно, зосереджувалися промисловість і торгівля, концентрувалося населення, зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Велику роль у виникненні міст і зростанні чисельності міського населення відіграло залізничне будівництво. Залізниці сприяли небаченій раніше рухомості населення і прискорювали приплив його в міста. Залізничні вузли і станції в результаті розвитку в них промисловості й торгівлі, в свою чергу, перетворювалися в міста¹⁴.

Поряд з економічними чинниками, що сприяли розвитку українського руху у 70–80-х рр. XIX ст. нам необхідно звернути увагу на зміни в соціальній структурі українського суспільства, а саме, на збільшення загальної чисельності української інтелігенції. Якщо її демократична частина, виражала інтереси народних мас, виступала проти соціального і національного гніту, то друга консервативна частина, значно чисельніша, слугувала обом імперіям: Російській та Австро-Угорській. Найбільша кількість національно свідомої української інтелігенції жила і працювала поза межами великих міст. Безпосередньо спілкуючись із народними масами, вона докладала багато зусиль для поширення національної свідомості¹⁵. Зростання чисельності інтелігенції у 70–80-х років XIX ст. сприяло пошвавленню культурно-політичної діяльності українства, так як, керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні у зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього та нижчого статусу¹⁶.

Українська інтелігенція в середині 70-х років XIX ст. змогла зосередити свою творчу потугу в легальній імперській інституції, що розширила ресурсні та пропагандистські можливості освіченого українства. Тому важливе значення у процесі активізації українського руху мала ініціатива, як громадівців (П. Чубинського, П. Єфименко, М. Драгоманова), так і деяких громадських діячів Києва (члена Державної думи П. Галагана, М. Юзефович, та ін.), підтримана київським генерал-губернатором О. Донауковим-Корсаковим, про відкриття у Києві 1873 р. Південно-Західної Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Розроблена відділом програма досліджень об'єднала величезну кількість добровільних учасників етнографічної та фольклористичної роботи, які зібрали безцінний науковий матеріал. До роботи було залучено не тільки етнографів, філологів, археологів, але й юристів та економістів. У Києві склався сильний науковий центр, проводились археологічні конгреси, видавались праці світового значення. Імператорська Академія наук присудила В. Антоновичу і М. Драгоманову премію за працю «Исторические песни малороссийского народа»¹⁷.

Можливість легальної діяльності громадівців, на що вказує А. Міллер, у зазначений період пояснюється відсутністю єдності у політиці російської влади

щодо українського питання. Так, вчений зазначає, що спроба співпраці київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова з українськими діячами були викликана прагненням імперського чільника, зберігаючи легальність у діяльності громадівців, перешкодити їхній радикалізації. При цьому, вказує російський дослідник, генерал-губернатор не сподівався на підтримку з боку центральної влади своєї тонкої гри з українофілами¹⁸. На відміну від центральної імперської влади тактика київського генерал-губернатора передбачала відмову від французького варіанту тотальної асиміляції, на яку в уряді не було ні сил, ні коштів, ні уміння, ні наполегливості, ні історичного часу. У своїй тактиці він надавав перевагу не французькому підходу до вирішення національного питання, а англо-шотландському варіанту, за яким особлива ідентичність українства не заперечувалась, як це було у попередні часи, а українська мова та культура могли б отримати певні права, але в межах загальноросійської спільноти при збереженні за російською мовою такої ж провідної ролі, яку мала англійська у Великій Британії¹⁹.

Деяке послаблення цензури на початку 1870-х років відкрило перед громадівцями можливість розпочати публікацію цілої серії українських популярних книжок. Ці книжки тисячами примірників поширювалися серед селян. У 1874–1875 рр. Київська громада перебрала у свої руки редагування російськомовної газети «Киевский телеграф» і розвинула амбітну програму – збільшити її наклад до розміру, що зміг би покрити потреби читаючої публіки всіх українських губерній. Подібні громади існували у Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді та Одесі. Київська громада координувала їхню діяльність²⁰.

Таким чином Київський відділ Південно-Західного Імператорського Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширив можливості напівлегальних українських громад²¹.

Український рух 70–80-х рр. XIX ст., продовжуючи традиції попередніх десятиліть, мав і ряд характерних рис. Так, він розширив географію своєї діяльності, поширившись і на південні регіони сучасної України: громади виникають у Єлисаветграді та Одесі. Як відмічає А. Катренко, нове українське національне відродження захопило частину інтелігенції Одеси аж у 70-х роках XIX ст., тобто тоді, коли в Києві та деяких містах Лівобережної України воно вже пройшло складний шлях організаційного й ідейного розвитку ще на початку століття. Тому, природно, згуртування національно пробуджених освічених кіл міста у цей час відбулося у вигляді вже виробленої форми українськими національними діячами – громади²².

Таким чином, ми можемо констатувати, що розширюється географія поширення української ідеї та українського руху у зазначений період.

Важливою рисою українського руху 70–80-х рр. XIX ст. є те, що він був ідейно пов'язаний з загальноімперським опозиційним рухом, уособленим в зазначений період ідеологією народництва. На середину 70-х років XIX ст. намітилось піднесення революційного народницького руху в Росії, відбувалось масове «ходіння в народ» революціонерів-семидесятників, була створена централізована народницька організація «Земля і воля», стали частішими опозиційні виступи студентства. Рух революційно демократії, яка виступала за здійснення демократич-

них перетворень у країні – ліквідацію залишків кріпосництва, повалення самодержавства, завоювання демократичних свобод – все це звичайно впливало на діяльність українських громад, яка дещо пожвавилась, стала ширшою, змістовнішою²³.

Об'єднуючим фактором для представників українського руху та російських народників було те, що їхнім головним об'єктом ідейного осмислення та соціальної практики стали багатомільйонні маси селянства, які ототожнювались з поняттям «народу» і вважалися основною соціальною базою в боротьбі за оновлення суспільства²⁴. Піднесення загальноросійського революційного руху 70–80-х рр. XIX ст., спільна соціальна основа народництва та українського руху зумовили те, що демократична молодь, яка групувалась в українських громадах, почала захоплюватись боротьбою революційних народників, частина молоді поступово залучалась до її лав, порівняно з якими український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницько-обмеженим²⁵. Така ситуація дозволила А. Желябову зазначити, що «Два революційні промені – загальноросійський і український ... повільно, але безперервно зливалися ... в одне русло... Не федерація, а єдність була недалекою»²⁶.

Поряд з спорідненістю українського руху 70–80-х рр. XIX ст. з ідеологією народництва необхідно відзначити неоднозначний вплив цієї ідеології на розвиток українства. Народницька ідеологія сформувала, як сильну так і слабку сторону українського руху. Як зазначає Я. Грицак, сильною стороною в народництві було сплетіння національних і соціальних мотивів. За умов коли дворянство відійшло від керівництва національним рухом, ототожнення національних інтересів з соціальними інтересами селян було єдиною й дуже ефективною розв'язкою. Але народництво було відповідальне за деякі слабкі сторони українського руху, що збереглися аж до революції 1917 р. Насамперед воно мало сильне популістське забарвлення й узаконювало соціальну неповноту української нації. Народницькі ідеологи не розуміли, що нормальне функціонування будь-якої нації неможливе без існування власних «експлуататорських класів». Вихваляючи соціальні бунти низів і тавруючи національну зраду козацької старшини, українські історики-народники недобачали у національному минулому тих його сторінок, коли саме ці бунти руйнували загальнонаціональні добутки еліти. У практичній площині народницька ідеологія відштовхувала від українського руху українських поміщиків і чиновників, які хоч часто і розмовляли російською або польською мовами, але виявляли почуття територіального «малоросійського» патріотизму і могли стати в пригоді українському рухові завдяки своїм економічним впливам, політичним зв'язкам і адміністративному досвіду. Слабкою стороною народництва було також його нехтування тими важливими процесами, що відбувалися на Сході і Півдні України: розвитком промисловості, будівництвом фабрик і заводів, формуванням нових класів – буржуазії і промислового пролетаріату. Українські лідери вбиралися у вишивані сорочки і шаровари, говорили про велич і благородство української народної душі, героїзм українського народу в минулому і не розуміли, що на великій частині української території вирішується питання, чи українці ввійдуть у модерний зіндустріалізований і зурбанізований світ, зберігши власну ідентичність²⁷.

Український рух 70-х рр. XIX ст. характеризувався подальшим розвитком його політико-ідеологічного змісту та поступовою радикалізацією поглядів молодого покоління громадівців, поділу на «правих» та «лівих». Так, описуючи ідейні позиції одеських громадівців С. Єгунова-Щербина відмічала: «Усіх об'єднала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії [...] У декого це було виявленням безпосереднього, кривого національного почуття, так би мовити фізіологічного, спотизованого історичним романтизмом; у інших – справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистична течія серед українців тоді ледве помічалась і в Одеській громаді не виявлялася. Тут були свої «праві» й «ліві», але різниця в поглядах тих і тих базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У «правих» помічалась значна національна нетолерантність, тоді як «ліві» були більш інтернаціональні у своїх симпатіях і антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, «праві» ставилися або дуже стримано, або негативно, «ліві» співчували пасивно або активно»²⁸. Така особливість зумовлена поширенням в Україні, як і у всій імперії ідеї соціальної справедливості. Підтвердженням чого є популярність в українському інтелектуальному середовищі ідеї дрібнобуржуазних соціалістів Західної Європи Л. Блана, П-Ж. Прудона та особливо Ф. Лассаля, які також мали успіх серед російських народників. Про «колосальне враження» від творів Ф. Ласалья згадував П. Аксельрод. На впливовість і поширеність ідей цього німецького соціаліста в народницькому середовищі вказували також В. Дебогорій-Мокрієвич, Л. Дейч, О. Лукашевич, С. Ястремський та ін.²⁹ Показовим в процесі висвітлення впливу соціалістичних ідей на громадське життя імперії та українського руху зокрема є той факт, що саме у 1870-х рр., а точніше у 1872 р. легально був виданий російською мовою перший том «Капіталу» К. Маркса. У цей період, зазначає В. Сарбей, активізується соціал-демократична інтелігенція в Україні, яка, засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, доклала зусиль, щоб донести його основні ідеї до свідомості якомога більшого числа робітників. Протягом другої половини XIX ст. відбувався процес прищеплення соціалістичних поглядів робітничим масам. Займалися цим переважно загальноросійські робітничі організації³⁰.

Загалом, політико-ідеологічного полівіння стало особливістю суспільного розвитку всієї Європи, включно з індустріально слабкою Російською імперією. Спільність суспільно-політичних ритмів в Наддніпрянській Україні та Російській імперії можна простежити на прикладі радикалізації молодих представників українського руху.

Політичний напрям в українському національному русі репрезентований М. Драгомановим. Він став творцем першої систематизованої політичної доктрини. Справедливо визнається, що до М. Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, в зародковій стадії розвитку і мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалося охопити цілісність української

проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному і культурному. Будучи надрукованим, «Переднє слово» відразу увійшло в інтелектуальний обіг. З огляду на ці обставини і моменти його можна вважати першою новітньою українською політичною програмою в повному значенні цього слова³¹. З ним завершується процес національного самоусвідомлення як такого, формування концепційного виміру політичного націотворення (хоча, зазначає Г. Грабович, останнє продовжується й у ХХ ст. і триває й понині). Нові параметри цього самоусвідомлення – секулярність, соборність і цілісний євроцентризм. Змінюється і сам стиль цього самоусвідомлення: відбувається остаточний перехід від романтичних мотивів на рейки раціонального, позбавленого романтичного міфологізму та містицизму, ерудованого самоусвідомлення, в якому є місце і універсальному і національному³².

Ідеї М. Драгоманова стали популярними серед молоді, яка гуртувалась навколо нього. З ініціативи студента К. Юр'єва почали організовувати малі гуртки у Києві та у провінції під назвою кошів та куренів (зокрема, кіш Миргородський, кіш Чорноморський та ін.). У їх діяльності активну участь брали Богаєвський, Шеболдаїв, О. Михалевич. Коші провадили широку просвітню роботу, Розповсюджували літературу, яку отримували від Ф. Вовка («Дещо про світ Божий», «Про хвороби», «Про хліборобство», «Хитрая механіка» та ін.). Від цього часу за організаціями студентської молоді закріпилася назва «Молодої громади», а Київську громаду почали називати «Старою». Слід зазначити, що, поступово позбуваючись впливу Старої громади, частина радикально настроєної молоді пристала до угруповань революційних народників. Їх не задовольняла культурницька, поміркована позиція Громади, вони прагнули поринути у вир рішучих соціальних перетворень³³. Окремі члени молоді громади були водночас і учасниками революційних народницьких гуртків. Ці молоді-громадівці в цілому співчутливо ставилися до народницького руху Представники лівого крила, не задовольнялись лише культурницькою діяльністю, намагались діяти більш рішуче, виступали за спільну з народниками боротьбу проти царського самодержавства, за соціальне і національне визволення, ставали активними учасниками революційних народницьких гуртків³⁴.

Причина спорідненості молодих представників українського руху з народництвом пояснюється тим, що народництво 70-х років ХІХ ст. було загальноросійською течією котра боролась за соціальне звільнення народу всієї імперії опираючись на універсальні гуманістичні та морально-етичні цінності. Сприяло процесу переходу українців до загальноімперської течії народництва відсутність національного політичного простору та слабкість української національної самоіндефікації. Українське національний рух, до того ж мав спільну соціальну базу з загальноросійським народництвом, що зумовлювало їхню типологічну спорідненість.

Як зазначає С. Світленко до особливостей українського руху слід віднести домінування ліберально-демократичного культурництва, що сприяло консервації організаційної аморфності, програмної неоформленості та слабкості цього руху³⁵.

Важливою рисою українського руху 70-х рр. XIX ст. було те, що не маючи можливості витворити легальні інституції для своєї діяльності, громадіви використовували імперські інституції, для своєї суспільної діяльності. Так, представники українського руху взяли активну участь у діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Проте, така активізація київської інтелігенції, була сприйнята царським урядом, як прояв сепаратизму, і тому вже з середини 70-х рр. XIX ст. російський уряд з пропозиції українця М. Юзефовича починає виробляти заходи проти «українофільства». Цього ревного захисника царського самодержавства запросили до Петербурга і там увели до складу новоствореної таємної комісії, що мала виробити заходи боротьби проти «українофільства». Майже рік працювала комісія і дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському нарiччi означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії»³⁶.

Рішуча боротьба проти українства видалася членам таємної комісії настільки важливою і терміною, що вони наважилися потурбувати царя під час його відпочинку та лікування у німецькому курортному містечку Емс. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український національний рух, прихильно зустрів посланців комісії і негайно, 18 травня 1876 р., підписав складений М. Юзефовичем проект законодавчого документа про повну заборону українського письменства³⁷.

Тому ми можемо констатувати, що і в 70–80-х рр. XIX ст. з боку імперської влади продовжувалась практика адміністративно-політичного перешкоджання українському рухові, політика репресій щодо нього наростала. Попри ворожу політику з боку імперського уряду український рух в 70–80-х рр. XIX ст. мав певні здобутки. Дослідники справедливо відзначають, що український рух 70–80-х рр. XIX ст. характеризувався подальшою політизацією та формуванням програмних принципів, що чітко встановлювали мету та засоби його діяльності. Слід відзначити, що багато в чому політизація українського руху спричинена цілеспрямованою діяльністю його провідних діячів, а особливо М. Драгоманова. Тому більшістю істориків справедливо визнається, що до М. Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, в зародковій стадії розвитку і мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалося охопити цілісність української проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному і культурному. Стосовно форми воно було її систематичним і раціональним викладом, вільним від літературних нашарувань. Будучи надрукованим у 1878 р., «Передне слово» відразу стало інтелектуальним здобутком всього українського руху. З огляду на ці обставини і моменти можна вважати, що в 70–80-х рр. XIX ст. було витворено першу новітню українську політичну програму в повному значенні цього слова³⁸.

Політизація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. не була б дієвою без становлення та розширення його комунікативно-пропагандистських можливостей, які виникли з виходом таких періодичних видань як «Киевский телеграф» (1859–1876 рр.) і «Киевская старина» (1882–1906 рр.) та ін., які об'єднали навколо себе кращі наукові й культурні сили того часу й стали легальною трибуною української національно-демократичної інтелігенції. На сторінках цих неофіційних українських видань громадівці отримали можливість публікувати праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори української художньої літератури, фольклорні матеріали, а у статтях розглядати найболючіші питання розвитку української нації та українського руху. Поява таких видань, створюючи єдиний комунікативний простір, сприяла формуванню самоідентичності українців.

У цей період громадівці більш широко використовували можливості для легальної діяльності у наукових товариствах та об'єднаннях (Київському Південно-Західному Відділі Імператорського Російського географічного товариства (1873 р.), Історичному товаристві Нестора Літописця (Київ, 1873 р.), Юридичному товаристві (Київ, 1877 р.) Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті (Одеса), Історико-філологічному товаристві при Ніжинському інституті, товариствах і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові), яка спрямовувалась у русло українського національного відродження, хоча зовні й мала національний науково-культурницький характер. Проте по суті своїй це була опозиційна національна, політична й соціальна боротьба української інтелектуальної еліти, спрямована на утвердження національної самоідефікації народних мас. Вона була продовженням справи українолюбців-шестидесятників і водночас новим, вищим щаблем в українському національно-визвольному русі другої половини XIX ст.

Результатами розгорнутої великої науково-дослідницької, науково-культурної та видавничої роботи в галузі історії, мовознавства, фольклору, етнографії стали видання семитомних «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» за редакцією П. Чубинського, 2-х збірників «Народных южно-русских сказок», «Чумацких народных песен» (з доданими до них нотами, підготовлених М. Лисенком), упорядкованих І. Рудченком, «Исторических песен малорусского народа. С примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова», початок видання творів Т. Шевченка, укладення словника української мови з використанням матеріалів, зібраних громадівцями 60-х рр. XIX ст., проведення одноденного перепису населення в Києві, організація III-го археологічного з'їзду у Києві, видання науково-популярних і популярних українських художніх книжок для народу таких авторів, як Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, М. Вовчок, О. Левицький. Окрім вищенаведеного громадівці утримували книжковий магазин у Києві, щорічно відзначали Шевченківські дні, піклувалися про збереження і впорядкування могили кобзаря³⁹.

Самоорганізація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. була неможливою без активної діяльності таких представників української інтелігенції як М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Лисенко, В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, С. Подолин-

ський, М. Ковалевський, Ю. Цвітківський, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, І. Рудченко, Я. Шульгин, О. Кістяківський, К. Михальчук, Ф. Міщенко та ін.

Отже, репресивна політика царизму щодо українського руху 70–80-х рр. XIX ст. сприяла усвідомленню національно свідомою українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що і обумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Покинувши можливості для своєї легальної діяльності в межах імперії, українська інтелігенція підросійської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову та видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини, де за умов конституційного режиму в Австро-Угорщині український рух здобув у наступний період значних успіхів, перетворивши її в «Український П'ємонт».

-
- ¹ Світланко С. Народництво в Україні 60–80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 6–7.
 - ² Там само. – С. 7.
 - ³ Волощенко А. Нарис з історії суспільно-політичного руху в Україні: в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974. – С. 23.
 - ⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С. 67.
 - ⁵ Світланко С. Вказ. праця. – С. 7.
 - ⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 67.
 - ⁷ Світланко С. Вказ. праця. – С. 181.
 - ⁸ Там само. – С. 14–15.
 - ⁹ Бойко О. Історія України. – К., 2003. – С. 259.
 - ¹⁰ Субтельний О. Історія України. – К., 1992. – С. 258–259.
 - ¹¹ Хобсбаум Э. Век капитала. 1848–1875. – Ростов н/Д., 1999. – С. 368.
 - ¹² Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 153.
 - ¹³ Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 165.
 - ¹⁴ Історія Української РСР. – К., 1978. – С. 307.
 - ¹⁵ Сарбей В. Вказ. праця. – С. 178.
 - ¹⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 63.
 - ¹⁷ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 435.
 - ¹⁸ Миллер А. Указ. соч. – С. 160–161.
 - ¹⁹ Там само. – С. 195.
 - ²⁰ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 70.
 - ²¹ Шип Н. Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму // Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 64.
 - ²² Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60–90-і роки XIX ст. – К., 1999. – С. 88.
 - ²³ Волощенко А. Вказ. праця. – С. 124.
 - ²⁴ Світланко С. Вказ. праця. – С. 182.
 - ²⁵ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 67.
 - ²⁶ Там само. – С. 67–68.
 - ²⁷ Там само. – С. 69.

- ²⁸ Катренко А. Вказ. праця. – С. 89–90.
- ²⁹ Світланко С. Вказ. праця. – С. 131.
- ³⁰ Сарбей В. Вказ. праця. – С. 220.
- ³¹ Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт. – Т. 1. – К., 2002–2003. – С. 41.
- ³² Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90–94.
- ³³ Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України. (Друга половина XIX – початок XX ст..) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 61–62.
- ³⁴ Волощенко А. Вказ. праця. – С. 127.
- ³⁵ Світланко С. Вказ. праця. – С. 183–184.
- ³⁶ Сарбей В. Вказ. праця. – С. 189.
- ³⁷ Там само. – С. 189.
- ³⁸ Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт.. – Т. 1. – К., 2002–2003. – С. 41.
- ³⁹ Шин Н. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі російської імперії.(XIX ст.). – К., 2004. – С. 59–60.

УДК (477)«19–20»

Лариса Ярославська*

ВИРОЩУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР У СТРУКТУРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор дійшов висновку, що характерною рисою розвитку сільського господарства Правобережжя в кінці ХІХ – на початку ХХ століття була значна частка технічних культур у структурі посівних площ, де провідне місце належало цукровому буряку і картоплі. Основними виробниками цих культур були великі поміщицькі господарства.

Ключові слова: технічні культури, сільське господарство, Правобережна Україна, поміщицькі господарства.

В статье автор пришел к выводу, что характерной чертой развития сельского хозяйства Правобережья в конце ХІХ – в начале ХХ века была значительная доля технических культур в структуре посевных площадей, где ведущее место принадлежало сахарной свекле и картофелю. Основными производителями этих культур были крупные помещицкие хозяйства.

Ключевые слова: технические культуры, сельское хозяйство, Правобережная Украина, помещицкие хозяйства.

In the article the author made the conclusion that the characteristic feature of the development of agriculture of the Right-bank Ukraine in the end of the 19th-beginning of the 20th century was the considerable part of industrial crops in the structure of arable lands, where the main place belonged to the beetroots and potatoes. The main producers of these crops were big landlords' farms.

The key words: industrial crops, agriculture, Right-bank Ukraine, landlords' farms.

Ринкова трансформація сільськогосподарського виробництва України кінця ХІХ – початку ХХ століття викликала бурхливий розвиток переробної промисловості. Особливо яскраво цей процес проявився на Правобережній Україні, яка прославилася у той час цукровими та винокурними заводами. Основою ж переробної промисловості є технічні культури: цукровий буряк, картопля, льон, соняшник, тютюн та інші. Тому в умовах нагальної проблеми сьогодення відновлення переробки сільськогосподарської продукції є актуальним вивчення досвіду кінця ХІХ – початку ХХ століття щодо вирощування технічних культур.

З огляду на значну концентрацію підприємств переробної промисловості на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, питання вирощування

* *Ярославська Лариса* – здобувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Бушин М.І.

технічних культур привертало значну увагу економістів того часу. Особливо слід відмітити праці Т.І. Осадчого¹, М.Ф. Анненського², М.К. Суханова³ та ін.

Протягом радянського періоду вітчизняної історіографії питанню діяльності цукрових і винокурних заводів та вирощуванню технічних культур також приділялося багато уваги. У працях А.М. Анфімова⁴, А.І. Мамалиги⁵, Л.Г. Мельника⁶, П.П. Теличука⁷, В.П. Теплицького⁸, М.Н. Лещенка⁹ та ін. подано ґрунтовний систематизований аналіз проблеми. Проте праці радянських істориків просякнуті ідеологічною заангажованістю, питання вирощування технічних культур подається через призму посилення експлуатації та постійного погіршення соціально-економічного становища селянства, розгортання класової боротьби.

Протягом періоду незалежності опубліковано низку праць з аграрної історії України. Такі дослідники як, Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко¹⁰, В. Пашук¹¹, Н.Р. Темірова¹², Ю.С. Куценко¹³ та інші, поглиблюючи напрацювання попередників, аналізують вирощування технічних культур, позбавившись ідеологічних штампів та пересторог.

Не дивлячись на досить значний масив дослідницької літератури щодо питання вирощування технічних культур в Україні та на Правобережжі зокрема, на наш погляд ця проблема потребує подальшого вивчення.

Правобережна Україна належала до такого господарського району країни, де поряд з виробництвом пшениці та інших зернових культур, набрали значного поширення цукрова, винокурна, тютюнова та інші галузі промисловості, безпосередньо пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів і сировини.

За підрахунками М.А. Рубача, на Правобережжі біля 75 % усіх приватновласницьких посівів були органічно пов'язані з цукровими та винокурними заводами¹⁴.

Провідною харчовою галуззю була цукрова промисловість. За кількістю цукрових заводів і виробленої ними продукції Правобережна Україна займала перше місце у Російській імперії. Напередодні Першої Світової війни на її території було розташовано 48,6 % цукрових заводів країни та 72,2 % цукрових заводів України¹⁵. У цей період Київська, Подільська і Волинська губернії виробляли на своїх заводах 50 % загального виробництва цукру у Росії¹⁶.

Значного поширення на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. набула винокурна промисловість. Так, у 1910 р. з загальної кількості 2882 винокурних заводів, що діяли у Росії, 306 припадало на правобережні українські губернії, що становило 10,6 % загальної кількості винокурних заводів Російської імперії і понад 50 % усіх винокурних заводів, розташованих в Україні¹⁷.

Цукрова, винокурна та інші галузі легкої і харчової промисловості, неухильно розвиваючись, викликали необхідність значного поширення площі посіву технічних культур – цукрових буряків, картоплі, тютюну та інших. Це штовхало великих землевласників на шлях перебудови своїх господарств на ринковій основі. Протягом усього пореформеного періоду у господарствах Правобережної України помітно збільшувалася площа посіву технічних культур.

З кінця 1840-х років до початку ХХ ст. площа посіву цукрових буряків на Правобережжі збільшилася з 21 до 300-400 тисяч десятин, тобто за півстоліття вона зросла майже у 20 разів¹⁸.

Цьому сприяло кілька факторів. По-перше, природні умови Правобережна Україна є дуже сприятливими для вирощування цукрового буряку. Відносно низький рівень культури цукробурякового господарства ставив врожайність буряку у значну залежність від сил природи. Кліматичні та ґрунтові умови Правобережжя забезпечували отримання вищих урожаїв порівняно з іншими районами, а відповідно і більшу дохідність господарства¹⁹.

По-друге, інтенсивне будівництво залізничних шляхів, які давали можливість доставляти буряки до заводів з віддалених районів, забезпечували зв'язок з ринками для вивозу продукції та ввозу обладнання²⁰.

По-третє, на розвиток цукробурякового виробництва великий вплив мала урядова політика. Цукрова промисловість перебувала під постійною опікою уряду, оскільки була важливим джерелом доходів казни у вигляді акцизів. У 1860-х рр. акцизний збір з одного пуда цукру становив 60 коп., а у 1900-х рр. – 1 руб. 75 коп. Також уряд проводив послідовну протекційну митну політику, видаючи цукрозаводчикам експортні премії, нормуючи експорт і т.п. Разом з цим уряд збільшував мито на імпортований цукор. Якщо у 1860-х рр. воно становило 60 % вартості цукру-сирцю²¹, то у 1891 р. ввізне мито на цукор було введено в розмірі 81,1 %, а з 1897 р. – вже 87,6 % від вартості імпортованої продукції²². Це фактично закривало доступ імпортованого цукру до Росії.

Насамкінець, виробництво цукру було високорентабельною галуззю, що приваблювала підприємців. У кінці XIX – на початку XX ст. дохід на затрачений капітал у цій галузі досягав 15–25 %²³.

Внаслідок впливу цих факторів, на Правобережній Україні станом на 1908–1912 рр. було сконцентровано 54,3 % усіх посівів цукрового буряку (333,2 тис. дес.) та 53,4 % валових зборів цієї культури (347279 тис. пуд.)²⁴.

Зростання площі посіву цукрових буряків по окремих губерніях Правобережної України протягом 1883–1914 рр. вказано у Таблиці 1.

Таблиця 1.

Збільшення площі посівів цукрових буряків на Правобережній Україні протягом 1883–1914 рр.²⁵

Губернії	Площа посіву, тис. дес.					Збільшення, %
	1883-1888	1898-1903	1901-1905	1908-1912	1914	
Київська	80,7	130,2	134,0	167,0	201,8	250
Подільська	56,8	110,7	109,3	133,7	160,1	282
Волинська	14,9	26,9	26,4	32,5	36,1	243
Разом	152,4	267,8	269,7	333,2	398,0	261

Таким чином, найбільшого поширення вирощування цукрових буряків в кінці XIX – на початку XX ст. на Правобережжі набуло у Київській та Подільській губерніях. У них же спостерігалось найбільше зростання площі посівів цієї культури. Натомість у Волинській губернії засівалося лише трохи більше 9 %

загальної площі посіву цукрових буряків Правобережжя і їх зростання було порівняно з іншими губерніями найменшим. Загалом, з 1883 р. по 1914 р. посіви буряків на Правобережній Україні зросли у понад 2,6 рази.

Правобережна Україна вирізнялася не лише розмірами посівів цукрових буряків, а й значно вищим від інших районів рівнем їх врожаю. Згідно з даними 1881–1894 рр., пересічний врожай буряків на Правобережжі становив 105,2 берковців з дес., на Лівобережжі – 99,9 у Центральному районі – 95,3 і у Східному районі – 70,8 берковців з дес.²⁶.

Сівба цукрових буряків, обробіток яких потребував значної кількості робочих рук і коштів, була доступна переважно великим господарствам. Напередодні реформи 1861 р. на Правобережжі дві третини всіх перероблюваних буряків давали заводські посіви, тобто посіви на землях власників цукрових заводів, і лише одну третину – посіви поміщиків, великих орендарів та селян. Поступово значення заводських посівів у забезпеченні цукрових заводів падає і зростає роль посівів, що належали стороннім поставщикам. У 1890-х рр. останні давали вже дві третини усіх перероблюваних заводами буряків²⁷.

Протягом 1905–1907 рр. загальна площа посівів цукрових буряків на Правобережній Україні зросла з 245,3 до 297,8 тис. дес. У заводських господарствах вона збільшилася на 4,6 тисяч десятин, у селянських господарствах – на 20,7 тис. дес., у поміщицьких господарствах – на 27,2 тис. дес. Хоча площа під буряками найшвидшими темпами зростала у селянських господарствах, їх питома вага була досить незначною – до 20 % всієї площі посівів цієї культури. Основну масу сировини для цукрової промисловості Правобережжя виробляли великі поміщицькі господарства²⁸.

Поряд із збільшенням вирощування цукрових буряків, в кінці XIX – на початку XX ст. на Правобережній Україні значно розширювалося культивування картоплі – головної сировини для виробництва спирту та крохмалю. Протягом 1887–1913 рр. площі посівів картоплі збільшилися у більш ніж 1,5 рази – з 183 до 274 тис. дес. Хоча найбільшим було зростання площ під картоплею у Подільській губернії, посіви цієї культури у Волинській губернії значно перевищували аналогічний показник інших правобережних губерній²⁹.

Основна маса картоплі (у 1912 р. – 53 % від валового збору імперії) йшла на харчування населення та на корм худобі, значна частина (21 %) використовувалася у якості посівного матеріалу. Промислова переробка картоплі складала незначну частку валового збору Росії – лише 9,6 %, у тому числі 8,2 % на винокуріння і 1,4 % на крохмальне виробництво³⁰. На відміну від решти регіонів Російської імперії, протягом періоду, що досліджується, на винокурних заводах Правобережжя перероблялося 15 % усього врожаю картоплі. Хоча з розвитком цукрової промисловості роль картопляного винокуріння падала, у Подільській та Волинській губерніях переробка картоплі на винокурних заводах досягала 35–40 % збору³¹.

Валові збори у 1896–1900 рр. порівняно з 1886–1890 р. у Київській губернії зросли у 3,4 рази, у Подільській губернії – у 3,6 рази, у Волинській – у 2,8³². Порівнюючи ці дані з даними Таблиці 2.2.3, можемо зробити висновок, що приріст валових зборів картоплі значно перевищував приріст посівних площ під цією культурою. Це

свідчить, що вирощування картоплі на Правобережжі протягом досліджуваного періоду мало інтенсивний характер, а отже, ґрунтувалося на ринкових засадах. Перш за все це обумовлювалося потребами винокурної промисловості краю.

Певного розвитку на Правобережжі досягло тютюнництво. Протягом періоду, що досліджується, на Правобережжі вирощували не лише тютюн низького гатунку, а й продукцію з турецького та американського насіння³³. Площі, зайняті у краї під посівами тютюну протягом досліджуваного періоду збільшувалися. Якщо у 1895 р. вони становили близько 820 дес.³⁴, то протягом 1901–1910 рр. у середньому по регіону під посівами тютюну перебувало 1039 дес. За площею посівів найбільшого поширення культивування тютюну набуло у Подільській губернії – 657 дес. У Волинській та Київській губерніях під тютюном було зайнято відповідно 357 та 25 дес. землі. Але за об'ємом виробленої продукції провідне місце займали Київська і Подільська губернії, де було розташовано відповідно 21 та 20 тютюнових фабрик³⁵.

Хоча Київська губернія займала одне з перших місць за промисловим виробництвом тютюну³⁶, за площею посівів цієї культури Правобережжя значно поступалося іншим регіонам України – Степу у 4 рази, а Лівобережжю – у понад 30 разів³⁷. На початку 1890-х рр. найбільше тютюну збиралося на Лівобережжі – 82,6 % загальної кількості цієї культури, зібраної в українських губерніях. Збір тютюну на Півдні України становив 14,3 % і на Правобережній Україні – лише 3,1 % загальної його кількості³⁸.

Однією з причин, що гальмували розвиток тютюнництва, було те, що, згідно з акцизним статутом, скуповування листового тютюну зосереджувалося у руках незначної кількості фабрикантів та складників. Це зменшувало вільну конкуренцію та призводило до штучного зниження закупівельних цін на нього³⁹.

Торгово-промислового характеру на Правобережній Україні протягом досліджуваного періоду набрало хмільництво. Зокрема таким воно було у Волинській губернії, де у 1895 р. збір хмелю становив приблизно 125 тис. пуд., або 47 % усього збору в Росії⁴⁰.

Серед інших технічних культур у досліджуваній період певне місце займали посіви льону. У переважній більшості культивувався олійний льон-кудряш. Посіви льону-довгунця, за винятком поліських повітів, були незначними⁴¹. Протягом 1881–1913 рр. площа посівів льону у Волинській губернії зросла з 8 до 10 тис. дес., у Київській губернії – з 2 до 3 тис. дес., у Подільській – з 1 до 3 тис. дес.⁴². Таким чином, на Правобережжі найбільші посіви льону були у Волинській губернії, проте загалом він був відносно непоширеною культурою. Порівняно з іншими регіонами, посіви льону на Правобережжі були незначними, поступаючись у 1900 р., наприклад, Лівобережжю у 5 разів, Степу – у майже 9,5 разів⁴³.

Крім льону, який переважно вирощувався для експорту його олійного насіння, в Україні у великих розмірах культивувалися інші олійні культури, зокрема, ріпак, свиріпа, рижій, соняшник і мак. Посіви олійних культур особливо швидко почали зростати у роки сільськогосподарської кризи 1880-х рр., коли різко впали ціни на хліб. У Київській губернії, наприклад, у Київському, Васильківському, Канівському, Звенигородському, Липовецькому, Сквирському та Уманському повітах під

олійними культурами у 1888 р. було зайнято понад 10 тис. дес. землі, з яких було зібрано понад 431 тис. пуд. врожаю⁴⁴. Проте значної ролі у сільськогосподарському виробництві Правобережжя олійні культури не відігравали.

Аналогічна ситуація на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася й щодо посівів конопель. З 1881 по 1913 рр. площі посівів конопель зросла з 17 до 24 тис. дес. Проте, їх ріст спостерігався лише до 1905 р., після чого спостерігалася їх постійне скорочення⁴⁵.

Порівняно з Лівобережжям, де 1913 р. посіви конопель становили близько 90 тис. дес.⁴⁶, площі під цією культурою на Правобережній Україні були незначними. Фактично, серед українських губерній Росії великого торговельного значення коноплі набули тільки у Чернігівській та Полтавській губерніях⁴⁷.

Звертає на себе увагу співвідношення технічних та зернових культур у різних регіонах України. 1900 р. на Правобережжі частка картоплі у структурі посівних площ становила 4,1 %, цукрового буряку – 5,3 %. 78,4 % посівних площ були зайняті зерновими. Решта – іншими культурами. На Лівобережжі цього року частка картоплі та цукрового буряку становила відповідно 3,7 % і 1,3 %. У Степу – 1,4 % і 0,1 % відповідно⁴⁸. Таким чином, серед інших регіонів України правобережні губернії вирізнялися спеціалізацією на вирощуванні технічних культур.

При значній рентабельності вирощування технічних культур площі, зайняті ними були порівняно з зерновими незначними. Найперше це пояснюється тим, що не усі землі Правобережжя є придатними для вирощування цукрового буряку. Найбільш сприятливими у цьому відношенні є територія між 48° і 54° північної широти⁴⁹, а це виключає північні повіти Київської та Волинської губерній.

По-друге, вирощування технічних культур значно залежало від наявності поблизу від господарства заводів по їх переробці. При значній кількості цукрових та винокурних заводів на Правобережжі в кінці XIX – на початку XX ст., значні території регіону були значно віддалені від них і пов'язані залізницями.

По-третє, слід враховувати тогочасні потужності заводів харчової промисловості. Як би не було вигідно вирощувати цукровий буряк і картоплю, заводи могли переробити лише певну обмежену кількість.

По-четверте, господарства завжди мусять провадити полікультурне виробництво аби зменшити ризик збитків через неврожай тієї чи іншої культури.

Далі, з метою регулювання ринку держава вводила ряд обмежень щодо об'ємів виробництва тієї чи іншої продукції. Наприклад, в кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. для ліквідації перевиробництва цукру уряд встановлював норми виробництва цукровими заводами продукції за рахунок зменшення посівних площ цукрового буряку та встановив подвійне оподаткування цукру, який вироблявся понад встановлену норму⁵⁰.

І нарешті, культивування технічних культур вимагало вкладення значних капіталів. Наприклад, при вирощуванні картоплі на Поліссі вартість підготовчих осінніх і весінніх робіт, посадки насіння, догляду за рослинами та збору врожаю 1912 р. складала від 26 до 75,5 руб. на десятину посівів. Аналогічні витрати при вирощуванні пшениці у тому ж районі коливалися від 24 до 60 руб. на десятину посівів⁵¹. Таким чином, порівняно з вирощуванням пшениці, вирощування картоплі вимагало більше обігових коштів.

Аналогічна картина спостерігалася і при вирощуванні інших технічних культур. Такими коштами володіли далеко не усі господарства Правобережжя.

Тому господарства, розташовані поблизу заводів харчової промисловості і які спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку, картоплі тощо, значні площі відводили під посіви зернових. Наприклад, у Шпиківському маєтку М.П. Балашова, розташованого у Подільській губернії, з понад 6366 дес. ріллі під посівами цукрового буряку було щороку зайнято до 900 дес., або лише трохи більше 14 %⁵². В економіях Мошногоородищенського маєтку К.А. Балашової цукровим буряком засівалося від 12,5 % до 25 % посівних площ⁵³.

Не применшуючи ролі зернових, слід зазначити, що саме вирощування технічних культур, особливо коренеплодів, свідчить про високий розвиток рільництва, заснований на багатопільній сівозміні, покращеному обробітку ґрунту, поліпшенні технології та організації виробництва тощо. Оскільки виробництво цих культур було зосереджено у великих поміщицьких господарствах, саме їм були притаманні вище перераховані риси, які є ознаками товарних господарств, орієнтованих на внутрішній та зовнішній ринки.

Селянські господарства теж займалися культивуванням технічних культур. Як правило, це були угоди з цукровими заводами, згідно яких селяни зобов'язувалися за певну плату засіяти, зібрати та доставити на завод вирощений на власній землі цукровий буряк. При цьому з плати за продукцію, як правило, вираховувалася вартість наданого заводом насіння⁵⁴. Проте селянство не могло масово займатися вирощуванням цукрового буряку для цукрових заводів. Головною причиною тут було селянське малоземелля, особливо характерне для Правобережної України. Не маючи змоги забезпечити себе з власної землі необхідними продуктами харчування, селянин не міг зайняти її технічними культурами на продаж.

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. характерною рисою розвитку сільського господарства Правобережжя була, порівняно з іншими регіонами України, значна частка технічних культур у структурі посівних площ. Серед технічних культур провідне місце належало цукровому буряку і картоплі, площі посівів та валові збори яких протягом 1880–1913 рр. постійно збільшувалися. Основними виробниками цих культур були великі поміщицькі господарства, які мали можливість впроваджувати відповідну технологію та організацію вирощування технічних культур. Значною мірою цьому сприяла державна протекціоністська політика. Слід також підкреслити, що значний розвиток культивування технічних культур та пов'язаної з нею харчової промисловості багато в чому завдячував стійким позиціям поміщицького землеволодіння на Правобережжі. Розвиток буряківництва та картоплярства передбачає залучення значних обігових коштів, що було можливим лише за умови використання значних земельних площ.

¹ *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.

- ² *Анненский Н.Ф.* Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
- ³ *Суханов Н.К.* К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. – М., 1909.
- ⁴ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). – М., 1969.
- ⁵ *Мамалыга А.И.* Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861–1900 гг.: Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Днепропетровск, 1978.
- ⁶ *Мельник Л.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 10.
- ⁷ *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
- ⁸ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959.
- ⁹ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955.
- ¹⁰ *Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України. – Черкаси, 1996.
- ¹¹ *Пашук В.* Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). – Львів, 2001.
- ¹² *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
- ¹³ *Куценко Ю.Е.* Специализированное производство развития капитализма в сельском хзяйстве (1861–1914 гг. Украина, Россия и другие). Комплексная эколого-экономическая оценка систем. – К., 2001.
- ¹⁴ *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 17.
- ¹⁵ *Лещенко М.Н.* Вказ. праця. – С. 29.
- ¹⁶ *Нестеренко О.О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – С. 41.
- ¹⁷ *Лещенко М.Н.* Вказ. праця. – С. 21.
- ¹⁸ Там само. – С. 30.
- ¹⁹ *Куценко Ю.Е.* Указ. соч. – С. 151.
- ²⁰ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року... – С. 251.; *Куценко Ю.Е.* Указ. соч. – С. 152.
- ²¹ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року... – С. 216.
- ²² *Буравченко Р.В., Боровко С.Г.* Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802–1912 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 84.
- ²³ *Куценко Ю.Е.* Указ. соч. – С. 147.
- ²⁴ *Карнаухова Е.С.* Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 154.
- ²⁵ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – С. 31; *Карнаухова Е.С.* Размещение сельского хозяйства России... – С. 154.
- ²⁶ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 63.
- ²⁷ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року... – С. 214–215.
- ²⁸ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 31.; *Буцик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, 1957. – С. 19.
- ²⁹ *Сельское хозяйство Украины.* – Х., 1923. – С. 136–137.

- ³⁰ Куценко Ю.Е. Специализирование производства развития капитализма... – С. 197.
- ³¹ Нестеренко О.О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине... – С. 52.
- ³² Теплицький В.П. Реформа 1861 року... – С. 213.
- ³³ Москалюк М. Развитие табачной промышленности Надднепрянщины в второй половине XIX – на начале XX ст. // Мандрівець. – 2008. – № 7. – С. 49.
- ³⁴ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 65.
- ³⁵ Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 32–33.
- ³⁶ Москалюк М. Развитие табачной промышленности Надднепрянщины... – С. 51.
- ³⁷ Теплицький В.П. Реформа 1861 року... – С. 217.
- ³⁸ Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 32–33.
- ³⁹ Москалюк М. Развитие табачной промышленности Надднепрянщины... – С. 51.
- ⁴⁰ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 61.
- ⁴¹ Теплицький В.П. Реформа 1861 року... – С. 219.
- ⁴² Сельское хозяйство Украины... – С. 136–137.
- ⁴³ Теплицький В.П. Реформа 1861 року... – С. 219.
- ⁴⁴ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 61.
- ⁴⁵ Сельское хозяйство Украины... – С. 136–137.
- ⁴⁶ Там же. – С. 136–137.
- ⁴⁷ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 61.
- ⁴⁸ Теплицький В.П. Реформа 1861 року... – С. 232–233.
- ⁴⁹ Куценко Ю.Е. Указ. соч. – С. 149.
- ⁵⁰ Яремчук І.Г. Історія розвитку цукробурякового виробництва // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 24.
- ⁵¹ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915. – С. 87–88, 94.
- ⁵² Описание Шпиковского имения Его Высокопревосходительства Николая Петровича Балашева / Под ред. П.Р. Слезкина. – К., 1913. – С. 30–31, 76.
- ⁵³ Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896. – С. 165–168.
- ⁵⁴ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5; ДАЧО. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 5.

УДК (488)«XX»

Михаил Кобрин*

БЕЛОРУССКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В БОРЬБЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

У статті аналізується становлення білоруського національного руху на початку XX ст. Під час німецької окупації Білорусі в 1918 р. була створена Білоруська Народна Республіка – перша білоруська держава в XX ст.

Ключові слова: Білорусь, білоруський національний рух, БНР, газета «Наша Ніва», партія БСГ.

В статье анализируется становление белорусского национального движения в начале XX века. Во время германской оккупации Беларуси в 1918 г. была создана Белорусская Народная Республика – первое белорусское государство в XX веке.

Ключевые слова: Беларусь, белорусское национальное движение, БНР, газета «Наша Нива», партия БСГ.

The article contains the information with the analysis of the coming into beginning of the Belarusian national movement. During the German occupation of Belarus in Belarussian Independent Republic was announced as the first Belarussian country in the XX century.

Key words: Belarus, belarussian national movement, BIR, newspaper «Our News», party «BSG».

Национальное движение как явление общественно-политической и культурно-религиозной жизни ставило идеалом достижение белорусской государственности. Ему предшествовал длительный этап культурного накопления. Идея сохранения культурных традиций, защиты собственного культурного своеобразия от полной денационализации ярко проявлялась в начале XX века в работах белорусских поэтов и прозаиков Янки Купалы, Якуба Коласа, Максима Багдановича, Каруся Каганца, Тишки Гартного и других. Именно литература отстаивала право белоруса на социальное, политическое и культурное равенство. Она возвращала белорусу высокий смысл жизни. На смену идеала мученика в белорусскую литературу пришел новый возрожденческий тип человека, который начал осознавать сам свою ценность и моральную силу. И это в условиях Российской империи, где государство было инструментом насилия, где даже литературное творчество становилось политической деятельностью. Значительными были успехи в развитии белорусского искусства и театра. По мере усиления и развития белорусской культуры развивалось и крепло белорусское национальное движение, что было по словам одного из редакторов газеты «Наша Нива», «...громадным богатством и

*Кобрин Михаил – преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Барановичского государственного университета, аспирант Института истории НАН Беларуси.

достоянием для всей общеславянской и мировой человеческой культуры»¹. На рубеже веков белорусская нация как политическая категория находилась в поиске своего формирования. Она существовала главным образом как явная тенденция идейных поисков национальной элиты. Даже большинство жителей Беларуси называло себя «местными». Этот термин представляет собой интересный феномен массового сознания населения для белорусского национального движения. Его можно трактовать как подсознательное стремление избежать национального самоопределения. Главным образом преобладали социальные и конфессиональные формы идентификации. Введенные правительством ограничения в социально-экономической сфере задерживали процесс модернизации общества. В такой ситуации с учетом процесса демократизации общества увеличение национальной идеи гарантировалось ее соединением с популярными тогда политическими идеологиями с их популистскими социальными программами. Роль катализатора национального движения в начале XX века могла отыграть социал-демократическая модель социалистической идеологии или социалистические лозунги. Эта модель отразилась в виде польских, российских и еврейских партий. Первой политической белорусской организацией в начале XX века стала Белорусская революционная партия, основанная В. Ивановским. Но она просуществовала недолго. В 1903 г. на смену ей пришла организация под названием Белорусская революционная громада. Обе эти организации скорее напоминали клуб по интересам, чем политические партии. Становлению первой белорусской политической партии содействовала революция 1905–1907 гг., в которую она вступила под названием Белорусская социалистическая громада. У истоков политического крыла белорусского национального движения стояли В. Ластовский, братья Иван и Антон Луцкевичи, А. Бурбис, Ф. Умястовский и В. Ластовский.

Вообще соединение социалистической идеологии с белорусским национальным движением было в то время невозможным, потому что в Беларуси не сформировался национальный пролетариат. Процесс модернизации общества, который ломал традиционную сословную структуру и готовил общество к восприятию национальной идеологии в Беларуси проходил очень медленно. Заторможенность процесса модернизации сдерживала процесс формирования «среднего класса», который в то время являлся главной опорой национальных движений в Европе. Белорусская национальная элита опереться на эту социальную силу не могла. Тем не менее развитие национального движения продолжалось. Наибольших успехов белорусы достигли в сфере культуры. Особую роль в процессе белорусского национального возрождения отыгрывала газета «Наша Нива». Газета вела борьбу за признание права белорусской нации на самоопределение, за равенство белорусов с другими народами. Неслучайно она стала символом национально-культурного Возрождения. Поэт Максим Богданович в 1916 г. в статье «Белорусское возрождение» следующим образом оценил значение «Нашей Нивы»: «...Ставя своей целью всестороннее возрождение белорусской народной культуры, а это значит, твердо стоя на определенной демократической традиции, она пробилась себе дорогу в самые глухие места

Беларуси, в самые темные круги общества. Для многих тысяч людей она была первой прочитанной газетой, первым источником знаний, которая не имела казенной печати и говорила простым и ясным языком. Для белорусского крестьянина, который привык к мысли, что он – хам, а его язык – хамский, «Наша Нива» обратилась на этом языке, вызывая и к ней, и к самому себе, пробуждая чувство собственного достоинства»². В тоже время борьбу за национальную школу белорусы проиграли.

Во время революции 1905–1907 гг. вопрос о существовании белорусской школы являлся одним из главных вопросов белорусского национального движения. Роль школы в процессе формирования нации в начале XX века трудно переоценить. Ни одно средство ведения пропаганды не может сравниться с школьной. Именно здесь идеология национальной элиты должна соединяться с массовым сознанием. В тоже время белорусы многое сделали для подготовки и издания учебной литературы. Так, в Петербурге был издан первый белорусский букварь «Белорусский лемантарь или Первая наука чтения», который вводил новую графическую систему для белорусского латинского алфавита. Его основой был чешский алфавит. Ряд белорусских ученых Б. Пачепко, А. Смолич, А. Луцкевич, Я. Станкевич работали над созданием грамматики белорусского языка для школ. Но эту работу сделал Б. Тарашкевич. Он впервые на высоком научном и методическом уровне определил правописные и грамматические нормы белорусского языка. Но пока деятели белорусского национального движения готовили учебную литературу, в Беларуси тайно создавались русские и польские школы. Выпускников учительских семинарий на территории Беларуси деятель белорусского национального движения И. Лесик позже назвал «наилучшими проводниками муравьевской политики обрусения»³. Эти «местные русификаторы» имели чрезвычайно большое влияние на крестьянство, ибо сами были связаны с ним своим крестьянским происхождением.

Серьезной преградой расширению белорусского национального самосознания представляли собой польские тайные школы, которые быстро множились и вели активное воспитание в польском духе. Тип белорусского учителя-патриота, каким была например Алоиза Пашкевич, оставался абсолютным меньшинством. В это время оформляется идея белорусской политической самостоятельности. Уже первая программа БСГ (1903) включала требование независимой демократической белорусской республики. Но это вряд ли было итогом эволюции белорусской идеи. Наверное, это было результатом влияния партий польских социалистов и литовских социал-демократов, которые ранее включили в свои программы требования независимости для Польши и Литвы. В 1905 г. на польско-литовско-белорусско-еврейских съездах виленских автономистов также обсуждался вопрос про территориальные и этнические границы автономии. Большинство участников высказывалось за автономию «исторической Литвы», что не удовлетворило литовских представителей, которые отстаивали концепцию «этнографической Литвы» и не желали объединяться со всеми белорусскими землями⁴.

В конце 1915 г. среди виленских автономистов возродилась идея самостоятельности «исторической Литвы», которая выразилась в обращении Временной Рады Конфедерации Великого Княжества Литовского (декабрь 1915 г.). Активную роль в деятельности Временной Рады отыгрывал А. Луцкевич. Он сформулировал основные компоненты белорусской национальной идеи: идея самобытной белорусской истории, осознание принадлежности к отличимому культурному типу, где важную роль отыгрывал белорусский язык, представление о территориальных границах расселения белорусской нации, собственная национальная политика. Укрепление политических позиций сдерживалось отсутствием белорусской политической партии. Газета «Наша Нива» не могла полностью заменить партию. Вообще, для «нашенивского периода» характерна недооценка роли политической работы среди широких кругов населения. Политический контакт с широкими кругами населения был потерян. Место социально-политической программы белорусского национального движения заняла национальная программа. Но между тем только соединение национальной идеологии с популярными социальными и политическими лозунгами позволяло рассчитывать на создание широкой социальной базы белорусского национального движения. Тем более, что с началом Первой мировой войны в связи с размещением в Беларуси огромного количества российских войск и наплывом беженцев из Польши ситуация для белорусского национального движения еще более ухудшилась.

Либерализм, который содействовал присоединению к белорусскому движению представителей высших слоев общества, не мог стать основой массового движения, потому что в Беларуси так и не сформировался средний класс. Консервативная идеология только эпизодически имела отношение к белорусскому движению. Что касается социализма, который быстро увеличивал количество своих сторонников, то в Беларуси по-прежнему социалистическая идеология развивалась преимущественно как польская, еврейская и великорусская. Социалистическое движение было представлено Польской партией социалистической, БУНДом, Партией социалистов-революционеров, меньшевиками и большевиками. Эти партии белорусское национальное движение игнорировали. Отсутствие белорусской социалистической партии, которая бы пробовала соединить популярные социалистические лозунги с белорусской национальной идеей, делало белорусское движение аутсайдером в межпартийном и межэтническом соревновании за влияние среди населения.

События Первой мировой войны разъединили белорусское национальное движение. После оккупации Вильно германскими войсками представительным центром движения на западе от фронта стал Белорусский народный комитет, который возглавил А. Луцкевич. Он же был руководителем созданной в 1915 г. Белорусской социал-демократической рабочей группы. Появление этой организации было явным следствием разочарования белорусских деятелей российским либерализмом, который с самого начала войны занял великогосударственные позиции. Достаточно толерантные отношения германских оккупационных властей к национально-культурным требованиям белорусского движения содействовали

в сорок времени выработке в виленском белорусском окружении основ национальной политики. Она базировалась на идее строительства белорусско-литовской государственности. Временная Рада Конфедерации ВКЛ в результате обострения национальных отношений распалась. Но белорусы остались сторонниками идеи федерации или конфедерации Беларуси и Литвы. Приверженность белорусов идее возрождения государственности бывшего Великого Княжества Литовского возможно разъяснить осознанием нехватки собственных сил для работы над созданием мононационального белорусского государства. Литовцы могли стать относительно немногочисленным, но очень активным и энергичным союзником, который уже достиг определенных успехов, в том числе и на международной арене. Возрожденное ВКЛ представляло бы собой довольно крупное европейское государство, в развитии отношений с которым могли проявить заинтересованность другие государства.

Кроме того Белорусско-литовская конфедерация позволяла избежать раздела этнической белорусской территории. «Виленские белорусы» подготовили и представили на международную конференцию в Лозанне (Швейцария) (1916) специальный меморандум, в котором отстаивали права белорусов на национально-государственное развитие. Впервые «белорусский вопрос» был внесен на обсуждение европейского содружества. В марте 1917 г. А. Луцкевич в специальном меморандуме, посланном канцлеру Германии, сформулировал главную цель белорусского движения: «создание из трех объединенных областей – Беларуси, Литвы и Курляндии, занятых германскими войсками, независимой государственной организации»⁵. Столицей этой конфедерации виделся г. Вильно. 1 сентября 1917 г. собрание виленских белорусских организаций направило телеграмму в германский рейхстаг, в котором высказывало надежду, что Германия поможет «реализации политических идеалов, разделенного фронтом 9-ти миллионного белорусского народа, на основе единства с этнографической Литвой и Курляндией»⁶. Аналогичные документы направлялись политическим руководителям Германии и позже. Литовские деятели не воспринимали эту идею. Они твердо стояли на позициях создания мононационального литовского государства в границах так называемой «этнографической Литвы» со столицей в Вильно.

Идея совместного государства с белорусами для них была непримиримой. В своем стремлении к независимости «этнографической Литвы» литовцы находили поддержку германских властей. Белорусы пробовали перехватить инициативу. На порядок дня стал вопрос консолидации всех белорусских сил. Путь к этому лежал через формирование политического национального государства. В сентябре 1917 г. во время очередного собрания белорусских организаций Вильно было принято решение о проведении Белорусской конференции. На ней должны были быть представлены все белорусские организации, что действовали на запад от фронта.

Главной целью представительного форума была координация усилий в деле строительства собственной государственности в союзе с литовской нацией. Земли восточной и центральной Беларуси планировалось присоединить к «этому

самобытному государству»⁷. Был создан Организационный комитет. Его члены на страницах белорусской газеты «Гомон» заявили, что перед белорусским движением с западной стороны фронта стоит двойная задача – культурно-национальное и политико-государственное самоопределение. Главной целью объявлялось создание собственной государственности в пределах белорусско-литовского края. «Идеал сознательного белорусского гражданства – построить свое государство на таких основах, чтобы оно соединило заново разорванные военным фронтом Белорусские земли, собрало вновь всю белорусскую многомиллионную семейку, обеспечила возможность всестороннего – национального, экономического, гражданского развития всех жителей края без разницы рода и племени. Но чтобы этот идеал привести в жизнь, нужно чтобы его приняли и поддержали не только руководящие политические круги белорусского общества, а весь наш народ – все белорусы»⁸.

В Организационный комитет вошли братья И. и А. Луцкевичи, В. Ластовский, И. Соловей, К. Шафнагель, В. Толочко, В. Святополк-Мирский, иеромонах Саватий. Конференция прошла с 23 по 25 января 1918 г. Итоговые документы свидетельствуют, что определенная консолидация участников была достигнута. Представители белорусских организаций согласились с ранее выработанной виленскими белорусами концепцией белорусской государственности: «Будучи глубоко убеждены, что только полная государственная независимость может обеспечить белорусскому народу возможность всестороннего экономического и культурно-национального развития ... представители белорусов ... требуют, чтобы оккупированные литовско-белорусские земли создали независимое демократическое государство, которое бы состояло из двух влиятельных национально-территориальных единиц – белорусской и литовской, тесно связанных с независимой Курляндией»⁹. Впервые идея белорусской государственности прозвучала как требование значительной части белорусского народа.

На конференции была избрана Виленская Белорусская Рада, как представительный орган белорусских национальных организаций. Однако германские оккупационные власти проигнорировали белорусские требования. Они сделали ставку на литовское движение. Он решили признать независимость «этнографической Литвы» со столицей в Вильно. На востоке Беларуси роль руководящего органа белорусского движения отыграл Минский отдел Белорусского общества помощи жертвам войны. Здесь активизация белорусского национального движения произошла после Февральской революции 1917 г. Во главе России оказалось либеральное правительство. Этот факт усилил либеральные тенденции в белорусском движении. В марте 1917 г. в Минске состоялся съезд белорусских организаций, которые объединялись на платформе либерализма. На съезде был создан Белорусский национальный комитет. Его возглавил Р.Скирмунт. Период между февралем и октябрём 1917 г. был временем быстрой радикализации широких слоев населения, которые присоединялись к активной политической деятельности.

Для большинства населения Беларуси идея социальной революции была более притягательной, чем идея национального самоопределения. Это было итогом доминирования социалистических лозунгов политических партий. Весенние

крестьянские съезды и летние выборы в городские думы показали, что политическими лидерами в Беларуси являются эсеры, меньшевики, бундовцы и большевики. По мере развития белорусского национального движения и дальнейшего углубления общероссийского социально-политического и экономического кризиса настроения значительной части членов партии социалистов-революционеров начали меняться. Они постепенно воспринимали Беларусь как самобытный регион, который имеет собственные интересы. Летом и осенью 1917 г. на многочисленных крестьянских, учительских и других съездах провозглашалась идея объединения всех белорусских губерний в крупную административно-территориальную единицу – область. Имелось в виду то, что «Белорусская область» будет пользоваться широкой хозяйственной самостоятельностью и иметь самоуправление. Это уже был определенный шаг вперед в направлении национального восприятия. В октябре 1917 г. власть в России захватили большевики. Росла их популярность и в Беларуси. Политика большевиков вызывала недоверие белорусских национальных лидеров. Среди них росло осознание, что рассчитывать нужно только на собственные силы. Все чаще в среде общественности высказывалась идея создания белорусского органа власти. Легитимность такому органу мог дать только общеполитический форум. Идея о его созыве осенью 1917 г. высказывалась разными белорусскими организациями. Наконец была достигнута договоренность о созыве в декабре 1917 г. Всебелорусского съезда. Всебелорусский съезд как и Белорусская конференция сыграли заметную роль в процессе формирования политической белорусской нации. На съезде в развернувшихся дискуссиях обсуждалась историческая судьба Беларуси, ее особенности и перспективы. Одни представляли Беларусь отдельной республикой, которая с другими республиками создаст общероссийский федеративный союз, другие связывали будущее Беларуси только с идеей областной автономии в пределах федеративной демократической России.

В тоже время дискуссии содействовали пониманию и политической консолидации очень широкого спектра политических сил Беларуси – от сторонников «независимой Беларуси» до «областников». Только в ночь с 17 на 18 декабря 1917 г. был найден компромисс, который удовлетворил всех делегатов. Был принят первый пункт резолюции, который гласил: «...Закрепляя свое право на самоопределение, объявленное российской революцией, и утверждая республиканский демократический строй в межах Белорусской земли, ради спасения родного края, и защиты его от раздела и отрыва от Российской Демократической Федеративной Республики. Первый Всебелорусский съезд объявляет: создать из своего состава орган краевой власти в виде Всебелорусского Совета крестьянских, солдатских и рабочих депутатов, который временно становится во главе управления краем, вступая в деловые отношения с центральной властью¹⁰. Такое решение свидетельствовало о том, что в сознании национальной элиты «Белорусская земля» с этнической территории постепенно преобразовывалась в национально-политическое понятие. Беларусь уже представлялась как определенный субъект общероссийского содружества народов. Такая постановка вопроса свидетельство-

вала про дальнейшую эволюцию сознания белорусской политической элиты в направлении идеи полного государственного суверенитета. Следующие пункты резолюции съезд принять не смог. Его работа была прервана вооруженными солдатами во главе с комендантом Минского гарнизона М. Кривошеиным. Съезд был разогнан.

Разгон Всебелорусского съезда не остановил натуральный процесс формирования политической белорусской нации. Съезд успел избрать Совет съезда, который затем создал Исполком Всебелорусского съезда. В феврале 1918 г. возобновились мирные переговоры между делегацией Советской России и Германии. Белорусские представители к участию в выборах не были допущены. Руководитель советской делегации отказался принять германские требования, и 18 февраля 1918 г. немецкая армия начала наступление. Российская армия отступала. Органы власти большевиков при приближении германских войск к Минску эвакуировались. 21 февраля 1918 г. в Минск вступили немецкие войска. В этот день Исполком Рады БНР издал Первую уставную грамоту к народам Беларуси, в которой объявил себя высшей гражданской властью на белорусских землях. Легитимность действиям Исполкома придавало его избрание делегатами Всебелорусского съезда. Исполком Всебелорусского съезда создал Народный Секретариат Беларуси, а его руководителем назначил И. Воронко.

Германские власти сначала не признавали белорусское правительство. Но уже через месяц они согласились статус Народного Секретариата как представителя белорусского населения и разрешили вести легальную культурную, просветительскую и политическую деятельность. Одновременно было создано Белорусское Народное Представительство в которое вошли деятели консервативно-либерального направления. Их целью было достижение государственной независимости. Германия рассматривалась как опекун белорусского государства. 9 марта 1918 г. Исполком Рады Всебелорусского съезда издал Вторую уставную грамоту, в которой провозглашалась на этнических белорусских землях Белорусская Народная Республика (БНР). В этот день Исполком Всебелорусского съезда объявил себя Радой БНР и взял на себя функции временной законодательной власти. Февральское германское наступление ликвидировало линию фронта и позволило объединить два центра белорусского движения – минский и виленский. 18 февраля 1918 г. Германия официально признала Литовское государство со столицей в Вильно. Этот шаг означал крушение надежд виленских белорусов на возрождение белорусско-литовской государственности. 18 марта 1918 г. Виленская Белорусская Рада вошла в состав Рады БНР. Активность деятелей белорусского национального движения привела к принятию 25 марта 1918 г. Третьей уставной грамоты БНР, в которой провозглашалась независимость БНР. Это было безусловной победой национальных сил. Идея собственной государственности окончательно стала неразрывной частью белорусского Возрождения.

Таким образом, белорусское национальное движение прошло сложный путь развития от «культурного накопления» до идеи собственного государственного суверенитета. Но еще предстояло еще добиться признания независимости БНР.

Заторможенность процесса формирования белорусской политической нации, недооценка белорусскими деятелями важности поддержки национальной идеи, и в связи с этим, затянувшееся непонимание важности политической идеологии в пропаганде национальных ценностей, наконец отсутствие влиятельных союзников-субъектов международного права не позволили добиться реального суверенитета БНР. Но борьба за белорусскую государственность продолжалась.

¹ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Частка 1. – Мн., 1994. – С. 431.

² Багдановіч М. Беларускае адраджэнне. – Мн., 1994. – С. 25.

³ Лесік І. Культурны стан Беларусі к моманту Лютаўскай рэвалюцыі // Беларусь: нарысы гісторыі, эканомікі, культуры і рэвалюцыйнага руху. Пад рэд. П. Сташэўскага, З. Жылуновіча, У. Ігнаціўскага. – Мн., 1924. – С. 114.

⁴ Romer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. – Lwow, 1908. – S. 352.

⁵ Цэнтральная бібліятэка АН Літвы. Адзел рукапісаў. – Ф. 21–277. – С. 12.

⁶ Abramowicz L. Litwa podczas wojny: zbior dokumentow, uchwal, odezww I t.p., – Warszawa, 1918. – S. 128.

⁷ Газета «Гомон». – 1917. – № 86. – С. 1.

⁸ Газета «Гомон». – 1917. – № 93. – С. 1.

⁹ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. – Ф. 1135. – Воп. 4. – Дз. 30–38. – Л. 1.

¹⁰ Турук Ф.Ф. Белорусское движение. – Москва, 1921. – С. 106.

УДК (477)«1906–1917»

Володимир Милько*

**ДЕПУТАТИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ
У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ДИНАМІКА
ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СКЛАДУ (1906–1917 рр.)**

У статті проаналізовано динаміку етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст у складі Державних Дум Російської імперії (1906–1917). Автором з'ясовано комплекс чинників, що визначили особливості цього процесу.

Ключові слова: Державна Дума, Російська імперія, українські депутати, вибори, етносоціальний та політичний склад.

В статье проанализирована динамика этносоциального и политического состава депутатского корпуса от украинских губерний и городов в составе Государственных Дум Российской империи (1906–1917). Автором выяснено комплекс факторов, определивших особенности этого процесса.

Ключевые слова: Государственная Дума, Российская империя, украинские депутаты, выборы, этносоциальный и политический состав.

In the article was analyzed the dynamics of political ethnosocial and deputies from the Ukrainian provinces and cities in the State Duma of the Russian Empire (1906–1917). The author defined factors which determined the features of this process.

Keywords: State Council (Duma), Russian Empire, Ukrainian deputies, elections, ethnosocial and political composition.

Початок ХХ ст. для Російської імперії ознаменований бурхливими революційними потрясіннями, і мав своїм наслідком введення конституційних засад у її самодержавний устрій, зокрема, створення нового представницького законодавчого органу державної влади – Державної Думи, з юридичного погляду – нижньої палати російського парламенту (верхньою стала реорганізована Державна Рада).

Відсутність історичного досвіду функціонування інститутів парламентаризму у самодержавній Росії обумовила актуалізацію ряду організаційних проблем у її діяльності. Крім того, перед новоствореною Державною Думою постала необхідність вирішення назрілих питань суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Однак наростання протиріч між самодержавством та парламентом,

* **Милько Володимир** – аспірант Інституту історії України НАН України, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Рєнт О. П.

обмеження повноважень останнього недосконалим законодавством, політична та етнічна мозаїчність новоствореного органу не дозволили йому ефективно працювати.

Всі названі проблеми у деякій мірі були і залишаються притаманними і для розвитку сучасного українського парламентаризму початку ХХІ ст. Тому аналіз проблеми їхнього виникнення та вивчення історичного досвіду спроб вирішення деяких із них, у нашому контексті: етносоціального та політичного складу парламенту як одного із чинників міжвладного протистояння та впливу самодержавства на формування складу депутатського корпусу, є актуальними. Науково значимим полишається також проблема аналізу взаємозв'язків між реальними політичними електоральними уподобаннями населення українських губерній і міст початку ХХ ст. та фактично обраним складом I–IV Державних Дум Російської імперії (1906–1917).

Метою дослідження є аналіз динаміки змін етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст Державних Дум Російської імперії (1906–1917) і визначення чинників, що їх визначали.

Історіографія вивчення діяльності Державних Дум Російської імперії представлена широким спектром історичних та політологічних праць, однак питання участі депутатів від українських губерній і міст у роботі російського парламенту початку ХХ ст. та аналіз динаміки змін етносоціального та політичного складу депутатського корпусу не знайшли свого комплексного висвітлення.

Дослідження діяльності Державних Дум Російської імперії розпочинається практично з часу початку її діяльності. Усього ж за період 1906–1912 рр. з'явилося більше 400 праць відповідної тематики¹. Але суттєвим недоліком праць дорадянського (або думського) періоду є те, що майже всі вони мали партійно-політичний, історико-мемуарний або публіцистичний характер. Значне місце у цих виданнях займали питання особливостей тогочасної виборчої системи, місця і ролі парламенту у системі вищих органів влади Російської імперії, механізму функціонування та партійного складу Державних Дум, характеристики процесу обговорення окремих суспільно-політичних та економічних питань під час думських засідань. Науково значимими для нас є дослідження Боїовича М.², Герье В.³, Ольшанського М.⁴ та ін.⁵. Автори названих праць подають інформацію переважно біографічного характеру про депутатів Державних Дум, акцентуючи увагу і на їхній парламентській діяльності.

У цілому історіографія цього періоду відзначена досить об'єктивною характеристикою соціального та політичного складу, однак при розгляді питання щодо визначення національної приналежності парламентарів, науковці початку ХХ ст. українців часто відносили до росіян, штучно збільшуючи таким чином представництво останніх.

Радянський період історіографії характеризується вивченням переважно діяльності більшовиків та представників інших партій соціалістичного спрямування у складі Державних Дум Російської імперії. Серед загалу праць цього періоду актуальними для означеної теми є дослідження Г. Герман⁶, М. Лещенко⁷, Ф. Лося⁸, В. Попика⁹, Черменського Є.¹⁰, у яких здійснено побіжний аналіз особливостей виборчого процесу та характеристики соціально-політичного складу

депутатського корпусу. Однак, ураховуючи пріоритетність класового підходу при аналізі суспільно-політичних процесів та явищ, дослідження національного складу парламентарів та відповідно співвідношення з їхньою політичною приналежністю залишилися поза увагою радянських дослідників.

Сучасна історіографія означеної проблеми представлена, як роботами сучасних російських науковців (Кір'янов І., Лук'янов М.)¹¹, так і вітчизняних істориків (Білокінь О., Глушковецький А., Доморослий В., Коник О., Реєнт О., Циганюк М., Шандра В. та ін.)¹². Дослідження українських істориків пов'язані з акцентуванням уваги виключно на розгляді українського питання у роботі Державних Дум, лише побіжно звертаючи увагу на етносоціальні та політичні характеристики депутатів від українських губерній та міст, що обумовлює нагальність комплексного дослідження з цієї проблематики.

Джерельна база включає архівні документи та матеріали періодичної преси, мемуарну літературу¹³. Архівні матеріали дозволяють визначити особливості урядової політики напередодні та під час виборів до Державних Дум, простежити її вплив на формування парламентського складу. Натомість співставлення даних публікацій загальноросійських журналів («Окраины России») та української періодики («Украинская жизнь», «Вільна Україна») дає змогу об'єктивно проаналізувати динаміку зміни етносоціального та політичного складу депутатського корпусу.

Аналізуючи динаміку змін етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст у складі Державних Дум Російської імперії (1906–1917) слід враховувати три комплекси передвиборчих факторів, що впливали на його формування: особливості виборчого законодавства та урядової політики по відношенню до виборців і кандидатів, агітація правих, націоналістичних політичних партій та організацій, роль періодичної преси у передвиборчій агітації.

Проведення виборів до I та II Державних Дум Російської імперії регулювалося двома основними законодавчими актами: «Положенням про вибори до Державної Думи» від 6 серпня 1905 р. та Указом «Про зміни та доповнення «Положення про вибори до Державної Думи»» від 11 грудня 1905 р. Особливості проведення виборів до III та IV Дум визначало «Положення про вибори до Державної Думи» від 3 червня 1907 р.¹⁴. Однак еволюція законодавства не означало його зміни у бік демократизації та розширення виборчих прав населення. Натомість спостерігався зворотній процес – введення ряду обмежень, які були встановлені ще до початку роботи III Державної Думи (багатоступеневість виборів: для поміщиків та міського населення – двоступенева система, для промислового робітництва – триступенева, для селянства – чотирихступенева, майновий ценз, об'єднання станового принципу із безстановим та ін.), дозволяли уряду контролювати хід виборчої кампанії та впливати на її результати. Так, дотримання станового принципу призвело до того, що один виборщик обирався 2 тис. чол. землевласників, 4 тис. чол. міщан, 30 тис. чол. селянського та козацького населення, 90 тис. чол. робітників¹⁵.

Таким чином, запровадження антидемократичного виборчого законодавства стало одним із головних методів впливу царського уряду на формування лояльного етносоціального та політичного складу депутатського корпусу Державних Дум.

У складних внутрішньополітичних умовах проходили кожні вибори, які супроводжувалися політичними репресіями, арештами, підтримкою місцевою адміністрацією окремих проурядових політичних партій та кандидатів. Ці заходи мали менший вплив на виборчий процес у великих містах, однак їхня присутність на всіх етапах виборчого процесу була очевидною для кожного регіону. Це було пов'язано не лише із намаганням влади не допустити обрання опозиційно налаштованих кандидатів, а й з планами протидії можливим революційними акціями протесту. Зокрема, вже під час обрання виборщиків, що обирали депутатів до I Державної Думи, у Херсоні місцева адміністрація активно та відкрито підтримувала блок чорносотенців¹⁶. На Поділлі від участі у виборчому процесі було усунуто представників інтелігенції, що були особливо популярні серед селянства губернії. За даними газети «Речь» (друкований орган Конституційно-демократичної партії), активно проводилася «передвиборча чистка» у Житомирі, звідки до Архангельська було вислано два поміщика, сільський вчитель та 2 селянина. Напередодні виборів до I Думи в'язниця Ніжина (Чернігівська губернія), за свідченням сучасника, була переповнена політичними арештантами, яких утримувалося до 120 чол., тоді як нормами передбачалось утримання лише до 60 чол.¹⁷. Загалом, подібні заходи проводилися напередодні кожних виборів і динаміка демонструє їх розширення та урізноманітнення.

Під час виборчої кампанії до Другої Думи основними заходами урядового впливу на виборчий процес стали: роз'яснення Сенатом Указу «Про зміни та доповнення Положення про вибори до Державної Думи» від 11 грудня 1905 р., заборона брати участь у виборах депутатам I Державної Думи, що підписали Виборзьку відозву (180 чол.), створення проурядових політичних організацій (напр., «Союзу російського народу»), «коригування» списку виборців шляхом арештів та заслань «небажаних» кандидатів та ін.

Виборча кампанія до Третьої Думи характеризувалася застосуванням нового владного засобу впливу на виборчий процес: списки виборщиків могли бути оприлюднені лише із дозволу заступника міністра внутрішніх справ¹⁸. Але широко використовувалися і «старі» методи. Так, у Константинопольському повіті Полтавської губернії було проведено 30 обшуків¹⁹. Влада не обмежувалася лише адміністративними засобами, але і мала намір використати силові методи дій. Так, командуючим військових округів було наказано залучати військові частини розроблено на випадок масових протестів під час розпуску Другої Думи у червні 1907 р. (напр. у Київському військовому окрузі)²⁰.

Про різноманіття методів урядового впливу (по відношенню до окремих соціальних категорій та політичних груп) незалежному перебігу виборчого процесу до IV Державної Думи свідчить поданий сучасником опис подій: «представників опозиційних партій особливо наполегливо усували від виборів до нової думи. Їм не давали збиратися, забороняли доповіді їхнім виборцям... Тяжко

довелося населенню під час виборів до Четвертої Думи. Погрози, арешти, заслання, усунення від виборів, перенесення виборів у незручне для більшості виборщиків місце, або призначення їх у незручний час, неповідомлення виборщиків і усілякі інші перешкоди широко практикувалися на місцях. Що тільки не робилося, яких тільки пасток і навіть беззаконня не вигадувалося, щоб зібрати покірну і слухняну Думу, щоб провести до неї правих і націоналістів. Саме цим партіям усіляко допомагали місцева та вища влада, їм дозволялося все те, що посилено заборонялося їх противникам»²¹.

Отже, одним із визначальних чинників, що впливав на формування політичного складу I–IV Державних Дум був також урядовий тиск, названий С. Петлюрою «терором, по відношенню до виборців та партій, який значно деформував реальні політичні симпатії населення»²².

Аналізуючи склад депутатів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах за етнічними, соціальними та політичними параметрами варто враховувати кількісні показники, що були найстабільнішими із усіх перелічених параметрів. Так, до I та II Державних Дум парламентарі обиралися виборцями від 9 українських губерній та 4 міст. Відповідно, від Волинської губернії кількість депутатів складала 13 чол., від Катеринославської – 9 чол., Київської – 15 чол., Подільської – 13 чол., Полтавської – 12 чол., Таврійської – 6 чол., Харківської, Херсонської і Чернігівської – по 10 чол. Кількість депутатських місць від українських міст була розподілена наступним чином: населення Катеринослава, Києва, Одеси та Харкова обирало по одному парламентарю²³. З червня 1907 р. цей розподіл депутатів від українських міст був дещо змінений доповненням ст. 5 «Положення про вибори до Державної Думи», за яким міста Катеринослав та Харків були виключені із списку міст, які могли делегували своїх депутатів до парламенту, натомість частка міст Києва та Одеси була збільшена вдвічі (по 2 депутати)²⁴. Подібна зміна розподілу депутатських місць пов'язана із намаганням влади не допустити обрання від названих міст представників лівого спрямування, як це було характерно для II Державної Думи, коли Караваєв О.Л. (від Катеринослава) та Познанський М.М. (від Харкова) входили до складу фракції лівого спектру – трудовиків. Зважаючи на те, що індустріальний розвиток Сходу України обумовлював переважання у великих містах робітничого населення, то у них традиційно сильні позиції мали ліві партії. І тому побоювання імперського уряду щодо можливого якісного опозиційного представництва від цих міст були цілком обґрунтованими. Крім того, запроваджена система прямих виборів з різною системою обмежень у містах Києві та Одесі усувала від виборчого процесу таку категорію, як наймані працівники.

Загальна кількість парламентарів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах Російської імперії незмінно нараховувала 102 чол., і, відповідно, у випадку добровільної відмови певного депутата виконувати обов'язки, його усунення та ін. склад парламенту поповнювався в результаті проведення довиборів, які імперський уряд також процедурно використовував для зміни неугодних їй депутатів. Так, за п'ятирічний термін роботи III Думи (1907–

1912 рр.) 4 депутати від українських губерній та міст померло, 4 – склали із себе повноваження. У 1909 р. на довиборах в Одесі після смерті депутата Й. Пергамента депутатом було обрано представника Конституційно-демократичної партії (в цілому опозиційної до урядової політики), але, використовуючи адміністративний ресурс, влад замінила його депутатом М. Рено, що став членом фракції незалежних націоналістів²⁵. Подібна практика була поширена під час довиборів до кожної Думи і спрямовувалася на зменшення кількісного складу у парламенті представників політичних партій ліберального та лівого спрямування.

Дослідження питання динаміки етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст у складі Державних Дум Російської імперії (1906–1917) вимагає особливо прискіпливого аналізу існуючих статистичних даних. Це пов'язано з тим, що переважна більшість існуючих джерельних відомостей (у тому числі архівних) ґрунтується на інформації, яку подавали самі депутати заповнюючи відповідну анкету або відповідаючи на запитання у ході усного опитування²⁶. Особливо це стосується даних щодо національної приналежності. Недостовірність анкетних даних, перш за все, пов'язана, як із тогочасною офіційною національною політикою влади, так і особистим ставленням окремих депутатів до вирішення питання своєї національної приналежності. Яскравим прикладом такої неточності даних анкет є інформація стосовно національності депутата від Подільської губернії I Державної Думи Івана Кириловича Заболотного. Зокрема, він назвав себе «росіянином», а його молодший брат – всесвітньої відомий мікробіолог та епідеміолог Данило Кирилович Заболотний у своїй «Автобіографії» вкаже, що за національністю він є українець²⁷.

У даному випадку ми можемо констатувати цілеспрямоване прагнення вказати недостовірну інформацію, щоб унеможливити дискримінації з боку влади за національною ознакою. Звісно, труднощів щодо національної ідентифікації відомих депутатів від українських губерній (напр. Біляшівський М., Гредескул М., Ковалевський М., Петровський Г., Родзянко М., Шемет В., Шраг І., Шульгін В. та ін.) не виникає. Однак вирішення цього питання по відношенню до більшості парламентарів I–IV Державних Дум, які ні до обрання, ні після, не виявляли активної громадсько-політичної позиції, є досить складним завданням.

Аналізуючи у кількісному відношенні етнічний склад I–IV Державної Думи, варто зазначити, що поряд із інформаційними анкетами, заповненими особисто парламентарями, інформація з періодичних видань та мемуарної літератури дозволяє досить детально проаналізувати етнічний склад парламентарів від українських губерній та міст у I–II Державних Думах та виокремити у ньому частку депутатів, що ідентифікували себе українцями. Натомість значно складнішою ситуація є по відношенню до депутатського складу Дум третього та четвертого скликання: належність їх переважної більшості до партій правого та націоналістичного спрямування обумовлювала відкидання ними українського національного питання та заперечення своєї української самоідентичності. Яскравим прикладом цього є заповнення анкет депутатами III Державної Думи від Подільської губернії. Так, усі із 13 народних обранців зарахували себе до росіян²⁸. Однак із статті націоналістичної газети

«Окраины Росси» присвяченій аналізу результатів виборів, можна отримати зовсім інші дані – 6 депутатів від Подільської губернії були українцями («малоросами») ²⁹. Останні результати, враховуючи політичну спрямованість вказаного видання, а відтак його незацікавленість у навмисному збільшенні числа парламентарів-українців, є більш достовірними.

Досліджуючи місце українського питання у IV Державній Думі, О. Білоусенко (літературний псевдонім О. Лотоцького) зазначав, що виборчий закон від 3 червня 1907 р. «передав результати парламентських виборів до рук великих землевласницьких класів», що, власне, і вирішило долю представництва національно свідомого українства у парламенті цього скликання (так само як і попереднього). З цього, цитований нами публіцист та громадсько-політичний діяч виводив логічний висновок про взаємозв'язок між третьочервневим законом та відсутністю в IV Державній Думі представництва українського народу, як такого ³⁰. Однак, деякі парламентарі, напр., депутат-націоналіст від Київської губернії А. Савенко, не бажаючи визнавати цей очевидний для прогресивної громадськості факт, наголошував на об'єктивному процесі падіння популярності української національної ідеї і окремих його діячів ³¹. У відповідь на таку позицію, згаданий парламентар (разом із іншим – нащадком гетьмана І. Скоропадського – Георгієм Скоропадським) за своє намагання приховати етнічне коріння і твердження про те, що українську мову вигадав М. Грушевський, був охрещений депутатом I Думи П. Чижевським «українським перевертнем» ³².

Сучасний український дослідник О. Коник, аналізуючи діяльність селянських депутатів від українських губерній та міст, порівнює представництво українського та російського народу у I–IV Державних Думах і наводить наступне пропорційне співвідношення: I Дума – 46 українців та 41 росіянин, II Дума – 39 українців та 56 росіян, III Дума – 21 українець та 71 росіянин, IV Дума – 10 українців та 85 росіян ³³. Однак наведені кількісні показники були виведені із інформації, поданої особисто депутатами, а не отримані на основі аналізу національного походження парламентарів. Тобто, у даному випадку можна говорити про суспільно-політичне позиціонування тими чи іншими обранцями як представників українського народу. Зважаючи на це, питання дослідження національного складу депутатів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах Російської імперії залишається відкритим і потребує виявлення та аналізу додаткових джерельних даних біографічного характеру.

При дослідженні динаміки зміни соціального складу депутатів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах також варто враховувати, як суб'єктивність поданих парламентарями статистичних даних, так і загалом складність визначення їхнього соціального статусу. Зокрема, дехто назвавшись селянином чи козаком, належав до цих соціальних верств лише за походженням (особливо це стосується колишніх запорожців), займаючись поряд із обробітком землі додатковими заняттями (сезонний заробіток у місті) або, взагалі, були постійними робітниками чи представниками різночинної інтелігенції тощо. Яскравим прикладом вказаних неточностей є депутат-трудолик I Державної Думи

від Чернігівської губернії Тимофій Локоть, який за походженням козак (і саме цей соціальний стан вказав у анкеті), але після закінчення Київського університету ім. св. Володимира та Московського сільськогосподарського інституту став відомим селекціонером, доктором агрономії і професором сільського господарства та лісництва³⁴. Враховуючи сказане, доцільно більш чіткіше розрізнити соціальне походження та за основне і можливі додаткові заняття депутатів.

Проведення урядом антидемократичної політики напередодні виборів до I Державної Думи обумовило особливості соціального складу депутатського корпусу від українських губерній та міст. Так, спрямованість дій адміністрації подільського регіону на те, щоб вибори стали для українського селянства несвідомим та незрозумілим актом призвела до того, що від губернії до Думи першого скликання було обрано 12 селян, з яких двоє були, навіть, неписьменними та лише одного представника інтелігенції селянського походження (І. Заболотний). Натомість у результаті часткового відсторонення від виборів селянських виборщиків Волинської губернії ця територіально-адміністративна одиниця делегувала в I Думу 5 великих поміщиків-землевласників, 1 представника духовенства та 7 малосвідомих селян³⁵. Але незважаючи на різноманітні адміністративні утиски багатьом представникам національно свідомої ліберальної опозиції все ж таки вдалося набрати більшість голосів на виборах у Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях (їх відсоток коливався від 40 до 80 %).

Низький рівень політичної освіченості сільського населення, і, відповідно, відсутність усталених політичних вподобань, обумовлювали наявність проблем дещо іншого характеру. Так, наступний характерний приклад на виборах до I Державної Думи описано на сторінках тижневика «Рідний край»: «У Чернігові на з'їзді від дрібних властителів (80) і панів (20) нікого не вибрали, бо всіх виставлених кандидатів провалили. Селяни не знають один одного, і кожний подає голос тільки за своїх сусідів. Так і роз'їхалися, нікого не вибравши»³⁶. У подальшому, обрані українським селянством депутати I та II Державних Дум, виявивши неочікувану урядом опозиційність, в переважній більшості поповнили склад трудової фракції.

Зважаючи на те, що склад перших двох Державних Дум виявився досить опозиційним щодо урядової політики, це обумовило необхідність зміни виборчого законодавства. Зокрема, одночасно із розпуском II Державної Думи було прийнято «Положення про вибори до Державної Думи від 3 червня 1907 р.» (Іменний Височайший указ царя Сенату від 3 червня 1907 р.) відповідно до якого окремі категорії селянства, зокрема, ті, хто не належав до землевласників або хто придбав землю отримавши позику від Земельного банку, втрачали право голосувати³⁷. Крім цього, цілі регіони усувалися від участі у виборах, було зменшено кількість міст, де мали проводитися прямі вибори. Такі урядові заходи однозначно впливали на майбутній соціальний та політичний склад депутатського корпусу не лише від українських губерній, а в цілому депутатського корпусу Державної Думи, збільшуючи представництво великих землевласників та буржуазії, правих та націоналістичних партій. Тому погоджуємося із твердженням В. Шандри у тому,

що проведення виборів на основі третьочервненого закону дозволило імперському уряду сформувати депутатський корпус III та IV Державні Думи із таких депутатів, «які не відображали ні реальної розстановки політичних сил, ані настрою широкої громадськості»³⁸. Наслідком прийняття нового виборчого закону для української тогочасності, за висловом дописувача журналу «Украинская жизнь» В. Садовського стало те, що «український виборець втратив своє істинне представництво у III Державній Думі»³⁹.

Аналізуючи соціальний склад депутатів від українських губерній та міст Державних Дум можна простежити тенденцію щодо зменшення кількості парламентарів-селян у III–IV Думах у порівнянні з двома першими скликаннями. Вступ переважної більшості депутатів від селянської курії до фракцій трудовиків у I та II Державній Думі, їхня особлива опозиційність спростували уявлення урядової верхівки про їх політичний консерватизм та стали одними із чинників зміни виборчого законодавства влітку 1907 р., результатом чого стало зменшення кількості селянських виборщиків більш, ніж вдвічі – з 2659 чол. до 1168 чол.⁴⁰ Наслідком цього стало поглиблення непропорціональності представництва різних станів у II–IV Державних Думах, у першу чергу між дворянством, що було представлене, головним чином, великими землевласниками-поміщиками, та депутатами від селянства. Так, українські губернії та міста у II Державній Думі Російської імперії представляли 59 селян, 17 інтелігентів, 16 поміщиків-землевласників, 6 робітників та 4 священики⁴¹. Зміна виборчого законодавства влітку 1907 р. забезпечила кількісну перевагу парламентарів-поміщиків (64 чол.) та зменшення селянських депутатів до 20 чол. у III Державній Думі та до 15 чол. у IV Думі⁴². Відповідно до такого соціального складу у суспільстві поширювалася характеристика лояльної до самодержавства III Державної Думи, як «панської»; селянство окремих регіонів України (напр., Полтавщини) наголошувало взагалі на відсутності у її складі селянських представників⁴³.

Таким чином, особлива активність селянства у революційних подіях 1905–1907 рр., формування селянськими депутатами у I–II Думах українських парламентських груп, продемонстрували хибність уявлення самодержавної влади про цю соціальну верству як опору царизму, тому аналіз соціального складу російського парламенту III–IV скликання демонструє зміну у політиці російського самодержавства щодо формування його складу, яка була спрямована на зменшення кількості селянських депутатів і, відповідно, українців, як головної етнічної складової цієї соціальної верстви.

Складність аналізу політичної ідентифікації парламентарів від українських губерній та міст Державних Дум пов'язана із поширенням у Державних Думах (особливо першого та другого скликання) практики входження депутатів одночасно до декількох фракцій. Так, членам Української парламентської Громади (I Дума) та Української трудової громади не заборонялося бути членами загальнодумських фракцій (особливо фракції трудовиків). Крім того, у кожній із Дум ми можемо спостерігати процес поповнення окремих парламентських груп

безпартійними депутатами або утворення нових фракцій, відповідно, наслідком чого, була зміна політичної ідентифікації та партійності.

На формування політичного складу кожної із чотирьох Дум опосередковано впливали шовіністичні публікації правої та націоналістичної періодики. Так, на сторінках суспільно-політичного тижневика «Окраины России», редакційна колегія якого ставила перед собою завдання викриття проявів сепаратизму, у ході виборів до II Державної Думи почали з'являтися статті, у яких лунали заклики до жителів українських губерній голосувати за правих кандидатів, які репрезентували інтереси виключно «русского населения». Натомість представники інших національностей – поляки, євреї, «украинофилы-фантазеры» та малочисельна група «русских отступников», на думку кореспондентів газети, підтримували лівих кандидатів⁴⁴.

Але незважаючи на всі негативні тенденції, що спостерігалися у виборчому процесі, склад депутатського корпусу від українських губерній та міст на початку роботи I Державної Думи був досить антиурядовим і у політичному відношенні включав 32 представників фракції Конституційно-демократичної партії, 28 трудовиків, 24 безпартійних, 12 членів правих партій, 4 депутати соціал-демократичного спектру та 2 члени УДРП⁴⁵. Вже у процесі діяльності парламенту частина безпартійних розподілилася між утвореними фракціями та групами, відбувся також міжфракційний перехід: шість депутатів увійшли до складу парламентської групи «Союз автономістів», два – фракції «Мирного оновлення», була створена також Українська парламентська громада у складі 44 чол. та ін.⁴⁶.

Активне використання урядом в українських губерніях Російської імперії охарактеризованих вище різноманітних адміністративних антидемократичних заходів призвело до зменшення чисельності фракції Конституційно-демократичної партії та трудовиків і збільшення кількості депутатів від правих партій та ліберально-поміrkованих октябристів. Хоча активна участь у виборах лівих партій соціалістичного спрямування мала позитивні наслідки – до парламенту пройшли 8 соціал-демократів, 4 соціал-революціонери та 1 народний соціаліст. Крім того, національно свідомому українству вдалося знову об'єднатись в окрему парламентську громаду і, навіть, оголосити її фракцією у складі 47 чол.⁴⁷.

Депутати від українських губерній та міст у III Державній Думі Російської імперії у період першої сесії (1907–1908 рр.) були розподілені по фракціях та групах наступним чином: 41 чол. – фракція «Союз 17 жовтня», 53 чол. – праві фракції (24 чол. – праві, 7 чол. – «національна група», 22 чол. – поміrkовані праві), 6 чол. – фракція Конституційно-демократичної партії, 2 чол. – соціал-демократична фракція⁴⁸. Таким чином, треті вибори завершилися повною перемогою політичних партій правого спрямування, що було пов'язано із особливостями виборчого законодавства та урядовою політикою. Варто відмітити, наведені кількісні показники щодо політичної ідентифікації депутатів були характерними не лише для українських губерній, а й усієї Російської імперії, тому III Дума була найбільш схильною до компромісу із самодержавством. Натомість II Дума була найбільш радикальною та конфронтаційною відносно урядової політики.

Аналізуючи політичний склад ІV Державної Думи можна констатувати чисельну перевагу націоналістів (33 чол.), октябристів (29 чол.) та правих (21 чол.), зменшення фракції Конституційно-демократичної (до 5 чол.) і соціал-демократичних партій (до 3 чол.)⁴⁹. Тим не менш, зважаючи на незмінність урядового курсу та виборчого законодавства 1907 р., піднесення політичної активності населення і його активна участь у виборах забезпечили формування більш опозиційного складу парламенту 1912–1917 рр., у порівнянні із ІІІ Думою. Однак можна цілком слушно є оцінка сучасника, що населення на останніх виборах «не перемогло, але і не було переможене»⁵⁰.

Підсумовуючи вищенаведене можна зробити висновок, що склад жодної із чотирьох Державних Дум пропорційно не відповідав ні етнічному чи соціальному складу населення Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, ні тогочасним електоральним уподобанням виборців. Така невідповідність та нездатність Думи вирішувати назрілі проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного характеру стали однією із причин радикалізації суспільних настроїв (особливо у роки Першої світової війни) та робили малоефективною парламентську діяльність, перетворивши Думу у практично недієздатну державну інституцію, створену російським самодержавством для реформування політичних засад імперського устрою у напрямку його трансформації відповідно до вимог нової суспільної моделі розвитку. Однак набутий історичний досвід легальної законодавчої роботи стане в нагоді національно свідомому українству у період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

¹ Указатель книг и брошюр о Государственной Думе. 1905–1912 гг.: Опыт библиографии. – СПб., 1913. – 60 с.

² *Боювич М.М.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв 1906–1911 гг. (Сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.). – М., 1906. – 512 с.; *Його ж.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. 1907–1912 гг. – М.: Второе издание Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 519 с.; *Його ж.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912 гг. – М.: Шестое издание Т-ва И.Д. Сытина, 1909. – 512 с.; *Його ж.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912–1917 гг. – М., 1913. – 456 с.

³ *Герье В.И.* Первая русская Государственная Дума. Политические воззрения и тактика ее членов. – М., 1906. – 120 с.

⁴ 3-й созыв Государственной Думы: Портреты, биографии, автографы. – СПб., 1910. – 56 с. Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб., 1913. – 240 с.

⁵ Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М., 1906. – 102 с.; *Кроль М.А.* Как прошли выборы Государственную Думу. – С.-Петербург., 1908. – 67 с.; Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М., – 159 с. та ін.

⁶ *Герман Г.О.* Борьба большевиков против меньшевиков на Україні по питанню виборів у другу Державну Думу // *Наук. зап. Київ. ун-ту.* – 1955. – Т. 1., Вип. 5. – С. 131–158.

⁷ *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 років. – К, 1977. – 358 с.

- ⁸ Лось Ф.С. Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955. – 404 с.
- ⁹ Потик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / АН УССР. Институт истории; Отв. Ред. В.Г. Сарбей. – К., 1989. – 100 с.
- ¹⁰ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – М., 1970. – 648 с.
- ¹¹ Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1917. – Пермь, 1995. – 168 с.; Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. – Пермь, 2006. – 368 с.
- ¹² Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Х., 2001. – 25 с.; Глушковецький А.Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): Автореф. дис. канд. іст. наук – Чернівці, 2008. – 20 с.; Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – К, 1994. – 17 с.; Коник О.О. Инженеры у складі депутації від українських губерній у Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та молоді досі сторінки: Науковий щорічник. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 6. – С. 161–168.; Коник О.О. Між університетською кафедрою та думським кріслом: українські професори-депутати у російській Думі. Харківська університетська репрезентація // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 4. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 364–378.; Ресніт О.П. Українці у Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 16. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 318–335.; Циганюк М.А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної думи в Україні // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2005. – № 9. – С. 264–274.; Шандра В.С. Модернізація політичної влади на початку XX ст. // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В.М. Литвин; авт. кол.: О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; НАН України. Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К., 2008. – С. 310–316.
- ¹³ Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М.: Госюриздат, 1957. – 646 с.; Окраины России. – 9 июня 1907 г. – № 23.; О. Білоусенко. Украинский вопрос в четвертой Думе // Украинский вестник. – № 6. – 1913. Херсон. Дописи (од наших кореспондентів) // Рідний край – 9 квітня 1906 р. – № 14.; Чикаленко Є.Х. Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки із моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. – К., 2003. – 432 с., іл. та ін.
- ¹⁴ Думский сборник. I Государственная Дума первого призыва. (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – СПб., 1906. – С. 5–8.; Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М., 1957. – С. 358–359.
- ¹⁵ Лозицкий А.Е. Избирательная система Государственной Думы // Темы жизни. 1906. – № 2. – С. 30, 34.
- ¹⁶ Херсон. Дописи (од наших кореспондентів) // Рідний край – 9 квітня 1906 р. – № 14. – С. 15.
- ¹⁷ Кроль М.А. Как прошли выборы в Государственную Думу. – С.-Петербург. – 1906. – С. 9.
- ¹⁸ Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1917. – Пермь, 1995. – С. 56.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 276. – Оп. 1 (1907 р.). – Спр. 3. – Арк. 117–119.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 232. – Арк. 10.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 3274. – Арк. 75.; Первый год жизни IV Четвертой Государственной Думы. – С.-Петербург, 1913. – С. 6–7.
- ²² Тагон С. Внутрішній огляд // Вільна Україна. – Априль 1906 г. – № 4. – С. 57.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 95. – Арк. 106.
- ²⁴ Роспуск второй Государственной Думы и новый избирательный закон // Окраины России. – 9 июня 1907 г. – № 23. – С. 336.

- ²⁵ *Кирьянов И.К.* Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. – Пермь, 2006. – С. 317, 325.
- ²⁶ *Бородин Н.* Личный состав первой государственной думы, ее организация и статистические сведения о членах // Первая Государственная Дума. Выпуск первый. Политическое значение Первой Думы. Сб. статей. – С.-Петербург, – 1907. – С. 8.
- ²⁷ *Заболотный Д.К.* Автобиография // Заболотный Д.К. Избранные труды. – К., 1956. – Т. 1. – С. 11.; *Коник О.О.* Депутат Державної Думи від Подільської губернії Іван Заболотний // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 222.
- ²⁸ Указатель к стенографическому отчету о заседаниях первой сессии 3-й Государственной Думы // Россия. – 1908. – № 838. – С. 6.
- ²⁹ Члены Третьей Государственной Думы, избранные на окраинах // Окраины России. – 27 октября 1907 г. – № 43. – С. 630.
- ³⁰ *Билоусенко О.* Украинский вопрос в четвертой Думе // Украинский вестник. – № 6. – 1913. – С. 21.
- ³¹ Там само. – С. 24.
- ³² *Чижевский П.* Открытое письмо В.М.Родзянко от бывшего члена 1-й Думы П.М.Чижевского / На Украине и вне ее // Украинский вестник. – № 6. – 1913. – С. 104.
- ³³ *Коник О.* Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії // Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колект. наук. моногр. в 3 ч. / Ред. В. Сарбей. – К., 1999. – Ч. II. – 256 с.
- ³⁴ *Иванов А.* Профессор Т.В.Локоть: путь русского националиста // Русская линия. – 18 июня 2008 г. – <http://rusk.ru/st.php?idar=177289>.
- ³⁵ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. – 23 июля 1906 г. – № 10. – С. 727.
- ³⁶ Як ідуть вибори у Державну Думу // Рідний край – 31 березня 1906 р. – № 13. – С. 7.
- ³⁷ Положение о выборах в Государственную Думу от 3 июня 1907 года // Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М., 1957. – С. 358–359.
- ³⁸ *Шандра В.С.* Модернізація політичної влади на початку ХХ ст. – С. 315.
- ³⁹ *Садовский В.* Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. – № 5. – 1907 г. – С. 2.
- ⁴⁰ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В.Г. Сарбей. – Киев, 1989. – С. 11.
- ⁴¹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. / Сер. «Україна крізь віки». – Т. 9.– К., 1999. – С. 276.
- ⁴² Там само. – С. 284.; *Боювич М.М.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912–1917 гг. – М., 1913. – 456 с.
- ⁴³ ЦДАУ. – Ф. 321. – Оп. 1 (1907 р.). – Спр. 48. – Арк. 153–153 зв.
- ⁴⁴ *Днепров.* Из Киева // Окраины России. – 10 февраля 1907 г. – № 6. – С. 91.
- ⁴⁵ Підраховано за: Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М., – 159 с.
- ⁴⁶ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – № 10. – С. 729–730.
- ⁴⁷ *Реснит О.П.* Українці у Державній Думі Російської імперії... – С. 325.
- ⁴⁸ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине... – С. 83.
- ⁴⁹ Підраховано за: Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб., 1913. – 240 с.
- ⁵⁰ Первый год жизни IV Четвертой Государственной Думы. – С.-Петербург. Типография З. Соколинского. – 1913. – С. 8.

УДК 94(477)–058.232.6 «19»

Олена Короткова*

ЗМІНИ ЦІННОСНИХ ПРІОРИТЕТІВ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1906–1916 рр.

Автор у цій статті зробив спробу дати аналіз соціальним перетворенням в житті українських селян в умовах аграрної реформи 1906–1916 рр. в галузі медицини, освіти, науки. У статті зроблено аналіз трансформації соціального статусу та громадянської свідомості українського селянина в умовах соціально-економічних перетворень.

Ключові слова: аграрна реформа, соціальне життя, медицина, освіта, громадянська свідомість, ментальність.

Автор статьи делает попытку проанализировать социальные преобразования в жизни украинских крестьян в условиях аграрной реформы 1906–1916 гг. в отрасли медицины, образования, науки. В статье проведен анализ трансформации социального статуса и гражданского сознания украинского крестьянина в условиях социально-экономических преобразований.

Ключевые слова: аграрная реформа, социальная жизнь, медицина, образование, гражданское сознание, ментальность.

The author of this article made an attempt to analyze social transformations in the life of Ukrainian peasants under the conditions of agricultural reforms in 1906–1916 in the field of medicine, education and science. The article gives an analyze of Ukrainian peasants social status civil-conscience transformations under the conditions of social and economic reforms.

Key words: social life, agricultural reforms, medicine, education, civil-conscience, mentality.

Соціальне життя окремого індивіда або цілого суспільства – це складний комплекс норм, правил, статусних ознак, суспільних цінностей. У період столітніх аграрних перетворень саме українське село переживало найбільший перелом в системі найголовніших соціальних пріоритетів. Село було заповідником української етнічної самобутності: 88 % селян в Україні були в етнічному відношенні українцями, а 93 % всіх українців були селянами. Важливим було й те, що українці як селяни займали центральну частину українських територій в межах Російської імперії, тоді як неукраїнські селяни зосереджувалися на пограниччі: поляки, німці – на кордоні з Австро-Угорщиною, румуни – на території, суміжній з Бессарабією, а росіяни – у східних (Катеринославській і Харківській) губерніях і на півночі Чернігівщини. Тому можна ідентифікувати українців як «селянську

* *Короткова Олена* – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.І. Даля.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Литвиненко В.Ф.

націю» на даному етапі і саме з цих позицій визначити головні ціннісні орієнтири більшості українського населення в умовах аграрних реформ 1906–1916 рр.

До системних столипінських реформ було привернуто найпильнішу увагу політичної еліти і представників економічної науки Заходу. Не випадково в 1912–1914 рр. з'явилось декілька аналітичних досліджень: німецьких професорів Прейера, автора книги «Die| russische| Agrarreform|» і Аугагена, що відвідав Росію в серпні 1913 р. у складі урядової комісії для вивчення результатів землевпорядкувальних перетворень; англійського журналіста Б. Переса, автора книги «Новий земельний устрій в Росії»; французького економіста і оглядача багатьох газет Е. Тері, який в 1913 р. прибув до Росії за завданням міністра землеробства і громадських робіт з метою вивчення результатів російської аграрної реформи.

Серед названих робіт найбільший інтерес, на наш погляд, представляє дослідження Е. Тері «Росія в 1914 р. Економічний огляд», яке спеціально вивчалось в парламентській комісії Франції. Е. Тері зробив спробу досліджувати причини швидкого економічного зростання Росії. Він вважав, що динамічне посилення державної потужності Росії було обумовлено трьома основними чинниками: приростом населення, збільшенням промислової і сільськогосподарської продукції, коштами, які держава мала можливість вкладати в народну освіту і національну оборону. За підрахунками Тері, населення Росії з 1902 по 1912 рр. зросло з 39 млн. 340 тис. чол. до 71 млн. чол., тобто збільшилося на 26,2 % (Для порівняння за цей же період в Германії приріст склав 16,7 %, у Австро-Угорщина – 15,9 %, Англії – 10,7 %, Італії – 9 %, Франції – 2,1 %). Середній річний приріст в Росії склав 3 млн. 700 тис., тобто щорічний приріст – 2,27 %. По орієнтовних прикидках Тері, населення Росії в 1948 р. могло скласти 343,9 млн. чол., тобто більш ніж населення Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Італії і Франції разом узятих (336 млн. чол.). Крім того, Тері звернув увагу на те, що Росія, по структурі населення, є однієї з наймолодших європейських країн, що потенційно забезпечувало їй і динамічне економічне зростання.

Підводячи загальний підсумок розвитку сільськогосподарського виробництва в Росії, Тері писав: «Жоден з європейських народів не досягав подібних результатів». Ця оцінка Тері цілком співпадає з оцінкою німецького економіста Аугагена, який в своєму звіті німецькому уряду підкреслював: «Якщо землевпорядкувальна реформа продовжуватиметься при непорушенні порядку в Імперії ще 10 років, то Росія перетвориться на сильну країну в Європі. Все це разом узятє дозволило Росії значно розширити експорт сільськогосподарської продукції, який, за даними Тері, за п'ятиліття столипінських перетворень зріс на 93,7 %.

Економічне зростання дозволило, вважав Тері, збільшити асигнування на народну освіту. За період 1908–1912 рр. витрати бюджету на освіту зросли на 156,2 %. За цей же період витрати держави на оборону зросли на 50,1 %.

А якщо взяти до уваги те, що саме українське село сприйняло столипінські реформи найбільш активно, особливо західні та південні регіони, то саме вплив реформ на соціальний аспект змін є предметом нашого дослідження.

Здавна українське село мало багато хазяїв. Земельні угіддя України завжди були бажаною здобиччю, особливо для «друзів-сусідів», а український селянин сприймався як худоба, товар – німий та неосвічений. Ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів. Мало хто з «великих господарів» намагалися отримати відповідь на питання, чи є в селян душа, та цілком певним є те, що для більшості поляків вони не були особистостями. Мемуари докладно відбивають такий спосіб сприйняття. «Я не пригадую їхніх прізвищ, – писав Мар'ян Лонжинський, – можливо, я їх і не знав, бо за тогочасних відносин у селі не було звичаю називати селян на прізвище, хіба в бюрократичних установах». Найчастіше селянина називали на ім'я чи прізвисько. Так, Вацлав Подгорський постійно називає усіх своїх слуг-українців *Bazylek*, додаючи якусь ознаку: чорнявий, білявий, високий, низенький тощо. Для тітки Станіслава Стемпковського усі її лакеї зуться *Jan*, для чарівної інженю Марії Левицької всі носильники на вокзалах *Michałkowie*. Вона зізнається, що не пригадує, як виглядав їхній старий пастух: «Одягнений в старий полотняний або домотканий одяг, Гордій здалеку скидався на стовбур дерева. Влітку він пас корів і так зливався з пейзажем, що його часто було важко вирізнити в кущах... Він жив з нами і серед нас. І водночас був ніби сам по собі»¹. Але це зверхнє ставлення до ціннісних пріоритетів українського селянства послужило «господарям» української землі погану службу вже у 1905–1907 рр. Ментальні цінності українця набули великих змін саме завдяки трансформації соціальної свідомості в умовах аграрних перетворень.

Село, нарешті, почало оживати. Масові селянські виступи, революція 1905–1907 рр. – це логічні процеси відродження вільної свідомості мужика-хазяїна. На селі з'являються тисячі агрономів і кооператорів, земських статистів, що вивчали господарство, шукали шляхи змін та побудови нового села. Почала поступово орієнтуватися на селянське господарство і наука, відкриваються бібліотеки, сільськогосподарські училища. Наприклад, в кінці XIX ст. на 17 міст Харківської губернії приходилося саме 17 бібліотек, приблизно одна бібліотека на 19613 чол. населення. До 1914 р. їх кількість збільшується майже вдвічі².

А щодо училищ та сільськогосподарських курсів, то тільки у 1912 р. з проханням до харківського губернатора з приводу їх відкриття звернулися майже всі повітові управи. Найбільшу зацікавленість викликали такі предмети як загальне землеробство, скотарство, кооперація, луківництво. Кожні відкриті курси, безкоштовні для населення, обходилися державі близько 1500 карбованців³.

А.А. Кофод у своїх звітах приводить дуже багато позитивних змін на селі після розверстання та виходу на хутори. Наприклад, вплив хуторизації на непомірне вживання алкоголю на селі: пияцтво закінчується разом з переселенням на хутір – не цікаво пити самому. І, навіть, «найконсервативніший елемент села» – жінка – має вагомні причини для задоволення хуторським життям: «А ще наші чоловіки більше не п'ють і нас не б'ють...». Або приклад відчутних змін у зацікавленості селян в науковій літературі та нових аграрних технологіях. Але

найголовніше те, що «хуторянина можна впізнати навіть за ходом, оскільки вона відбиває їх рішучий настрій»⁴.

Можна процитувати рядки статей деяких газет 1906 р., щоб побачити радикальні зміни у настрої простого селянина відносно політики уряду. «Времена переменялись и мужики из слепых стали зрячими»⁵. «Деревня неузнаваема. Забитой, смирной деревни нет и в помине. Крестьянин проснулся и следит за каждым шагом Думы»⁶.

Відтак у «землеробській» ментальності українського хлібороба посткріпосницької епохи «розум», «розумна людина» визначалися щонайменше двома базовими критеріями.

По-перше, прагматичними інтересами повсякденного існування, річного циклу господарських робіт, селянського способу життя як такого. Історично сформовані психологічні стереотипи, «користуючись» відсутністю потреби радикально змінювати свою сутність, відкидали нагоду подумки проникати в усю глибину та складність інтелектуального потенціалу. Потрапляючи в скрутне, незвичне чи навіть мінімально суперечливе становище, селянин мав щоразу орієнтуватися на авторитет слова тих представників найближчого оточення (родинного, сусідського, сільського), які спроможні були дати слушну настанову в кожному конкретному випадку.

По-друге, «інтелектуальна людина» бачилася пересічним українським хліборобом через уміння задовольняти інтереси та цікавість знанням важливих у його світогляді прикмет, повір'їв, забобонів. Особливо поважалися «народні мудреці», що «правильно» провіщали настання змін у природі, передбачали руйнівні процеси, перевороти в суспільному житті, знали на знаменнях, передовсім на тих, які віщували лихо.

Грамотність як мірило розумності та результат реалізації працелюбності протягом посткріпосницького періоду тільки-но починала завойовувати собі місце в психології українського сільського люду. При цьому усталені стереотипи самотньої «землеробської» ментальності «по-своєму» позначалися на характері цього процесу. Отже, у ментально-світоглядній системі українського селянського загалу другої половини XIX – початку XX ст. землеробська (фізична) праця продовжувала виступати основним джерелом існування, засобом накопичення статків, своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища членів родини. «Внутрішній світ» хліборобської людності історично ніби загальмував, пропускаючи перед себе більш мобільні в цьому відношенні психологічні домінанти купців, підприємців, почасти поміщиків та духовенства. Проте анахронізм констант селянської ментальності в даному контексті був відносний і певною мірою «виправданий». Він, по-перше, і надалі зумовлювався традиційним синкретизмом колективної свідомості, а саме тими усталеними домінантами «картини світу» хліборобів, які пореформена трансформація суспільства не змогла зруйнувати. По-друге, цей анахронізм продовжував існувати внаслідок збереження системності всього селянського укладу. Відтак своєрідна пріоритетність «праці» українських селян Наддніпрянської України посткріпосницької епохи була внутрішньо детермінована, тобто існувала як річ економічно, соціально й мораль-

но узгоджена. Зберігаючи достатню консервативність, вона була не лише добре «захищена» від «згубного» впливу швидко змінюваного «оточення», а й спроможна «прищеплювати» йому власні самобутні імперативи⁷.

Те, що український рух на початку ХХ ст. стояв перед потребою національного усвідомлення селянства, теж не було свідченням його катастрофічної відсталості. Французький історик Южен Вебер у своїй широко відомій книжці «Зі селян – у французи: Модернізація сільської Франції, 1870–1914» показав, що перед подібним завданням наприкінці ХІХ ст. стояв і французький уряд. Жителі сільської Франції тоді ще не були національно свідомими французами⁸. Вони стали такими лише після того, як французьке суспільство перетворилося з переважно сільського, аграрного, неписьменного у переважно урбанізоване, промислове і письменне – одним словом, у модерну націю. Новітні розвідки з історії Великобританії і Німеччини підтверджують, що навіть серед західноєвропейських «історичних» народів перетворення «селян у націю» є досить пізнім феноменом.

Особливість соціального статусу українського селянства склала необхідну умову для його політичної мобілізації під національні лозунги. Необхідну, але не достатню. Для зрозуміння її недостатності найкраще порівняти національний рух українців з білоруським, який на початку ХХ ст. структурно був дуже близьким до українського⁹. Як й українське суспільство, білоруське переважно було селянським і терпіло від тих самих структурних недоліків. Поміщицькі володіння належали в основному польським або російським поміщикам, дрібна торгівля перебувала у руках євреїв, а бюрократія була російською. Тому поняття «білорус» й «селянин», як і в українському випадку, практично співпадали: 92 % білорусів були селянами, 95 % всіх селян були білорусами. Як й українське, білоруське селянство відрізнялося дуже низьким рівнем грамотності. Йому властиві були індивідуалістичні настрої й неприйняття общини. Тим не менше, сила українського національного руху у 1917 р. виявилася набагато більшою, аніж білоруського¹⁰.

Зміни ціннісних пріоритетів зачепили всі, без винятку, аспекти суспільної діяльності селянства. Малоземелля спонукало значну частину селян до вдосконалення свого виробничого реманенту, напрацюванню вмінь в кустарному виробництві у період зростаючої необхідності в його товарах. Поведінка дрібних виробників, вихідців із селян в екстремальній економічній ситуації малоземелля при відживаючих умовах старого, патріархального способу життя прилаштовувалася до нових відносин перехідного періоду. Модернізація соціально-економічних відносин у суспільстві, в якому вже існували товарно-грошові відносини, могутньо вплинула на його традиційний уклад, стимулювала розвиток кустарного виробництва. Саме цей фактор, в першу чергу, спонукав селян до пошуку нових форм боротьби за своє існування. У кращому разі вони перетворювалися на дрібних товаровиробників у сільському господарстві та в кустарно-ремісничому виробництві, в гіршому – досягали межі зубожіння¹¹.

Модернізація країни за короткий термін була можлива лише із застосуванням революційних змін та силової форми впливу, відповідно до сили опору суспільства аграрно-індустріальному перетворенню. Столипін намагався приско-

реними темпами зламати общинні устої, адже поміщики не бажали здійснювати їхню модернізацію. Вони намагалися не втручатися у поземельні справи селян, які регулювалися віковичним звичаєвим правом, виходячи з принципу трудової тяглової розкладки з введенням подушного оподаткування (у XVIII ст.). Відповідно до традицій такого місцевого управління, у селян були свої звичаї зібрань, порядок їх скликання, ухвалення рішень на них, тощо. Правила общинності в житті селян були засадничими, авторитетною правовою базою, головним законом їхнього життя і повсякденної діяльності. Модернізація виробничих відносин вплинула на традиційний віковичний уклад. Формування нового трудового начала в сільському господарстві, що базувалося на індивідуальній власності і підприємстві, викликало зміни в законодавстві стосовно дрібних виробників та їх прав у суспільстві. При таких змінах у суспільстві виникали і нові економічні, соціальні, духовні й моральні проблеми, які зачіпали індивідуалістичні основи селян (змінювалися засади міжособистісних стосунків, звичаї, культура, виникали нові обряди, новий спосіб життя в індивідуальному виробництві, з'явилося масове пияцтво як захист від нової максимальної і виснажливої експлуатації з боку капіталістичних відносин тощо). В таких умовах народжувався менталітет з одного боку найманого виробника, з іншого – дрібного виробника (підприємця). Традиційна зайнятість в сільському господарстві для великої кількості селян замінювалася, в кращому, кустарництвом («відхожий» заробіток мав гірші наслідки для малоземельних селян).

Відповідно до нових повсякденних потреб, в кустарництві для селян змінилися засоби праці, прийоми обробітку сировини, правила виробництва тощо. В нових умовах товарно-грошового співіснування в суспільстві вироблявся і новий підхід до життя: покращення добробуту напряму залежало від зусиль особистої праці і віддачі кожного члена сім'ї, інтенсифікації власного виробництва та вдосконалення роботи всіх членів родини (замість общинних стосунків); подовження робочого часу до максимально можливого для матеріального поліпшення свого становища і нагромадження необхідного капіталу¹².

«Не менше чим на господарство впливає нова система землеволодіння, а саме| хutorське розселення|, на весь устрій життя селян. Представлений самому собі, хutorянин спрямовує всю увагу на своє господарство. Він стає більш зосередженим, менш товаришким, особливо спочатку, коли потрібно напружувати всі сили і засоби для облаштування на новому місці. Відчуваючи відповідальність за своє майно, хutorянин сумлінно його охороняє, а стежачи за своєю власністю, він привчається поважати і чужу. Тому в селах, де селяни перейшли на хutori, припиняються всілякі спори, потрави, порубки, драчки», – так характеризує зміни в селянському укладі життя відомий датський реформатор А.А. Кофод¹³.

Суспільство народжувало нового хазяїна землі-вільного, самостійного, ініціативного. А саме для українця земля і воля – найвищі життєві цінності. Історія не знає випадків, щоб на території України землеробство втрачало пріоритетність, вироджувалось. Прихід чужинців, війна, розорення, втрата державності здебільшого тільки зміцнювали потяг до праці на землі. А на початку ХХ ст. довготривалий

процес психологічної еволюції українських селян постає як історичний менталітет, типова «особливість етнічної свідомості»¹⁴. Зокрема, відомий дослідник М. Чубатий писав, що «українець – це крайній індивідуаліст, який вважає найвищою цінністю свободу, приватну власність і господарство нехай і на крихітному клаптику землі. Це його єдина надія, єдина мрія, єдиний ідеал».

Небагато проблем дореволюційної історії викликають такі гострі спори, як Столипінська аграрна реформа. Полеміка навколо перетворень настільки політизується, що в наші дні відношення до неї стало мало не питанням віри – або її приймають, або відкидають. Треба розуміти, що при такому масштабі нововведень без витрат обійтися було неможливо. Але сама реформа поклала початок радикальним змінам в соціальному житті селянства, привела до масштабних змін ціннісних орієнтирів вільних землеробів.

-
- ¹ *Бовуа Даніель*. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
 - ² *Рубакін Н.А.* Избранное в II томах. – Книга, 1975г. – С. 88.
 - ³ Харківський державний архів (далі – ХДА). Канцелярія харківського губернатора. – Ф. 3. – Оп. 285. – Д. 22.
 - ⁴ *Кофод А.А.* Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. – М., 2001. – С. 598–603.
 - ⁵ Крестьянский депутат. – 25 июня 1906 г. – С. 6.
 - ⁶ Там же.
 - ⁷ *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3.
 - ⁸ *Weber E.* Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. – Standford, 1976.
 - ⁹ *Guthier S.* The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917. Unpublished Ph. D. Dissertation (The University of Michigan, 1990). – P. 284–313.
 - ¹⁰ Про причини слабості білоруського національного руху Див. також: *Радзів П.* Причини слабасці нацьятворчага працэсу беларусаў у XIX–XX ст. // Беларускі Гістарычны Агляд . – Т. 2. – Сшытак 2. (Сьнежень 1995). – С. 163–348.
 - ¹¹ *Грицак Я.* Формування модерної української нації XIX–XX ст. Розділ II. Зі селян у націю: незавершений проект. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996.
 - ¹² *Нізова Л.* Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин–кустар, ремісник–промисловик–кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 17. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 288–289.
 - ¹³ Там само . – С. 290–292.
 - ¹⁴ *Кофод А.А.* Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. – М., 2001. – С. 143.

УДК (477)«1914–1917»

*Олександр Кириєнко**

ВІЙСЬКОВА ЦЕНзуРА ТИЛОВИХ ГУБЕРНІЙ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ (1914–1917)

У статті на основі архівних матеріалів розкрито напрямки та особливості діяльності російських військово-цензурних органів у губерніях Київського військового округу.

В статье на основе архивных материалов раскрыты направления и особенности деятельности российских военно-цензурных органов в губерниях Киевского военного округа.

In the article on archives' base tendencies and peculiarities of practical activities of military censorship institutions in provinces of Kiev military district have been shown.

З початком Першої світової війни більшість губерній Київського військового округу (КВО) увійшли до театру військових дій як територія тилу, що, в залежності від військових успіхів тієї чи іншої ворожої сторони, могла стати епіцентром розгортання військових дій. Тому 17 липня 1914 р. іменним імператорським указом на території Київської губернії, Вінницького, Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського повітів Подільської губернії, Овруцького, Ровенського, Луцького повітів Волинської губернії, Городнянського, Сосницького, Кролевецького, Глухівського, Козелецького, Борзнянського, Ніжинського, Конотопського, Чернігівського повітів Чернігівської губернії, Золотоноського, Пирятинського, Прилуцького, Переяславського повітів Полтавської губернії запроваджувався воєнний стан¹.

Окрім планування тилового забезпечення військ Південно-Західного фронту, підтримки порядку та стабільності у тилу фронту, військовому командуванню та штабу КВО слід було здійснювати функції по військовій цензурі в регіоні.

Військова цензура в Російській імперії була введена в дію імператорським указом від 20 липня 1914 р. і регламентувалася «Тимчасовим положенням про військову цензуру». Згідно цього нормативно-правового акту вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії, малюнки та креслення мали розглядатись військовою цензурою, і якщо їхній зміст міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то вони мала заборонятися².

* *Кириєнко Олександр* – аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор, вчений секретар Інституту історії України НАН України Рубльов О.С.

Відповідно до «Тимчасового положення...» військова цензура встановлювалася у повному об'ємі або частково. Військова цензура в повному об'ємі запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили військові дії або був оголошений військовий стан, відомчо підпорядковуючись штабу головнокомандуючого фронтом. Згідно зазначеного нами нормативно-правового документу її функціональні обов'язки передбачали: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрацію внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції³.

Часткова військова цензура вводилась на решті території Російської імперії і передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції, і тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цензурних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, на військово-цензурні комісії при штабах військових округів та військових цензорів на місцях⁴.

Окремі аспекти функціонування органів військової цензури та особливості здійснення ними своїх функцій на території губерній КВО лише частково були розкриті у дослідженнях учених дорядяньського періоду М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Лемке⁵; радянського періоду О. Бережного, О. Дея, А. Животка⁶; сучасного – О. Овсієнка, О. Реєнта⁷.

Метою нашого дослідження є спроба комплексного розгляду проблеми організації та здійснення військової цензури на території губерній підконтрольних командуванню КВО протягом 1914–1917 рр.

Згідно загальноімперського військово-цензурного законодавства та наказів Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту для керівництва та контролю за здійсненням військової цензури на територіях КВО при штабі військового округу створювався Військово-цензурний відділ. Новоутворений орган мав координувати роботу військових цензорів, як територій, де було оголошено військовий стан, так і решти територій округу (Харківська та Курська губернії, Мглинський, Новгород-Сіверський, Стародубський повіти Чернігівської губернії та Константиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Роменський повіти Полтавської губернії).

Протягом кінця липня – початку серпня 1914 р. на територіях тилу КВО, оголошених на воєнному стані, проводилась робота по організації військово-цензурних пунктів на місцях⁸.

13 серпня 1914 р. начальник штабу КВО звернувся з доповідною запискою до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Ф. Трепова, у якій просив обов'язковою постановою заборонити роздрібну торгівлю друкованою продукцією, що була видана поза межами території дії військової цензури у повному об'ємі, та місцевої друкованої продукції без відмітки “Дозволено воєнної цензурою”⁹. 15 серпня 1914 р. Ф. Трепов видав «Обов'язкову постанову для всіх територій Південно-Західного краю», якою заборонявся продаж періодичних видань та іншої друкованої продукції, що видавалася поза територією дії військової цензури у повному об'ємі, окрім петербурзьких і варшавських видань та видань з поміткою “Дозволено воєнної цензурою”. Заборонявся також без попередньої військової

цензури продаж книжковими крамницями неперіодичних видань, малюнків, фотографій військової, політичної та соціальної тематики, пов'язаної з війною¹⁰. Аналогічне розпорядження 15 серпня 1914 р. видав полтавський губернатор О. Багговут для повітів губернії, де було оголошено воєнний стан¹¹.

15 серпня 1914 р. штаб КВО своїм розпорядженням заборонив місцевим періодичним виданням друкувати інформацію про влаштування будь-яких урочистостей з приводу призову на військову службу осіб, що перебували на державній, поліційній чи громадській службі; списки поранених військово-службовців, про їх перебування у військових шпиталях до офіційного оголошення такої інформації в "Русском инвалиде", "Правительственном вестнике", урядових телеграмах, офіційних повідомленнях про панахиди за загиблими¹².

Розпорядження та обов'язкові постанови штабу КВО у 1914 р. по військово-цензурному відомству не виходили за рамки норм існуючого військово-цензурного законодавства і стосувалися насамперед контролю за інформацією суто військового характеру. Однак уже з 1915 р. чітко можна прослідкувати розширення сфер, взятих під військово-цензурний контроль штабом КВО. Так, підготовлені протягом 1915 р. розпорядження КВО можна поділити за наступними контрольованими сферами інформації: щодо порушення засобами масової інформації честі та гідності вояків і командирів російської армії; вжитку української та єврейської мов у періодичних та неперіодичних виданнях; контролю за поданням різними виданнями інформації про загальну суспільно-політичну ситуацію у країні та підконтрольній командуванню КВО території.

20 березня 1915 р. штаб КВО розпорядженням забороняв: «порицание действий войск, пренебрежительное отношение к русским войскам и их военачальникам, а также их оскорбление и восхваление действий неприятельских войск и порядков в воюющих с Россией государств»¹³.

Розпорядженнями від 11 та 21 квітня 1915 р. місцевим періодичним виданням було заборонено публікувати розповіді очевидців та учасників військових подій, які можуть негативно впливати на психологічний та моральний стан населення, породжувати панічні настрої, зневіру у військовій силі російської армії; повідомлення про розкриття військовими або поліційними установами ворожих шпигунських, революційних та кримінальних організацій. У травні 1915 р. усім місцевим друкарням було заборонено видавати будь-які довідкові видання, що містили інформацію стосовно військових установ, або установ, пов'язаних з їхньою діяльністю (пошта, телеграф та ін.). Цим же розпорядженням заарештовувались на час дії військової цензури всі карти масштабом 400 м в 1 дюйм¹⁴.

Військово-цензурна політика КВО щодо українського книговидання йшла у контексті загально існуючого цензурного імперського законодавства, і, навіть, посилювала його, приймаючи рішення, що випереджали рішення щодо українського книговидання самого штабу головнокомандувача Південно-Західним фронтом (якому штаб КВО був підпорядкований).

Так, у березні 1915 р. штаб КВО своїм розпорядженням вимагав від редакцій україномовних періодичних видань, друкувати їх виключно російською абеткою,

неперіодичні видання дозволялось – української¹⁵. Подібне розпорядження Військово-цензурним відділом штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту було видано лише у 1916 р.¹⁶. Дослідник історії української преси А. Животко зазначає, що до 1915 р. українська періодична преса була практично знищена, з 17 часописів, що виходили до війни, залишилося лише два – на 30-мільйонний український народ. На початку січня 1915 р., за директивою начальника Київського військового округу, київським губернатором доручалось: «Припинити на весь час воєнного стану всі періодичні видання на малоросійським наріччі, старожидівській мові та жидівському жаргоні»¹⁷.

Щодо єврейського книговидання, то своїми розпорядженнями штаб КВО не відходив від загальноімперської політики у єврейському питанні. 24 березня 1915 р. штаб КВО на період дії військового стану заборонив видання друкованої продукції єврейською мовою, проте, 15 квітня 1915 р. командувач КВО підтвердив дозвіл ввозити на територію округу твори єврейською мовою за умови обов'язкового їхнього попереднього розгляду органами військової цензури. Однак, як свідчать архівні матеріали, такий дозвіл діяв недовго. А вже розпорядженням штабу КВО від 28 червня 1915 р. на територію округу було заборонено ввозити будь-яку літературу єврейською мовою, а місцевим військово-цензурним органами ще раз наголошено на забороні видати дозвіл на друк періодичних та неперіодичних видань єврейською мовою на час дії воєнного стану¹⁸.

Окремий аспект діяльності військової цензури в роки Першої світової війни складають взаємовідносини новостворених органів військової цензури з органами загальної цивільної цензури, що діяли до війни. Показовою у цьому плані є ситуація, яка склалась між Київським тимчасовим комітетом у справах друку (орган загальної цивільної цензури, підпорядковувався Головному управлінню у справах друку (ГУД) при Міністерстві внутрішніх справ) та Військово-цензурним відділом штабу КВО, що переростала у відверте протистояння.

При організації органів військової цензури у Києві та Київській губернії штаб КВО не скоординував та не узгодив свої дії з Київським тимчасовим комітетом у справах друку, обмежившись телеграмним повідомленням київському губернатору М. Суковкіну про створення у краї органів військової цензури. Починаючи з середини серпня 1914 р. в Києві та губернії почали виходити періодичні видання з відмітками “Дозволено воєнної цензурою” (в періодичних виданнях друкувалась позначка «Д.В.Ц.»). Реагуючи на таку ситуацію Київський тимчасовий комітет у справах друку 28 серпня 1914 р. надіслав листа до Військово-цензурного відділу штабу КВО з проханням роз'яснити його повноваження комітету та скоординувати у подальшому дії по виконанню цензурних функцій. Аналогічний лист з проханням роз'яснити функції та завдання Київського тимчасового комітету у справах друку в умовах війни та дії військової цензури в краї був надісланий до ГУД¹⁹. Відповідь з ГУД надійшла швидше ніж зі штабу КВО. Так, у своєму роз'яснювальному листі ГУД рекомендувало Київському тимчасовому комітету у справах друку займатись, як і раніше, розглядом усіх друкованих видань на основі чинних цензурних законів і розпочинати у необхідних випадках судові

переслідування порушників цензурних норм. ГУД також рекомендувало Київському тимчасовому комітету у справах друку налагодити відносини з Військово-цензурним відділом штабу КВО. Як приклад налагодження співпраці, наводилась обстановка в Петрограді, де зусилля військової та загальної цензури були об'єднані. Натомість з відповіді штабу КВО, яка надійшла до Київського тимчасового комітету у справах друку 11 вересня 1914 р., випливало, що повноваження військової цензури не перетинаються з функціями загальної цензура. Штаб КВО також наголошував на тому, що він не проти спільного розміщення двох цензурних інституцій в одному приміщенні, але при повному збереженні окремих проваджень, штату та керівництва²⁰.

Отже, питання компетенції та координації дій органів загальної та військової цензури в цілому так і не було вирішено.

З рапортів та доповідних записок до ГУД начальник Київського тимчасового комітету у справах друку виходила зовсім неприйнятна з огляду на результат ситуація, коли у періодичних виданнях публікувалась стаття, дозволена військовою цензурою, але, яка у той же час порушувала норми загальної цензури²¹. Невдала спроба налагодження конструктивної співпраці на місцевому рівні змусило безпосередньо ГУД вступити у ділову переписку з Військово-цензурним відділом штабу КВО. Проте, як свідчать архівні матеріали, втручання центрального органу загальної цензури також не внесло якісних змін у ситуацію. 17 жовтня 1914 р. штаб КВО відхилив прохання Київського тимчасового комітету ввести до складу Військово-цензурного відділу його представника і наголосив, що у своїй роботі керується виключно на основі військово-цензурного законодавства²².

Отже, аналіз архівних матеріалів дозволяє нам стверджувати, що на початковому етапі війни між існуючими імперськими цензурними установами не вдалося налагодити систему координування дій у сфері цензури.

У вересні 1915 р. стався черговий конфлікт між інституціями військової та загальної цензури, коли в одній з київських газет з дозволу органів військової цензури було опубліковано статтю, що подавала інформацію про імператорську родину, недопустиму без дозволу цензури Міністерства імператорського двору. На цей випадок Київський тимчасовий комітет у справах друку звернув увагу і зробив відповідні повідомлення до центральних органів загальної цензури та Міністерства імператорського двору²³. У жовтні 1915 р. штаб КВО отримав від ГУД лист, де вказувалось на перевищення повноважень військово-цензурними органами на території округу та вказувалось, що відповідно до «Тимчасового положення про військову цензуру» та «Переліку відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» розгляду військової цензури підлягають лише матеріали суто військового характеру²⁴.

Ситуація довкола перевищення повноважень військово-цензурними органами, наростання конфлікту між Військово-цензурним відділом штабу КВО і Київським комітетом у справах друку була розглянута на найвищому державному рівні. 7 листопада 1915 р. для розв'язання проблеми координації дій військової та

загальної цензури було скликано спеціальну нараду з урядовців та представників від цензурних установ Російської імперії. У ході роботи наради як приклад повної відсутності спільної координації дій обох цензурних інституцій було наведено ситуацію, що склалась у Києві. Лише після обговорення питання про взаємодію та координацію дій органів військової та загальної цензури на згаданій вище нараді, як свідчать архівні матеріали, розпочинається налагодження конструктивного діалогу між Військово-цензурним відділом штабу КВО та Київським тимчасовим комітетом у справах друку. 21 грудня 1915 р. Військово-цензурний відділ на театрі військових дій штабу КВО надіслав до Київського тимчасового комітету у справах друку листа, де висловив бажання скоординувати подальшу роботу цензурних органів краю, визначити компетенції військової цензури. Так, у листі зазначалось, що у своїй роботі місцеві військово-цензурні органи керуються: 1) «Тимчасовим положенням про військову цензуру»; 2) «Правилами по організації і виконанню цензури, виданих як додаток до наказу № 26 Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту 31 липня 1914 р.»; 4) «Переліком відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її військово-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» від 29 липня 1915 р.; 5) затвердженою імператором «Доповіддю голови Ради Міністрів від 21 грудня 1915 р.». До того ж усі розпорядження військово-цензурним органам, які були видані штабом КВО до цього часу та порушували норми, згаданих нормативно-правових документів скасовувались. Окрім вищенаведеного у листі зазначалося, що політична цензура не належала до компетенції військово-цензурних органів. Дозвіл на опублікування та контроль за інформацією політичного характеру, що поширюється через пресу та книговидавництво, у повній мірі належали до функціональних обов'язків органів загальної цензури. При цьому відзначалось, уся друкована продукція, яка видається на театрі військових дій або у частині тилу, де оголошено воєнний стан, повинна проходити попередню військову цензуру і тільки після отримання відмітки «Дозволено військовою цензурою» допускатись до друку²⁵.

Наступним важливим питанням, шлях розв'язання якого пропонувався у листі, було розмежування цензурних повноважень та процедури цензурного розгляду статей періодичних видань. «Издания периодические по своему содержанию представляют сборный материал, т.е. подлежащий и неподлежащий ведению военной цензуры, почему и представляются на цензурный просмотр военной цензуре, который, давая разрешение на напечатание, ответственен, однако, только за содержание материала, входящего в круг его видения, согласно вышеуказанным рамкам. Таким образом, за статьи и прочий материал, не входящий в круг видения военной цензуры, редактор ответственен в полной мере и административные учреждения и лица, наблюдающие за печатью, не могут и не должны оставлять допущенных в этой области нарушений без возбуждения соответствующего уголовного преследования или административного воздействия»²⁶.

Штаб КВО просив також органи загальної цензури повідомляти Військово-цензурний відділ про порушені кримінальну або адміністративну відповідальність

щодо редакторів періодичних видань; виявлені недогляди та порушення приписів військово-цензурних актів у діяльності військових цензорів²⁷.

Вище викладені нами факти засвідчують, що лише завдяки втручання чиновників вищого державного рівня вдалося залагодити конфлікт та відшукати шляхи співпраці між органами військової та загальної цензури тилових українських губерній Київського військового округу.

Виявлені нами архівні матеріали засвідчують, що такі зусилля центральних органів не виявилися марними. Цілком справедливо ми можемо констатувати, що вже з січня – лютого 1916 р. розпочинається продуктивна співпраця між двома імперськими цензурними інституціями. Так, після відповідного ділового листування, у січні 1916 р. київський губернатор на прохання штабу КВО своєю обов'язковою постановою забороняє публікацію статей, які своїм змістом можуть зашкодити військовим інтересам та військовій могутності Російської імперії. У лютому 1916 р. Військово-цензурний відділ звертається до Київського тимчасового комітету у справах друку з пропозицією організації спільного розгляду деяких статей періодичних видань, що місять інформацію як військового, так і політичного характеру: «Принимая во внимание, что компетентные суждения административных органов, наблюдающих за печатью на общем основании когут быть использованы в указаном выше направлении, прошу не отказывать»²⁸.

На відміну від діяльності військово-цензурних органів та органів загальної цензури у Києві, діяльність подібних органів у провінції мала свої особливості. Так, у Полтавській губернії військову цензуру у повному об'ємі було введено у чотирьох повітах (Золотоноський, Пирятинський, Прилуцький, Переяславський), де видавнича діяльність не мало такого масштабу, як у губерніальному центрі – м. Полтаві, тому це обумовило відсутність розгалуженої мережі військово-цензурних пунктів, а військово-цензурні функції по перлюстрації приватної кореспонденції виконувалися за сумісництвом начальниками та службовцями поштово-телеграфних контор згаданих повітів, попереднє цензурування поодиноких місцевих періодичних видань – начальниками повітових поліцейних управлінь. У Полтаві, де воєнний стан не було оголошено, але виходило понад 7 періодичних видань, існували друкарні, попередню цензуру за окремим розпорядженням губернатора здійснювало Полтавське губернське правління²⁹.

На відміну від Полтавської губернії організація діяльності військової цензури у ряді повітів Чернігівської губернії, де була введена військова цензура у повному об'ємі, дещо була інакшою. Зокрема, координацію діяльності військово-цензурних органів губернії здійснював начальник Чернігівського губернського жандармського управління, його помічники працювали у Ніжинському, Конотопському, Борзнянському, Глухівському, та Кролевецькому повітах. Службовці жандармського відомства насамперед контролювали виконання військово-цензурних норм редакторами періодичних видань, вилучали революційну пропагандистську літературу та літератури, яка не відповідала військово-цензурним приписам.

Окрім жандармських службовців у Чернігові було запроваджено посаду окремого військового цензора при Чернігівській поштово-телеграфній конторі для

перлюстрації приватної кореспонденції. У решті ж перелічених вище повітах губернії військово-цензурні функції по перлюстрації приватної кореспонденції виконувались за сумісництвом службовцями поштово-телеграфних контор, аналогічно цензурування місцевих періодичних видань – начальниками повітової поліції³⁰.

Аналізуючи за архівними матеріалами діяльність військово-цензурних органів Подільської губернії, можна виокремити ряд специфічних рис у їх повсякденній роботі. Так, факт значної кількості єврейського населення у Подільській губернії та роль іудейських релігійних центрів міст Умані та Меджибіжа, обумовив те, що у діяльності військово-цензурних органів губернії значне місце займала робота по перлюстрації кореспонденції адресованої, як окремим особам єврейської національності, так і єврейським організаціям. Зокрема, як свідчить листування військово-цензурних пунктів Подільської губернії з губернським жандармським управлінням у березні 1915 р., військово-цензурні органи на місцях починають активно перлюструвати кореспонденцію сіоністських організацій, перевіряючи на можливу їхню причетність до шпигунської діяльності³¹. Перлюстрація приватної кореспонденції підданих єврейської національності військово-цензурними органами допомагала місцевим органам влади з'ясувати ставлення євреїв до виконання ними загального військового обов'язку та їхнього прагнення воювати у складі російської армії. Увагу військових цензорів, які займались перлюстрацією єврейської приватної кореспонденції, привернули описані у листах способи уникнення мобілізації до діючої армії шляхом заподіяння умисного каліцтва³².

У Подільській губернії існувала практика залучення до часткового перекладу листів з єврейської мови кам'янець-подільського державного равіна, але значний об'єм приватної кореспонденції вимагав її направлення до Одеського губернського жандармського управління, де був створений спеціальний підрозділ, в якому листи не тільки перекладались російською мовою, але і перевірялись на наявність в їхньому змісті прихованого тексту, шифрів тощо³³.

Не менш значимою у діяльності імперської системи органів військової цензури було функціонування часткової військової цензури у Харківській губернії. Харків на той час був одним з найбільших міст Російської імперії, освітнім і науковим центром Слобідської України. В одному тільки Харкові видавалось близько 29 найменувань періодичних видань тиражем від 150 одиниць до 20 тис. екземплярів³⁴. Нагляд за періодичною пресою та книговидавництвом здійснював харківський інспектор у справах друку, чиновник підзвітний Харківському губернатору та ГУД. Проте, ситуація, коли нормами часткової військової цензури виключалася процедура попередньої цензури періодичних видань явно не влаштувала в умовах воєнного часу та породжених ним викликів Військово-цензурний відділ штабу КВО і харківського губернатора, які разом почали шукати вихід з такої ситуації. Першим кроком для її виправлення стало оголошення території Харківської губернії «у стані посиленої охорони». В умовах «стану посиленої охорони» губернатору надавалися додаткові повноваження: мав право видавати спеціальні акти – «обов'язкові постанови», запроваджувати надзвичайні заходи, спрямовані на попередження порушень громадського порядку і державної

безпеки, призначати покарання, забороняти народні, громадські і приватні збори, забороняти окремим особам перебувати на територіях, оголошених у стані «посиленої охорони». 19 квітня 1916 р. обов'язковою постановою харківського губернатора Клеповського для жителів міста Харкова та Харківської губернії, на основі статті 26 «Положення про посилену охорону» заборонялося: використання німецької мови в усіх без виключення громадських установах, в оформленні вивісок магазинів, рекламних оголошень, при друці оголошень в газетах, при оформленні візиток та лікарських рецептів, довідок, у приватному листуванні, при виконанні у громадських місцях німецьких пісень. Цією постановою заборонявся, навіть, продаж товарів з етикетками німецькою мовою, а також продаж товарів з назвами: «хотя бы и на русском языке, или с изображением каких-либо лиц, наименований, событий и т.п. имеющим отношение к воюющим с Россией государств, как оскорбляющими национальные чувства русского народа»³⁵.

Продовжуючи подальше посилення норм військової цензури у Харківській губернії, за попередньою домовленістю з харківським губернатором, командувач КВО 17 листопада 1916 р. видав обов'язкову постанову, згідно якої головні редактори та відповідальні за випуск номера періодичного видання притягувались до відповідальності у разі, якщо в їхніх виданнях з необережності чи нерозуміння (незнання) буде опубліковано неправдиву, перекручену інформацію щодо «деятельности правительственного установления или должностного лица, войска или воинской части сведений, возбуждающих у населения враждебное к ним отношения»³⁶. Оскільки ця постанова передбачала такі покарання, як арешт на три місяці або штраф розміром три тисячі рублів, то редактори та відповідальні за випуск номера періодичного видання, відтепер, фактично, добровільно подавали на попередній розгляд до військової цензури гранки, підготовлених до друку видань.

Отже, шляхом юридичних хитрощів та гнучкості імперського законодавства місцева цивільна та військова влада в умовах воєнного часу зуміли знайти спосіб посилити контроль за поширенням інформації, встановивши попередню військову цензури в регіоні, де вона згідно з загальноімперським військово-цензурним законодавством не передбачалася.

Протягом 1916–1917 рр. як центральні, так і місцеві органи військової цензури намагалися не допускати поширення на сторінках періодичних видань інформації про різноманітні зустрічі, конференції, наради, що відбуваються між країнами Антанти, звертали більше уваги на захист інформації щодо чисельності військ, перебігу військових операцій та їх результатів армій союзних з Росією держав. У березні 1916 р. на вимогу штабу Верховного головнокомандувача та Головної військово-цензурної комісії місцеві органи військової цензури повинні були унеможливити появу у пресі військових оглядів, де містилася інформація про пересування військових сил союзників, підсилення армій союзників за рахунок частин російської армії. Загальна рекомендація для військових цензорів, що містилася у наведеному розпорядженні, наголошувала на необхідності охорони військових інтересів союзних держав з такою ж пильністю як і власних³⁷.

Для недопущення або обмеження поширення інформації в про приїзд посадовців союзних держав до Росії, різноманітні міжнародні зустрічі присвячені обговоренню військово-політичних проблем, зустрічі військових командирів російської та союзних армії для координації дій союзників вищі військово-цензурні органи видавали спеціальні розпорядження по кожному окремому інформаційному приводу, розробляли спеціальні механізми відвернення уваги преси та громадськості від зазначених подій. Так, у червні 1916 р. військовим цензорам наказувалося не допускати появи у пресі інформації про візит російського міністра закордонних справ до Франції, у січні 1917 р. – про приїзд до Петербургу представників уряду Румунії³⁸. Розпорядженням Верховного головнокомандувача від 11 січня 1917 р. військовим цензорам наказувалося не допускати, до офіційного урядового повідомлення, будь-якої інформації про проведення в Росії з'їздів, конференцій, нарад за участю представників іноземних держав³⁹.

Поряд з вирішенням нових завдань центральних органів військової цензури, які були поставлені протягом 1916–1917 рр., місцеві військово-цензурні органи мали розробити заходи для обмеження чи взагалі не допущення появи у періодичних виданнях інформації про місцеві негаразди соціально-економічного та, навіть, технологічного характеру, викликані війною. Так, серед розпоряджень Військово-цензурного відділу штабу КВО про недопущення появи у пресі інформації про страйки робітників, можна зустріти розпорядження, які забороняли друкувати відомості про пожежу у Київському політехнічному інституті (червень 1916 р.), вибух вагонів на станції Київ-Пасажирський (серпень 1916 р.), обшуки в банках (жовтень 1916 р.) тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що військова цензура протягом 1916–1917 рр. значно розширила рамки своєї компетенції, про перевищення її повноважень та незаконне цензурування інформації політичного, соціально-економічного характеру й уже ніхто із високопосадовців не говорив, навпаки через підконтрольні штабу КВО органи військової цензури йшла реалізація та виконання всіх цензурних розпоряджень, виданих як вищими військово-цензурними органами, так і іншими державними органами Російської імперії. Все це свідчить про ключову роль військової цензури у забезпеченні контролю за всією загальнополітичною ситуацією в країні.

¹ Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі – ЦДІАК). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 4.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296. – Арк. 165.

³ Там само. – Арк. 166–167.

⁴ Там само. – Арк. 167.

⁵ *Лемке М.* 250 дней в царской ставке. – Пг., 1920. – 859 с.; *Грушевський М.* Новий період історії України від 1914 до 1919 р. – К., 1992. – 44 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

⁶ *Бережной А.* Русская легальная печать в годы Первой мировой войны. – Л., 1975. – 385 с.; *Дей О.* Книга і друкарство на Україні / За ред. П. Попова. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.;

- Животко А.* Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / Микола Тимошик (упоряд.). – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.;
- ⁷ Нариси з історії українського національного руху (колективна монографія) відп. ред. В.Г. Сарбей – К., 1994 – С. 175–201.; *Ресни О.* Перша світова війна і Україна / НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – 480 с.
- ⁸ ЦДІАК. – Ф. 735. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
- ⁹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 246. – Арк. 49–50.
- ¹⁰ ЦДІАК. – Ф. 1335. – Оп. 1. Спр. 1667. – Арк. 24.
- ¹¹ ЦДІАК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1430. – Арк. 27.
- ¹² ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3126. – Арк. 242.
- ¹³ ЦДІАК. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 50.
- ¹⁴ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 55; ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 42, 45, 47.
- ¹⁵ ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 37–38.
- ¹⁶ ЦДІАК. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 68.
- ¹⁷ *Животко А.* Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / Микола Тимошик (упоряд.). – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – С. 216.
- ¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 40–41, 46.
- ¹⁹ ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 3, 4.
- ²⁰ Там само. – Арк. 10, 13–14.
- ²¹ ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 18.
- ²² Там само. – Арк. 23.
- ²³ Там само. – Арк. 67.
- ²⁴ Там само. – Арк. 70.
- ²⁵ ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 74.
- ²⁶ Там само. – Арк. 74.
- ²⁷ Там само. – Арк. 75.
- ²⁸ Там само. – Арк. 80, 84.
- ²⁹ Там само. – Арк. 7, 9.
- ³⁰ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1792. – Арк. 27.
- ³¹ ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1804. – Арк. 38–39.
- ³² Там само. – Арк. 80–83.
- ³³ Там само. – Арк. 26
- ³⁴ ЦДІАК. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 356.
- ³⁵ ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 187.
- ³⁶ Там само. – Арк. 359.
- ³⁷ Держархів Чернігівської обл. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 135.
- ³⁸ Там само. – Арк. 153, 192.
- ³⁹ Там само. – Арк. 194.

УДК 352(477):351/354 "1918"

Олена Леміжанська*

**ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІЙ МОДЕЛІ
ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО
(квітень – грудень 1918 року)**

В статті досліджується стан місцевого самоврядування, відносини з органами державної влади, вироблення нової законодавчої бази його функціонування та спроби інтеграції в систему соціально-економічних реформ гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, місцеве самоврядування, законодавча база, земства та міські думи.

В данной статье исследуются состояние местного самоуправления, отношения с государственной властью, подготовка новой законодательной базы его функционирования и попытки интеграции в систему социально – экономических реформ гетьманата П. Скоропадского.

Ключевые слова: Гетьманат П. Скоропадского, органы местного самоуправления, законодательная база, реформы.

This article reviews the status of municipal autonomous body in state of P. Skoropadsky. Relationships between town and regional councils and executive authorities are observed. Preparation of new lawgiving base of municipal autonomous body functioning and integration attempts of these reforms into the social and economic system are analyzed.

Key words: state of P. Skoropadsky, regional councils, lawgiving base, reforms.

Вироблення та реалізація дієвої регіональної політики, знаходження оптимального балансу відносин центральної і місцевої влади залишається одним з важливих завдань розбудови незалежної України. Адже місцеве самоврядування виступає органічною складовою політичної системи демократичної, соціальної, правової держави. Тому вивчення історичного досвіду його функціонування, взаємовідносин з владними інститутами є актуальним завданням вітчизняної історіографії.

Динамічні процеси початкового етапу Української революції, проведені у 1917 р. за законом Тимчасового уряду вибори до земських зібрань та міських дум суттєво змінили склад та роль традиційно впливових у Російській імперії органів місцевого самоврядування. Їх діяльність стала більш політизованою, а господарські, соціально-культурні функції звужилися. До того ж значна частина нових земських

* Леміжанська Олена – аспірантка відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Пиріг Р.Я.

діячів виступала провідниками соціалізаторської політики Центральної Ради в земельному питанні.

Такі органи місцевого самоврядування не вписувалися ні в державно – політичну модель гетьманату П. Скоропадського, ні в масштабні плани ліберальних соціально – економічних реформ, базованих на праві приватної власності. Намагання гетьманської влади силовими методами трансформувати земські управи і міські думи привели до гострого і затяжного конфлікту з державними інституціями, викликали негативну реакцію громадськості, дали додаткові аргументи опозиції в протистоянні з гетьманським режимом.

Історія цих взаємовідносин складає актуальну наукову проблему. Однак у вітчизняній історіографії вона спеціально не досліджувалася. Лише окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях Ф. Проданюка, О. Яременко, Т. Харченко, присвячених внутрішній політиці, адміністративній реформі, органам місцевої влади доби гетьманату¹.

З огляду на викладене автор даної публікації ставить за мету дослідити:

- бачення керівництвом гетьманату місця цього суспільного інституту в державній моделі, проведенні ліберально – консервативних реформ;
- заходи гетьманського режиму по реставрації земських і думських органів;
- вироблення нової законодавчої бази виборів і функціонування місцевого самоврядування;
- суспільну реакцію на загострення відносин державної влади і місцевого самоврядування.

29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту влада від Центральної Ради перейшла до гетьмана П. Скоропадського. Того ж дня були оприлюднені два основоположні документи нового режиму «Грамота до всього українського народу» і «Закон про тимчасовий державний устрій України». Останні були своєрідною конституцією Української Держави, визначивши повноваження верховної влади – гетьмана, виконавчої – Ради Міністрів, судової – Генеральний суд, представницької – майбутній Сейм.

Прикметною рисою цього тимчасового зводу законів була відсутність навіть згадки про такий важливий суспільний інститут, як місцеве самоврядування – земства та міські думи. Це зовсім не було випадковістю. Насправді ж П. Скоропадський високо цінував земства, які раніше «володіли величезними капіталами, підприємствами, прекрасно обладнаною місцями мережею лікарень». Проте він вважав, що за рік революції діяльність «так званих земств» показала повну нездатність створити що-небудь у цій життєвій для країни справі².

Урядові УНР не вдалося сформувати дієздатні органи місцевої влади. Після звільнення України за допомогою німецько-австрійських військ весною 1918 р. Центральна Рада призначила губернціальних і повітових комісарів, здебільшого партійних діячів, з дуже малим адміністративним досвідом. Їхні владні повноваження були недостатніми. Тому військовим міністром О. Жуковським ще 15 лютого 1918 р. був вироблений проект введення інституту військових комендантів. Вони призначалися військовим міністром і залежали безпосередньо від нього,

отримували право видавати обов'язкові накази й постанови, припиняти чинність розпоряджень цивільних властей. Коменданти були зобов'язані негайно приходити на допомогу місцевим комісарам, маючи спеціальні військові відділи, які були сформовані із добровольців³.

Після прийняття Центральною Радою 6 березня 1918 р. закону про новий адміністративно-територіальний поділ розпочалася реорганізація усього місцевого владного апарату. Зрозуміло, що втілити це в життя у такі стислі строки було надзвичайно важко. Тому на час гетьманського перевороту виконавча влада на місцях організаційно не була оформлена. До того ж, органи місцевої влади нерідко очолювали люди, далекі від розуміння нагальних регіональних проблем, з малим практичним досвідом⁴.

Гетьманський уряд з перших кроків своєї діяльності зіткнувся з проблемою фактичної відсутності місцевої адміністративної влади. Відповідно до грамоти П. Скоропадського губерніальні та повітові комісари Центральної Ради були звільнені, а на їх місце були призначені старости з числа землевласників, військових, земських діячів⁵. Однак, до прибуття новопризначених старост вони мали виконувати обов'язки і особисто передати їм справи⁶. Інші службовці місцевих органів мали залишатися на своїх посадах. Тим самим ставилося за мету не допустити безладу при формуванні органів влади. Насправді ж повністю досягти цього не вдалося, оскільки у ряді повітів комісари УЦР самовільно залишали свої посади⁷.

Губернськими старостами були призначені: Київщини – І. Чарторижський, колишній царський губернатор; Волині – Д. Андро, поміщик; Чернігівщини – М. Савицький, поміщик, земський діяч; Катеринославщини – С. Черніков, генерал; Харківщини – П. Залеський, генерал, поміщик; Полтавщини – С. Іваненко, земський діяч; Поділля – С. Кисільов, поміщик. Міськими отаманами також були затверджені генерали: О. Хануков (Київ), В. Мустафін (Одеса), Е. де Бонді (Миколаїв). На початку липня вже функціонували 8 губернських і 105 повітових старостів⁸.

До їх повноважень належало підтримання правопорядку в губернії, ознайомлення населення з законами Ради Міністрів, контроль за виконанням нормативних актів, інформування уряду про ситуацію в губерніях, контроль за діяльністю повітових адміністрацій та органів місцевого самоврядування, політичний нагляд за державними та громадськими організаціями⁹.

Розпустивши Центральну Раду і земельні комітети, П. Скоропадський задекларував пріоритет права приватної власності і відновив свободу купівлі-продажу землі. Плануючи радикальну ліберальну аграрну реформу, гетьман не міг зіпертися на земства, керівні органи яких були сформовані в період Центральної Ради¹⁰. З метою підготовки умов для аграрних перетворень на місцях створювались земельні комісії, і водночас велася ліквідація земельних комітетів попереднього уряду.

Міністерством земельних справ організувалися регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії. Останні вирішували питання про право на врожай 1918 р. із земель колишніх землевласників відповідно до спеціального

закону, ухваленого 27 травня 1918 р. Повітові земельні комісії брали на себе тимчасове управління землями окремих власників на їх прохання і з дозволу губернських комісій терміном понад один рік. Маєтки господарів, які були відсутні, за розпорядженням губернської комісії передавалися повітовій комісії для управління без заяви власника або його повіреного¹¹.

Поряд із земельними комісіями Рада міністрів утворила тимчасові губернські та повітові земельно-ліквідаційні комісії, до компетенції яких входив розгляд справ про відновлення і користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1918 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, відшкодування збитків і винагороду за користування майном, розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників чи орендарів¹².

Складнішими для уряду виявилися відносини з земським самоврядуванням. На чолі зібрань та управ нерідко стояли українські національні елементи, переважно представники інтелігенції, не пов'язані безпосередньо з місцевим життям, й без відповідної фахової підготовки та досвіду¹³. Це стало причиною того, що цілі галузі земської справи, важливі для народного життя – лікарсько-санітарна, дорожня, шкільна й інші – прийшли до занепаду. Населення не хотіло платити податків, спостерігаючи, як нераціонально витрачаються гроші новими земцями, відчувався брак коштів.

У квітні 1918 р. губернські земства об'єдналися у Всеукраїнський земський союз (ВЗС), головою управи якого вибрано С. Петлюру. Союз став до гетьманату П. Скоропадського в радикальну опозицію, звертаючись до німецького посла А. Мумма зі скаргами на дії уряду. Така позиція ВЗС не могло викликати довіри з боку влади. Діяльність земських управ викликала підозру. Хоч уряд дозволив скликати з'їзд представників земств у Києві, але й після його завершення до порозуміння між ВЗС та гетьманською владою не дійшло. Земства не виявляли наміру до лояльної співпраці з урядом, а навпаки ставили йому ультимативні вимоги¹⁴. Одним із негативних факторів у відношенні влади до ВЗС була й та обставина, що його очолювали колишні відомі діячі УНР С. Петлюра, К. Мацієвич, Д. Одрин та інші члени українських соціалістичних партій.

Всеукраїнський з'їзд земств розпочав свою роботу 16 червня 1918 р. Засідання відбувалося у приміщенні Київської губернської земської управи¹⁵. На ньому були присутні представники дев'яти губерніальних, 58 повітових земств та кілька урядовців з міністерств¹⁶. При відкритті з'їзду С. Петлюра наголосив на важливості даної події як для земств, так і для Української Держави, ознайомивши делегатів із завданнями Всеукраїнського земського союзу. Ряд виступаючих наголошували на критичному фінансовому становищі земств, пропонували заходи щодо його поліпшення. Найгостріше стояло питання правового утиску земських установ. В результаті роботи були обрані комісії, а 21 червня – затверджено склад управи ВЗС.

27 червня 1918 р. П. Скоропадський прийняв делегацію земців на чолі з С. Петлюрою. До її складу входили члени новообраної управи Союзу та по одному представникові від губерній. Гетьманові було вручено меморандум Всеукраїнського земського з'їзду, який відображав політичні настрої керівництва україн-

ських земств¹⁷. У меморандумі в ультимативній формі зазначались наступні вимоги: державної фінансової підтримки; розпуску комісій по підготовці законопроектів про вибори до органів місцевого самоврядування, як таких, що не відображають бажання мас; віддання до суду усіх старост, які розпустили земства у своїх повітах; призначення дати виборів до Сейму та інші¹⁸. В заключній частині документа зазначалося, що втілення урядової політики «...виключає всяку можливість співробітництва з даною владою і тому Всеукраїнський Земський З'їзд, як представництво Української Землі, в імені своїх обов'язків перед народом складає з себе і народних само врядувань відповідальність за всі можливі наслідки розриву вищої центральної влади з народом...»¹⁹. Гетьман фанатично відмовлявся задовольняти ці вимоги.

У свої спогадах П. Скоропадський досить детально описує зустріч із земською делегацією і наголошує, що «саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію ... працювати для повалення ряду»²⁰. У кінці липня С. Петлюру було заарештовано, а головування в провіді ВЗС перейняв К. Мацієвич. Пізніше він писав, що одним з найтерміновіших його завдань був захист земств від утисків місцевої гетьманської адміністрації: «...з портфелем, повним телеграм, скарг доводилося їхати до І. Кістяківського, тодішнього міністра внутрішніх справ, щоб якось полегшувати долю земств і земських діячів»²¹.

Розуміючи необхідність швидкого реформування органів місцевого самоврядування, уряд в кінці травня 1918 р. створив при Міністерстві внутрішніх справ спеціальну комісію по перегляду закону про організацію земського самоврядування. Головою цієї комісії був призначений відомий діяч з Харківщини князь О. Голіцин²². До неї також увійшли правники, політики, громадські діячі – всього 31 особа. Комісія встановила, що загалом діяльність земств і міських дум в 1917–1918 рр. носила шкідливий характер для української державності²³.

МВС націлював губернських і повітових старост на реорганізацію діяльності земських і міських виборних органів. Планувалося створення спеціальних комісій з перевірки їхньої діяльності²⁴. Губернським та повітовим старостам надавалися повноваження розпускати земства, якщо їх діяльність носила протиправний характер або встановлювати над ними певний контроль²⁵. Це дало підстави місцевим адміністраціям для здійснення репресивних заходів до земських органів, включаючи розпуск та відновлення чинності старих складів земських зібрань. Масштаби гонінь досягли значного поширення. На початку червня прем'єр – міністр Ф. Лизогуб спеціальною телеграмою намагався вгамувати репресивну діяльність окремих губернських та повітових старост. Зокрема, розпуск місцевих органів допускався як виняток із санкції МВС²⁶. Обов'язки по обмеженню свавілля губернських старост, які без суду і слідства часто заарештовували земських діячів, були покладені на департамент місцевого самоврядування МВС, який очолював В. Сціпін. 5 і 12 червня департамент направив на місця спеціальні циркуляри, якими керівникам губерній заборонялося заарештовувати представників органів місцевого самоврядування без відповідної санкції міністерства²⁷.

Створені в кожному повіті комісії для ревізії діяльності земств та міських дум, мали за підсумками перевірок вирішувати майбутнє кожного конкретного органу місцевого самоврядування. Комісії виявили різні форми їхньої «антидержавної» діяльності. Умовно вони поділялися на політичні та економічні. Перший напрямок домінував у праці земств Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній. Було встановлено, що тут переважна більшість земств не виконували свої функції в господарській та соціальній сфері. В Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях були виявлені фінансові та матеріальні зловживання. Відзначалося, що в період Центральної Ради по всій території України відбувалися стихійні виступи селян, здійснювалися погроми маєтків поміщиків, нерідко за участю деяких членів земських зібрань та управ. Головним недоліком ревізійні комісії вважали перебування на чолі органів місцевого самоврядування некомпетентних і незацікавлених у розвитку місцевостей керівників.

Не дивлячись на заходи уряду по врегулюванню відносин органів місцевої влади і самоврядування, досягти компромісу не вдалося. Арешт у кінці липня 1918 р. С. Петлюри лише загострив ситуацію. Члени управи Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвич і О. Саліковський надіслали до прем'єра Ф. Лизогуба звернення, в якому засуджувалась політика уряду щодо органів самоврядування. Вони вимагали негайного звільнення заарештованих С. Петлюри та інших земських діячів. Лідерами ВЗС була утворена організація під назвою «Спілка міст північної України», до якої ввійшли представники міст Києва, Білої Церкви, Василькова, Умані, Черкас, Кам'янця – Подільського, Вінниці, Житомира, Чернігова. Згодом була заснована ще одна організація, покликана захищати права міських дум – «Рада представників великих міст України»²⁸.

Одночасно Рада Міністрів форсувала підготовку законодавчої бази реформування земського та міського самоврядування. Активно працювали комісія по підготовці нового закону про вибори до земств на чолі з князем О. Голіциним та комісія по виробленню проекту закону про вибори до міських дум, яку очолював довголітній київський голова І. Дьяков²⁹. П. Скоропадський у своїх спогадах частково визнавав певну невдалість вибору кандидатур голів комісій «тому, що Голіцин і Дьяков нічого спільного не мали з українцями». Проте інших підходящих осіб нібито не було³⁰.

Не дивлячись на протести земців, урядові комісії завершили підготовку згаданих законопроектів. Зокрема, закон про вибори до земств містив досить жорсткі обмеження цензового характеру: вікові – 25 років, осілості – 1 рік, соціально – фахові – виборчого права позбавлялися військові, студенти, монахи, судові та прокурорські працівники і т.д. Вибори земських гласних було заплановано провести у грудні 1918 р. за скороченим розкладом. Передбачалося, що робота новообраних земських установ розпочнеться з 1919 р.

На аналогічних засадах будувався й законопроект про вибори до міських дум. 17–23 серпня на засіданнях уряду у закритому режимі розглядався даний проект закону³¹. Всіх гласних передбачалося обрати таємним голосуванням терміном на три роки. Виборці поділялися на три виборчі курії: 1) платники вищих ставок

податків, а також особи з вищою освітою та ті, хто володів землею і вів власне господарство; 2) платники середніх податків; 3) решта платників³². Точилися гострі дебати навколо куріальної системи. Більшість міністрів – кадетів усвідомлювали, що даний проект поглиблює розрив між окремими станами, але погодилися прийняти обмеження в доступі до земських виборів елементів «небезпечних у політичному відношенні». Попри заперечення міністра віровизнань В. Зіньковського та міністра закордонних справ Д. Дорошенка, закон було ухвалено і подано гетьманові на затвердження³³.

У зв'язку з цим проф. К. Мацієвич у докладному листі до П. Скоропадського зробив спробу переконати главу держави у шкідливості згаданих законопроектів для української справи, проте це звернення не справило належного враження³⁴. Його зміст свідчить про невдалі намагання однієї з наймасовіших громадських організацій України протистояти ліквідації демократичних основ місцевого самоврядування.

Обидва закони були підписані П. Скоропадським і набули чинності. Уряд затвердив графік виборчої компанії, призначивши земські вибори на листопад, а міські – на грудень³⁵. Встановлювалися конкретні строки проведення виборів у 1918 р. Початок роботи виборчих комісій припадав на 12 жовтня. До середини грудня планувалося провести облік виборців, розглянути скарги та оголосити виборчі списки. Вибори для третьої курії призначалися на 22 грудня, для першої та другої – 29 грудня. Вже пізніше, 13 листопада, уряд Української Держави у вигляді тимчасового заходу ухвалив зміни до Табелю списків проведення виборів, у яких термін роботи виборчих комісій і процедури, пов'язаної з оскарженням неправомірних дій, був скорочений. Але дати самих виборів, призначених на 22 і 29 грудня, не переглядалися³⁶. Динамічні завершальні події Світової війни, поразка держав Четверного Союзу, ускладнення внутрішньополітичної ситуації в Україні так і не дали змоги провести дані вибори.

Незважаючи на закінчення 1 січня 1919 р. терміну повноважень земств та дум, обраних у 1917 р., нові вибори не відбулися. Необхідна для відновлення нормального функціонування міст, муніципальна реформа також проведена не була. Гласні цього складу залишилися на своїх посадах аж до встановлення в Україні радянської влади, коли думи були розпущені більшовиками.

Отже, розгляд історії відносин державної влади і органів місцевого самоврядування в Українській Державі 1918 р. дозволяє зробити наступні висновки:

1. Для гетьмана П. Скоропадського ідеалом органів місцевого самоврядування залишалися дореволюційні земства, а тогочасні земські органи уявлялися суттєвою перепоною на шляху реалізації масштабної земельної реформи;

2. Методи і принципи трансформування органів місцевого самоврядування були однією з ланок загальної соціально – економічної реставрації, здійснюваної гетьманом;

3. Функціональна дезорганізація міських дум і земств поряд з відсутністю законодавчої гілки влади посилювали деформованість політичної системи Української Держави:

4. Гетьманській владі не вдалося залучити місцеві органи самоврядування до здійснення соціально – економічних реформ.

-
- ¹ *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня–14 грудня 1918 року): Дис. канд. іст. наук. – К. – 1997. – 230 с.; *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень–грудень 1918 р.): Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – 282 с.; *Яременко О.І.* Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського. – Вінниця: Континент – ПРИМ, 1998. – 40 с.
 - ² *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 204.
 - ³ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально – наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 179.
 - ⁴ *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень–грудень 1918 р.): Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – С. 65.
 - ⁵ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 179.
 - ⁶ Державний вісник. – 1918. – 26 травня.
 - ⁷ *Харченко Т.О.* Назв. праця. – С. 71.
 - ⁸ *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня–14 грудня 1918 року): Дис. канд. іст. наук. – К. – 1997. – С. 52.; Державний вісник. – 1918. – 17 липня.
 - ⁹ *Яременко О.І.* Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського. – Вінниця: Континент – ПРИМ, 1998. – С. 16.
 - ¹⁰ Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
 - ¹¹ Уряди України у ХХ ст. Науково – документальне видання. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 98.
 - ¹² Там само. – С. 99.
 - ¹³ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 183.
 - ¹⁴ Там само. – С. 184.
 - ¹⁵ Русский голос. – 1918. – 18 июня.
 - ¹⁶ Земське Діло. – 1918. – 2 липня.
 - ¹⁷ *Харченко Т.О.* Назв. праця. – С. 166.
 - ¹⁸ *Скоропадський П.* Назв. праця. – С. 205.
 - ¹⁹ *Харченко Т.О.* Назв. праця. – С. 167.
 - ²⁰ *Пиріг Р.Я.* «Моїми словами руко водить бажанне захистити земську справу...» (Лист професора Костя Мацієвича до гетьмана Павла Скоропадського, вересень 1918 року) // Архіви України. – 2009. – № 1–2. – С. 117.
 - ²¹ Там само. – С. 117–123.
 - ²² *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 184.
 - ²³ *Яременко О.І.* Назв. праця. – С. 18.
 - ²⁴ Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
 - ²⁵ *Яременко О.І.* Назв. праця. – С. 18.
 - ²⁶ *Скоропадський П.* Назв. праця. – С. 204–205.
 - ²⁷ *Проданюк Ф.М.* Назв. праця. – С. 56.
 - ²⁸ *Яременко О.І.* Назв. праця. – С. 19.
 - ²⁹ *Скоропадський П.* Назв. праця. – С. 205.
 - ³⁰ Там само. – С. 204–205.
 - ³¹ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 183.
 - ³² *Проданюк Ф.М.* Назв. праця. – С. 58.

- ³³ *Пиріг Р.Я.* «Моїми словами руко водить бажанне захистити земську справу...» (Лист професора Костя Мацієвича до гетьмана Павла Скоропадського, вересень 1918 року). Назв. праця. – С. 117.
- ³⁴ Державний вісник. – 1918. – 21 вересня, 18 жовтня.
- ³⁵ Державний вісник. – 1918. – 22 листопада.
- ³⁶ Харченко Т.О. Назв. праця. – С. 148.

УДК 394,912:(477):(477,8)«1919»

Роман Тимченко*

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УНР І ЗОУНР В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 р.

Аналізуються співпраця урядів Української Народної Республіки і Західної області Української Народної Республіки після укладання Акту злуки 22 січня 1919 року в політичній, військовій і економічній сферах. Визначено основні труднощі, які завадили повному об'єднанню українських земель.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Західна область Української Народної Республіки, Головний Отаман, Директорія, Галицька армія.

Анализируются сотрудничество правительств Украинской Народной Республики и Западной области Украинской Народной Республики после заключения Акта соединения 22 января 1919 года в политической, военной и экономической сферах. Определены основные трудности, которые помешали полному объединению украинских земель.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Западная область Украинской Народной Республики, Главный Атаман, Директория, Галицкая армия.

The collaboration of governments of Ukrainian People's Republic and Western region of Ukrainian People's Republic after the conclusion of Act of connection on January, 22, 1919 in political, military and economic spheres is analyzed. Basic difficulties which prevented the complete association of Ukrainian earths have are studies.

Key words: Ukrainian People's Republic, Western region of Ukrainian People's Republic, Main Ataman, Directory, Galician army.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки в Галичині і відновлення незалежності Української Народної Республіки в Наддніпрянщині дали поштовх до посилення віковичних прагнень українців – жити в соборній Україні. 22 січня 1919 р. Наддністрянська й Наддніпрянська Україна об'єдналися в одну незалежну державу – Українську Народну Республіку. Але становлення молодого державного утворення і реалізація завдань Акту злуки ускладнювалося низкою факторів: зовнішньою експансією – більшовики, денікінці, поляки, румуни, внутрішніми протиріччями між провадами обох республік, особистісним протистоянням С. Петлюри й Є. Петрушевича.

У сучасній українській історіографії проблема воєнно-політичного й економічного співробітництва частково знайшла своє відображення в монографіях М. Литвина й К. Науменка, І. Кураса й В. Солдатенка, М. Сеньківа, а також у

* *Тимченко Роман* – молодший науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України.
Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Пиріг Р.Я.

спеціальних наукових працях О. Карпенка, С. Литвина, О. Павлишина, І. Дацківа, О. Павлюка та інших. Однак ґрунтового дослідження бракує¹.

Для розкриття цієї теми, автор ставить наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати характер міждержавних відносин між УНР і ЗУНР у січні-червні 1919 року;

- показати проблеми втілення в життя Акту злуки.

Об'єднання українських земель 22 січня 1919 р. повинно було сприяти більш тісній співпраці урядів УНР і ЗОУНР. Однак на заваді стала низка чинників. Київ був захоплений більшовиками й наддніпрянська армія змушена була відступати. Галичани ж усі зусилля зосередили на боротьбі з поляками, а миротворчі місії Антанти не давали бажаних результатів. З формального боку відносини між обома урядами були повні порозуміння, хоч насправді прогресувала тенденція до їх ускладнення.

У кінці лютого С. Петлюра відвідав Галичину, де просив уряд ЗОУНР надати військової допомоги для боротьби з більшовиками. 23 лютого його вітали в Тернополі полковник Г. Стефанів, почесна варта у складі Гуцульської сотні УСС та ударної чети Тернопільського полку ім. С. Петлюри. Наступного дня його зустрів голова уряду С. Голубович. 26 лютого він відвідав Бережани, де побував на виставі у Народному домі, а наступного дня зустрівся у Ходорові з Є. Петрушевичем². Однак у зв'язку з вирішальними боями проти поляків уряд ЗОУНР погодився направити лише тисячу новобранців-стрільців³. Незважаючи на невтішні результати переговорів з європейськими послами місії Ю. Бартелемі, Головний Отаман у листах висловлював вдячність за теплий прийом президенту Є. Петрушевичу й командувачу УГА М. Омеляновичу-Павленку. А також підкреслював мужність галичан, які в такий складний час знаходили сили для захисту батьківщини, дякував за відвагу воїнам галицької армії й обіцяв, що Директорія допоможе населенню ЗОУНР хлібом й продуктами харчування⁴. До того ж він висловлював сподівання, що спільними зусиллями здобудуть незалежність України й захистять «право нашому народові на волю й землю, а Республіці її тверде світове становище»⁵.

4 березня 1919 р. Є. Петрушевич подякував Головному Отаману за теплі слова й наголосив, що воїни Української Галицької Армії (УГА) братимуть з нього приклад і підуть у бій за будь-яким його наказом⁶. Але це були тільки декларації, насправді ж Галицька армія ніколи не виконувала наказів С. Петлюри. Навіть після переходу до Наддніпрянщини в липні 1919 р. вона мала своє окреме командування, оскільки Є. Петрушевич був проти повного об'єднання армій.

Через тиждень, 11 березня 1919 р., до УНР виїхала делегація на чолі із Є. Петрушевичем з метою ознайомлення з політичним і міжнародним становищем та для налагодження адміністративних та фінансових справ⁷. У Проскуріві відбулося перше й останнє засідання Директорії в повному п'ятичленному складі. Адже В. Винниченко залишив її під тиском Антанти, а 12 березня 1919 р. Є. Петрушевич увійшов до Директорії, як представник Галичини⁸. Пізніше Директорія вже ніколи не збиралася в повному представництві⁹, бо частина її членів на чолі з С. Петлюрою опинилася в Рівному, а Є. Петрушевич і О. Андрієвський самостійно займалися державними справами у Станіславові.

На початковому етапі після Акту злуки між обома державами ще підтримувалися тісні відносини, незважаючи на розбіжності цільових завдань. С. Петлюра наддніпрянську армію направив проти більшовицьких військ і виступав за порозуміння з поляками, у той час як для наддністриянців це було абсолютно неприйнятним. До того ж вони не отримували від Великої України необхідної допомоги, яка передбачалася умовами Злуки. Про це, зокрема, свідчить С. Голубович: «Коли Українська Державність знаходиться в незвичайно скрутнім положенню, а з трьох боків наступає ворог, придніпрянські брати відмовляють естественної помочи грошової, до якої первісно зобов'язалися без дальших застережень та умов»¹⁰.

Із цим твердженням не можна погодитися повністю. Адже ще взимку для налагодження товарообміну між Галичиною й Наддніпрянщиною, було призначено «головноуповноваженого для постачання», якого вимагав Державний Секретаріат¹¹. Ним став Р. Трохименко¹². Крім того 16 січня на «перешивку вузькоколіїних рейкових шляхів Галичини» виділено 5 мільйонів гривень¹³, а постановою Ради Міністрів 22 лютого ще 10 мільйонів¹⁴. Цього ж місяця для галичан через УНРаду було передано 7 млн. карбованців на продовольчі справи¹⁵. 18 січня на організацію свята злуки – 100 тисяч карбованців¹⁶. А 13 лютого уряд УНР прийняв постанову про асигнування 22 мільйонів гривень для видачі допомоги українським культурним організаціям Галичини¹⁷. У кінці лютого для держсекретаріату шляхів Галичини асигновано 17 млн. гривень на експлуатацію залізниць, заготівлю палива й металу¹⁸. 13 березня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову про асигнування в розпорядження Ради державних секретарів ЗУНР 80 млн. гривень на видачу категоріям державних службовців одноразової допомоги на дорожнечу¹⁹.

15 березня ухвалена низка законів, які також передбачали фінансову допомогу ЗОУНР. Зокрема, про асигнування 500 млн. гривень на відновлення помешкань і будівель, зруйнованих попередньою війною, про асигнування в розпорядження Ради Секретарів одноразово 130 млн. гривень і, починаючи з 1 квітня 1919 року, по 30 млн. гривень щомісяця на видачу пайків родинам мобілізованих стрільців²⁰.

За повідомленням газети «Нове життя» станом на 1 березня 1919 р. до Галичини прибуло 123 вагони борошна, 14 збіжжя, 123 цукру і 10 з іншими продуктами²¹. Лише за тиждень від 1 по 8 березня надійшло 262 вагони збіжжя, муки та цукру, з них 76 вагонів частково розділені між повітовими управами, а 168 ще стояли на залізницях²². Наступного тижня з Наддніпрянщини передано ще 193 вагони харчів²³.

З 16 по 23 березня 1919 р. урядом УНР передано «збіжжя, муки і цукру 114 вагонів; в магазинах зложено – 84 ваг., спеціальних військових транспортів пройшло по 23 марта – 181 вагонів. Позаяк до 16 березня населенню передано – 490 ваг., то загальна кількість ввезених до Галичини харчів різного рода досягне – 1168 вагонів або – 11.685.000 клг.»²⁴, – повідомляло «Нове життя» від 3 квітня 1919 р. Газета «Республіка» зазначила, що до Галичини з Наддніпрянщини на початок квітня надійшло 1243 вагони продукції. Серед них 730 цукру, 213 борошна, 223 збіжжя й 127 інших харчів²⁵. До того ж щомісячно уряд УНР надавав грошову допомогу в розмірі одного мільйона гривень.

Крім того було асигновано низку цільових розпоряджень – відродження товариства «Сільський господар» (2 млн. гривень), для українського шкільництва і Національного музею у Львові (1 млн. гривень) та відкрито кредит у розмірі 40 млн. гривень для продовольчих операцій в Галичині, Буковині й Холмщині²⁶. Проте весною митний кордон між республіками так і не був ліквідований²⁷.

З наказу Головного Отамана морському міністру М. Білінському виділено 11 млн. гривень для формування в Коломиї з галичан окремого морського полку²⁸. Для потреб Галицької армії Управлінням Начальника Постачання впродовж першої половини 1919 р. видано 274 млн. 68 тис. гривень²⁹. 25 березня була прийнята постанова про асигнування 200 тис. гривень Державному Секретаріату ЗОУНР на інформаційну просвітню роботу армії Західного фронту³⁰.

По згоді урядів УНР і ЗОУНР до Ставніслава й Тернополя було евакуйовано Експедицію Заготовок Державних паперів і Відділ Державного Банку зі скарбовими цінностями³¹. Галичина також направляла економічну допомогу Наддніпрянщині: станом на 1 березня 1919 р. було вивезено 115 цистерн оливи, сматри та нафти³².

ЗОУНР потребувала насамперед військової допомоги. Та наддніпрянці не поспішали цього робити. С. Шухевич відзначав, що війська вагаються і «вони вже доволі навоювалися і натерпілися у війні з австріяками, а коли буде проголошена злука, коли козак буде знати, що це все одна й та сама Україна, один край і одна держава, тоді він охоче піде боронити її границь»³³. А М. Омелянович-Павленко зазначав, що наддніпрянців хвилювало: чого вони повинні воювати за чужу землю, адже в них своєї вистачає та й поляки їм як брати³⁴.

Та все ж таки ще напередодні об'єднання до Галичини з Наддніпрянщини за дозволом С. Петлюри прибув М. Омелянович-Павленко, який став головнокомандувачем Галицької армії. А на посаду начальника штабу він призначив полковника Є. Мишківського³⁵. На початку листопада 1918 р. на допомогу галичанам прибула дивізія отамана А. Долуда³⁶. До галицької групи «Самбір» приєднався І-ий Правобережний республіканський полк на чолі з полковником Кравчуком. Але вже 8 грудня 1918 р. під Перемишлем він відмовився воювати. Щоб не деморалізувати галицьке військо, полк був розформований³⁷.

У грудні галичани отримали-таки довгоочікуване військове підкріплення від Наддніпрянщини у вигляді окремої Козятинської піхотної бригади. Її зарахували до складу групи «Наварія» полковника І. Омеляновича-Павленка. 27–28 грудня 1918 р. бригада взяла участь у наступі на місто в напрямку Ставчани – Скнилів, але наразилися на впертий опір поляків і зазнала великих втрат. До того ж багато бійців піддалися на масштабну польську агітацію й відмовлялися воювати³⁸. Ця бригада деморалізує впливала на хід боротьби за Львів, а перед Різдвами святами взагалі розійшлася по домівках. Наприкінці 1918 р. був створений Волинський фронт, який займав ділянку між Бугом і Припяттю.

Пізніше, у січні 1919 р., до Галичини прибула І-а Дніпровська дивізія, яка в лютому-березні 1919 р. брала участь у Вовчухівській операції й підтримувала частини 3-го галицького корпусу в наступі на Городок. За словами С. Шухевича, вона була ще гірше підготовлена ніж попередні. Це невелике військово-форму-

вання не бажало йти в невідомий край на боротьбу, тому й не дивно, що по дорозі більшість воїнів залишила свої підрозділи³⁹. Кращим був загін імені Гонти, створений у Києві. Хоча й невеликий, але самовіддано бився спочатку під Львовом, а потім на фронті I Корпусу Галицької армії.

Однією з найбільш боєздатних частин, що прибули з Наддніпрянщини на допомогу галичанам у лютому, була артилерія київських Січових Стрільців, організована полковником Р. Дашкевичем і поділена на два полки, у результаті чого перший увійшов до складу четвертої бригади, а другий залишився при Начальній Команді Галицької Армії (НКГА). Ці артилерійські частини призводили до значної дезорганізації польських військ і завдавали їм відчутних утрат⁴⁰. Також Директорія надала близько 60 бойових літаків, з яких утворили Літунський полк Галицької армії⁴¹. У січні Володимиро-Волинська й Ковельська групи Армії УНР розпочали бої з поляками. Та й авіація УГА була фактично повністю наддніпрянською. Загалом же, за свідченням історика Л. Шанковського, воєнна допомога Наддніпрянської України була замала для перемоги над Польщею⁴². До того ж у грудні 1918 р. уряд ЗУНР на допомогу Директорії вислав тисячу новобранців під командуванням поручика Д. Тихого. Вони були приєднані до Північно-західної групи військ під командою отамана В. Оскілка⁴³.

Галичина також відчувала брак фахівців залізничного сполучення. Оскільки серед місцевого населення не вистачало кваліфікованих робітників, то часто поряд із українцями в цій сфері працювали й поляки. Вони робили все можливе аби зривати поставки необхідних українських товарів, ускладнити пересування військових частин. Тому на допомогу галицьким залізничникам поїхали наддніпрянські. Для них надійшли телеграфні апарати й дріт. Це значно підвищило рівень обслуговування залізниць. Водночас стала помітною взаємна недовіра між галичанами й наддніпрянцями, оскільки останні отримували в декілька разів вищу заробітну платню. І це не могло не викликати незадоволення в місцевих робітників⁴⁴. Проте незважаючи на економічне й військове співробітництво, кожна республіка жила своїм власним життям.

Весною 1919 р. УНР переживала політичну кризу й потребувала зміни уряду. Представники партії самостійників на нарадах у Здолбунові й Рівному в кінці березня вирішили проголосити С. Петлюру диктатором, скасувати Раду Народних Міністрів, а замість неї створити посади керуючих відділами адміністрації, підлеглих диктатурі. Диктаторові додати дорадчий орган – Військову Раду, щоб до неї належали командири обох армій. Цей проект ухвалили без порозуміння з Є. Петрушевичем, бо він був проти військової диктатури⁴⁵. С. Петлюра, не бажаючи перевороту згори й, можливо, загострення взаємовідносин з Президентом УНРади, у результаті гострих дебатів 9 квітня відмовився від посади диктатора. Шукаючи виходу з кризи, він направив соціал-демократу Б. Мартосу телеграму з пропозицією сформував новий уряд⁴⁶. Слід зазначити, що до складу нового уряду ввійшло й декілька представників від ЗОУНР: В. Темницький (міністр закордонних справ), О. Безпалко (міністр праці), Л. Шрамченко (міністр народного господарства), А. Крушельницький (міністр освіти) і М. Шадлун (міністр шляхів). А також кілька

нових осіб: І. Лизанівський як керуючий справами преси й пропаганди, І. Паливода – міністерством пошти й телеграфів⁴⁷. Є. Петрушевич не приховував свого невдоволення зміною кабінету. Це зумовлено тим, що новий уряд був призначений без узгодження з ним⁴⁸. У своїй відповіді С. Петлюрі він вимагав дотримання принципу консолідації національних партій⁴⁹.

Отримавши найголовнішу прем'єрську посаду, Б. Мартос видав декларацію до українського народу з викладом майбутньої політики нового уряду щодо ЗОУНР: «Внаслідок війни ще й досі людність Волині, Поділля, Галичини і Холмщини не змогли відновити свого господарства. Народне правительство України, щоб полегшити долю постраждалих від війни, вживатиме всіх заходів для того, щоб допомогти збудуванню хат, дати живий і мертвий інвентар зруйнованим війною жителям прифронтових місцевостей»⁵⁰. Отже, за декларацією Галичині передбачалася допомога, а про Буковину й Закарпаття зовсім не йшлося. Б. Мартос, будучи прихильником централізації економічного життя УНР, хотів повністю поставити під контроль фінансову політику ЗОУНР. З цією метою направив ревізійну комісію на чолі з Г. Нянчуром із Рівного, яка повинна прослідкувати за діяльністю агентів уряду Директорії в Галичині, зібрати відомості про дезертирів, отаманів, які вкрали гроші й втекли і змусити їх повернутися до виконання своїх обов'язків, адже на території Галичини було дійсно чимало наддніпрянців⁵¹.

За свідченням В. Андрієвського, представника УНР у Галичині їх можна було поділити на три групи: отамани, экс-міністри та люди, що знаходилися на державній чи військовій службі. Перші їздили по містах, робили ревізії й витрачали величезні кошти, не дивлячись на те, що армія весь час потребувала фінансування⁵². Міністр внутрішніх справ І. Макух зазначав, що ці військові жили «на широку стопу». Вони мали «багато грошей і кидали ними по каварнях і ресторанах дуже щедро». Крім того ці «емігранти» були джерелом анархістичних настроїв, які завдали великої шкоди галицьким військовим частинам⁵³. Незадоволені галицьким дрібнобуржуазним укладом экс-міністри УНР створювали різноманітні організації, які підривали політику ЗОУНР⁵⁴. До таких належали такі авторитетні діячі, як М. Шаповал та М. Ковалевський. «Отамани» й «службовці» не хотіли повертатися до праці на Придніпрянщині, бо дуже втомилися й хотіли відпочити⁵⁵. Але вони весь час намагалися підірвати стабільність галицького уряду й поставити його під контроль наддніпрянського. Тільки особи, які знаходилися на державній чи військовій службі, поводитися більш пристойно.

17 березня 1919 р. для кращого кордонного режиму було вирішено утворити контрольно-пропускні пункти у Радзивиліві, Волочиську й Гусятині. Військові перепустки мали право підписувати Військовий Міністр, Головний Отаман, Начальник Штабу Дієвої армії і Начальник штабу Правобережного фронту і підлеглих йому військових частин. Цивільні особи, яким необхідно виїхати до Галичини повинні звертатися до міністрів, канцелярії Військового Міністерства, Штабів Дієвої армії та Правобережного фронту⁵⁶.

13 квітня 1919 р. Державний Секретаріат військових справ ЗОУНР оголосив наказ, де зазначалося, що серед представників Наддніпрянщини, які відвідують

Галичину, зустрічається чимало осіб, які своєю поведінкою негативно впливають на місцеве населення. Усіх місцевих комендантів закликали вислати протягом 48 годин наддніпрянців, що незаконно перебували на території ЗОУНР⁵⁷. На засіданні Ради Народних Міністрів 16 квітня 1919 р., у свою чергу, було прийнято постанову, в якій зазначалося, що кожен, хто не повернеться до Наддніпрянщини без поважної причини, буде вважатися дезертиром⁵⁸.

Варто відзначити, що голова Державного Секретаріату С. Голубович критикував діяльність «головноуповноважено» Р. Трохименка через численні ревізії в повітах й був проти рішення вислати ревізійну комісію до Галичини, вважаючи це прямим втручанням у внутрішні справи Західної області УНР⁵⁹. Г. Нянчур же наголошував, що Директорія – законна влада для обох частин України, й галичани повинні не чинити опору⁶⁰. А на засіданнях Державного Секретаріату 30 квітня, 2 травня та 3 травня у присутності Г. Нянчура й М. Шадлуна розгорілася дискусія про фінансування Директорією уряду ЗОУНР. М. Шадлун вимагав подання звіту всіх витрат та допомоги розвідки Державного Секретаріату в арешті політичних втікачів до Наддніпрянщини. Проте секретар судових справ О. Бурачинський ще раз наголосив, що лише УНРада вважається законною владою в Східній Галичині й відповідно до Акту злуки тільки закордонні й військові справи перебувають у віданні спільного керівництва⁶¹. На думку П. Бубели, комісія навела паніку на тих, кого мала арештувати, й тим ослабила себе. Він радив, аби ревізійна комісія передала свої функції Державному Секретаріату⁶². Тому вона не могла виконати всі свої завдання через відмову Державного Секретаріату в допомозі.⁶³ А незважаючи на повноваження ревізійної комісії В. Андрієвський звільнив з-під арешту наддніпрянських військових діячів В. Хому-Дмовського і М. Ковенка⁶⁴.

Одним із найсуттєвіших випадів протистояння став виступ 29 квітня 1919 р. у Рівному командувача Північної групи армії УНР отамана В. Оскілка. Він заарештував всіх міністрів на чолі з прем'єром і проголосив себе Головним Отаманом. Метою виступу було припинення міжпартійної боротьби й усунення соціалістів від влади. У результаті С. Петлюру й А. Макаренка В. Оскілко «виключив» зі складу Директорії, а Є. Петрушевичу запропонував стати президентом республіки і прибути до Рівного⁶⁵. Чи була між ними попередня домовленість, не з'ясовано. Український дослідник М. Стахів виключає зв'язок В. Оскілка з Є. Петрушевичем⁶⁶. Проте отамана не підтримало військо, а виступ був нейтралізований контррозвідкою С. Петлюри. В. Оскілку були висунуті звинувачення в державній зраді і він утік до Польщі. Після згаданих подій голові ревізійної комісії Г. Нянчуру надали надзвичайних повноважень. Він мав право заарештовувати й притягувати до відповідальності усіх осіб причетних до подій 29 квітня⁶⁷.

Разом із тим у Галичині діяв опозиційний до УНРади центр – Селянсько-Робітничий Союз (СРС) на чолі з Д. Демянчуком та О. Устіяновичем, який видавав газету «Республіканець». Союз виступав за організацію робітників і селян у Ради, переобрання уряду й введення до УНРади представників СРС. УНРада змушена був прийняти низку вимог опозиції: проголошення земельного закону, встановлення 8-годинного робочого дня, вибори до сейму. Лише після органі-

зованого СРС Дрогобицького повстання УНРада повела рішучий наступ проти опозиції. Соціалістичні наддніпрянські партії всіляко підтримували діяльність союзу, оскільки він виступав проти політики УНРади.

Складна політична й економічна ситуація викликали занепокоєння в Головного Отамана. Тому він 25 квітня направив телеграму із Здолбунова до уряду ЗОУНР: «Маю цілком певні повідомлення про неспокій у військах та серед населення на ґрунті незадоволення політикою Державного Секретаріату в соціальних питаннях і особливо земельних. Це може скінчитися катастрофою і розвитком більшовизму»⁶⁸. Зауваження були слухними, бо саме зібрання СРС й його невдоволення політикою існуючого уряду вплинули на Антанту. Хоча велика заслуга належить і полякам, адже вони представили дії союзу, як початок поширення більшовизму в Східній Галичині й добилися направлення в цей регіон армії Ю. Галлера⁶⁹. Неврегульованість стосунків між владними структурами УНР і ЗОУНР негативно позначалася на інтересах Української революції. М. Шаповал наголошував: «Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за «большевиків». Що хоч трохи лівіше од буржуазної реакції, то вже отим «революціонерам» з Галичини здавалось большевизмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище «держави в державі», залишаючи собі у всім «вільну руку»⁷⁰.

Відрізнялися й закони, які були прийняті на теренах українських республік. Зокрема, земельний закон на Галичині, який обговорювався ще 30 січня на засіданні в Державному Секретаріаті земельних справ⁷¹, був прийнятий лише 14 квітня⁷². Отже, був утрачений дорогоцінний час у такий відповідальний момент. За законом панська земля мала бути перерозподілена між малоземельним і безземельним селянством. Ціна викупу встановлювалася за допомогою капіталізації кадастрального прибутку. Малоземельним вважалися ті селяни, які не могли прогодувати своєї сім'ї, але, на відміну від закону Директорії, четверту частину свого наділу дозволяючи продавати. Ліси й копальні переходили у власність повітів, а вода – спілок⁷³.

У той же час Закон про землю прийнятий Директорією 8 січня визначав, що вона була у власності держави⁷⁴. Селяни наділялися землею в розмірі до 15 десятин. Була встановлена також мінімальна норма – 5 десятин. Наділ надавався у вічне користування. Закон передбачав і хліборобські добровільні спілки у вигляді кооперативів⁷⁵.

Отже, закон Директорії УНР ліквідував приватну власність на землю, у той час як галицький уряд її охороняв. До того ж останні прийняли закон надто пізно, й селяни не встигли скористатися ним, адже Галицька армія весь час відступала.

Окрім того, урядом ЗОУНР був прийнятий «Закон про скликання Сейму Західно-Української Народної Республіки» (15 квітня 1919 р.) та про вибори⁷⁶. Вони стосувалися лише Галицьких земель і не враховували загальні інтереси України. Хоча громадяни Наддніпрянської України мали виборче право на підставі урядового засвідчення їх громадянства й мешкання в певній громаді⁷⁷. Проте ці закони не вдалося втілити в життя, бо невдовзі майже вся територія Наддніст-

рянщини стала підконтрольною полякам. Законами, які відповідали ідеям соборності, був закон від 4 квітня 1919 р. закон про запровадження в обіг гривень та від 8 квітня про громадянство⁷⁸. Відповідно до нього кожен громадянин УНР вважався і громадянином ЗОУНР. Проте перепустку для поїздки в Наддніпрянщину можна було отримати лише за гроші, сплачені в державне повітове управління⁷⁹.

Газета «Република» від 11 травня 1919 р. писала про кризу у взаємовідносинах між державними утвореннями, наголошуючи на окремому становищі ЗОУНР: «Галицьке громадянство не сміє забувати ні на хвилю, що держава його – се тільки Західна Область УНР і що УНР як цілісність переживає дуже важку кризу – внутрішню і зовнішню, кризу, від розв'язки якої залежить така чи інша доля також нашої Західної Области»⁸⁰.

Видання УГА «Стрілець» 13 квітня в статті «Злука всіх земель України та українське військо» закликало державних мужів «знищити сліди ворожих культур, які роз'єднують нас, щоби всіх горожан Укр. Нар. Республіки лучило слово: Українець і праця для добра соборної України і його народніх мас»⁸¹.

Підривала сили українців й боротьба із зовнішніми ворогами. Адже наприкінці квітня до Львова прибув генерал Ю. Галлер на чолі підготовленої й озброєної Антантою польської армії. Вона мала використовуватися проти більшовиків, а її кинуте на боротьбу з українцями. Поляки розпочали наступ як проти галичан, так і проти наддніпрянців, здобули Луцьк й захопили великі склади військового майна. Цей успіх поляків завдав нових труднощів для українців, адже тепер армія повинна готуватися до нових боїв в умовах дефіциту зброї й амуніції⁸².

9 червня 1919 р. сталася ще одна важлива подія, яка вплинула на подальший розвиток взаємовідносин УНР і ЗУНР. Перебуваючи в Заліщиках, Є. Петрушевич отримав важливий документ, у якому зазначалося: «З огляду на вагу хвилі й на небезпеку, яка грозить Вітчизні, для скріплення й одностайності державної влади Президія Виділу Укр. Національної Ради Західної Области Української Народної Республіки і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну владу, яку доси на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат д-рови Євгенови Петрушевичу як уповноваженому диктаторові»⁸³. Є. Петрушевич створив уряд Головноуповноваженого Диктатора, який фактично виконував функції міністрів. С. Голубович став головноуповноваженим внутрішніх справ, І. Мирон – шляхів, С. Витвицький – закордонних справ, директором військової канцелярії – отаман К. Долежалъ.

10 червня 1919 р. Диктатор Є. Петрушевич провів зміни в Начальній Команді армії. Генерал М. Омелянович-Павленко був звільнений, а головнокомандувачем призначено генерала О. Грекова.

Наддніпрянці звинувачували щойно утворену Диктатуру в нелігативності прийняття цього рішення. Адже для нього мали проголосувати вісім державних секретарів ЗОУНР⁸⁴. А соціал-демократ С. Вітик цікавився складом Президії УНР і тим, хто може її відкликати⁸⁵.

У відповідь на лист С. Вітика Є. Петрушевич констатував, що, приймаючи Диктатуру, була складена заява й вона буде ліквідована в разі покращення

становища Західної області УНР. Виділ і Державний Секретаріат продовжують існувати, але їх діяльність «завішена» та «після дотичного закону веде і заступає Президію Виділу У.Н.Ради лише сам президент У.Н.Ради»⁸⁶.

Проголошення Диктатури населенням України було сприйняте неоднозначно. Галичани захищали Є. Петрушевича й вважали законним цей політичний акт. Зокрема М. Лозинський, аналізуючи постанову від 9 червня, відзначив, що «наука державного права признає стан найвисшої державної конечности, в яким той, хто має владу, має моральне право вийти поза межі закона, коли сього вимагає оборона держави»⁸⁷. Тому цілком зрозуміло, чому Є. Петрушевич став диктатором.

Друковане видання УГА «Стрілець» також захищало Є. Петрушевича, стверджуючи, що президент УНРади не присвоїв собі владу насильним шляхом і не ліквідував уряд, а саме останній надав йому таких надзвичайних повноважень відповідно до складного міжнародного становища. «Наш диктатор, – писала газета, – отже є законним повно власником правительства, його повновласть є відклична»⁸⁸. Селяни, робітники, інтелігенція й армія вважали призначення Є. Петрушевича диктатором єдиним виходом із скрутного становища⁸⁹.

Наддніпрянці, навпаки, звинувачували Є. Петрушевича в антиукраїнській діяльності й узурпації влади, а також наголошували на негативному ставленні населення до диктатури. Фронтова газета армії «Український козак» писала, що галичани сприйняли акт проголошення диктатури неохоче і лише успішний наступ на польському фронті стали на перешкоді «правдоподібним ексцесам селянських і робітничих мас»⁹⁰.

І. Мазепа був незадоволений таким ходом подій і констатував, що ніхто з членів Виділу Національної Ради не брав участі в проголошенні диктатури Є. Петрушевича і тому акт 9 червня був незаконний. За його словами, через утворення диктатури УНРада перестала виконувати владні функції, а тому вони повинні були перейти до Директорії⁹¹.

Видання галицької соціал-демократії «Боротьба» 22 жовтня подало критичну статтю «Ми судимо і стамо самі під суд», у якій гостро критикувалася диктатура. Адже її прийняли без ухвалення жодного закону галицької влади й вона не уособлювала інтересів всього населення ЗОУНР⁹². «Вже ні поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очах противників Диктатури таким «варягом України» як – галицька Диктатура»⁹³, – так оцінювали диктаторство Є. Петрушевича лідери соціал-демократів С. Вітик і О. Безпалко.

Отже, наддніпрянські діячі та органи масової інформації негативно оцінили щойно утворену диктатуру Є. Петрушевича. У той же час 7 травня майже непомітно вступив у дію «Закон про зміни в персональному складі Директорії», коли С. Петлюра фактично перебрав на себе диктаторські повноваження. Адже жодна постанова Директорії УНР не ставала чинною без підпису Головного Отамана, що суперечило принципу рівноправності її членів⁹⁴. А 13 травня постановою Директорії було з її складу усунуто О. Андрієського.

15 червня 1919 р. від проводу ЗОУНР до уряду УНР надійшло повідомлення про призначення Є. Петрушевича диктатором⁹⁵. Через день на засіданні Ради Міністрів було вирішено вимагати від Директорії виклику Є. Петрушевича для

пояснень у цій справі⁹⁶. Оскільки наддніпрянське керівництво вважало, що з припиненням існування УНРади й Державного Секретаріату влада формально перейшла до уряду УНР, то кабінет міністрів 25 червня прийняв постанову про призначення представників урядових органів у Галичині й переведення грошового асигнування через Головне командування Армії УНР⁹⁷. 27 червня 1919 р. С. Петлюра направив телеграму Є. Петрушевичу, щоб той прибув на засідання Директорії до Кам'яця-Подільського⁹⁸.

Диктатор відповів, що через становище на фронті й приїзд місії Антанти не може прибути до Кам'яця. «Якщо лиш мій виїзд стане можливим радо приїду, щоби положити кінець без основним і для обох сторін шкідним непорозумінням»⁹⁹. Можливо, він не хотів йти на компроміс із С. Петлюрою або ж не виключав свого арешту.

У відповідь на проголошення Є. Петрушевича Диктатором, 4 липня 1919 р. в складі уряду УНР був утворений керівний орган у справах Галичини. «Відповідно до актів 3 і 22 січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі Міністерства Української Народної Республіки утворити Міністерство Західної Области (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». На чолі міністерства став галичанин С. Вітик. Воно мало складатися з міністра та його помічника й чотирьох департаментів: фінансового, товарообміну, комунікацій та військового постачання¹⁰⁰.

У той же час Є. Петрушевича було позбавлено членства в Директорії. Колишній старшина УСС І. Сіак хотів заарештувати диктатора за допомогою залізничного куреня¹⁰¹. Однак проти нього вислали одну з військових частин ЗОУНР, і він був змушений повернутися до Кам'яця.

Отже, укладання Акту злуки вимагало від керівників українських республік тісної й плідної співпраці. Перші зрушення відбулися в економічній і військовій сферах. Уряд УНР надавав грошову й продовольчу допомогу Східній Галичині, а у відповідь отримував паливно-мастильні матеріали. Протягом грудня 1918–лютого 1919 рр. ЗУНР одержав і певну військову допомогу. Її основу становили невеликі військові формування, здебільшого здеморалізовані, стомлені Світовою війною, які не могли реально підтримати УГА в боротьбі з польською армією. Поряд з цим на поміч ЗОУНР були направлені артилерійські й літунський полки, які значно посилили бойову міць Галицької армії, а окремі групи армії УНР відкрили фронт проти поляків. Тому не варто звинувачувати наддніпрянський уряд у ігноруванні інтересів Галичини. Перелічені факти свідчать про існування військово-економічної співпраці між УНР і ЗОУНР у першій половині 1919 р. Політичної ж єдності досягти так і не вдалося. Виховане за умов конституційної монархії національно-демократичне керівництво ЗУНР було незадоволене соціалістичними перетвореннями наддніпрянських політиків. Є. Петрушевич, хоча й був членом Директорії, відвідав лише одне її засідання. У Західній області УНР залишилися окремі армія й уряд, який проводив власну внутрішню й зовнішню політику. Наддніпрянські лідери неприхильно ставилися до автономного існування ЗОУНР і весь час намагався його обмежити. У той же час окремі галицькі політики

вдавалися до спроб усунення С. Петлюри від влади. Не відповідали ідеям соборності й законодавчі акти, прийняті на теренах УНР і ЗОУНР, що тільки поглиблювали прірву між і без того різними політичними укладами українських республік. Невдачі українських армій у протиборстві з ворогами не вплинули на подолання внутрішньої політичної кризи у керівництві соборної України. Були прийняті постанови, які зовсім не відповідали ідеалам соборності – надання диктаторських повноважень лідерові ЗОУНР і утворення міністерства у справах Галичини в уряді УНР.

-
- ¹ *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с.; *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) – К., 2001. – 246 с.; *Сеньків М.* З історії соборності українських земель 1917–1945 рр. – Дрогобич, 1999. – 163 с.; *Карпенко О.Ю.* Злука УНР і ЗУНР – видатна подія в історії українського народу // Карпенко Олександр. З історії Західно-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 2006 – С. 89–101.; *Литвин С.* Симон Петлюра і Західна область УНР (нові джерела про допомогу Директорії Українській Галицькій Армії) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 102–109.; *Дацків І.Б.* Військово-політична й дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР // Соборність як чинник українського державотворення. – К., 2009. – С. 159–171.; *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 – перша половина 1919) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, Ч. 1. – С. 327–349.; *Павлюк О.* Від злуки до розриву (Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році) // Наука і суспільство. – 1994. – № 7–8. – С. 6–10.
 - ² *Литвин М.* ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І.М. Крип'якевича. – 2000. – Вип. 6. – С. 215.
 - ³ *Стахів М.* Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. – Т. 4. – Скрентон, 1959. – С. 19–20.
 - ⁴ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – К., 2006. – Т. 4. – С. 241.
 - ⁵ Там само. – С. 242.
 - ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 52зв.
 - ⁷ Там само. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 64.
 - ⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3.
 - ⁹ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революцій. – К., 2003. – С. 120.
 - ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 260.
 - ¹¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 9 зв, 10.
 - ¹² *Андрієвський В.* З минулого: в 2 т. – Т. 2., Ч. 2. :Директорія. – Берлін, 1923. – С. 129.
 - ¹³ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 25 липня. – Вип. 26. – С. 191.
 - ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1–4.
 - ¹⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... – Т. 1. – С. 220.
 - ¹⁶ *Литвин М.* Україно-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 303.
 - ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 87зв.
 - ¹⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 1.
 - ¹⁹ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 1.

- ²⁰ ЦДАВО. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 1–3.
- ²¹ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Івано-Франківськ, 2005. – Т. 3., Кн. 1. – С. 79.
- ²² Там само. – С. 81.
- ²³ Нове життя. – 1919. – 21 березня.
- ²⁴ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали ... – Т. 3., Кн. 1. – С. 89.
- ²⁵ ЦДАВО. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 113.
- ²⁶ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 20 серпня. – Вип. 32. – С. 243; Там само. – 27 лютого. – Вип. 11. – С. 83.
- ²⁷ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Т. 3., Кн. 2. – С. 73.
- ²⁸ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 10.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3.
- ³⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 26 серпня. – Вип. 33. – С. 251.
- ³¹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1385. – Арк. 5.
- ³² Нове життя. – 1919. – 5 березня.
- ³³ *Шухевич С.* Спомини з української-галицької армії (1918–1920). – Ч. 1. – Львів, 1929. – С. 62.
- ³⁴ *Омельянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С. 123.
- ³⁵ Там само. – С. 111–112.
- ³⁶ *Шухевич С.* Вказ. праця. – С. 10.
- ³⁷ *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С. 38.
- ³⁸ *Шухевич С.* Вказ. праця. – С. 78–79.
- ³⁹ Там само. – С. 101.
- ⁴⁰ *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. – Нью-Йорк, 1966. – С. 113.
- ⁴¹ *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: У 2 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 53.
- ⁴² *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 248.
- ⁴³ *Верига В.* Вказ. праця. – С. 81–82.
- ⁴⁴ *Шухевич С.* Вказ. праця. – С. 47.
- ⁴⁵ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Т. 7. – Скрантон, 1966. – С. 15.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2, 2зв.
- ⁴⁷ *Мазепа І.* Вказ. праця. – С. 150.
- ⁴⁸ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2626. – Арк. 1.
- ⁴⁹ *Стахів М.* Вказ. праця. – Т. 7. – С. 35.
- ⁵⁰ Директорія, Рада Народних міністрів Української Народної Республіки... – С. 520.
- ⁵¹ ДАЛО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 11–13.
- ⁵² *Андрієвський В.* Вказ. праця. – С. 194–196.
- ⁵³ *Стахів М.* Вказ. праця. – Т. 6. – Скрантон, 1965. – С. 198.
- ⁵⁴ *Андрієвський В.* Вказ. праця. – С. 198.
- ⁵⁵ *Стахів М.* Вказ. праця. – Т. 6. – С. 199.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 22.
- ⁵⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 70.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 19.
- ⁵⁹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 12–13.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 265.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 159, 259 зв., 260, 260 зв., 261.
- ⁶² Там само. – Арк. 262 зв.
- ⁶³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1394. – Арк. 2, 3, 7.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1386. – Арк. 11 зв.

- ⁶⁵ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. – К., 2009. – С. 86.
- ⁶⁶ Стахів М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 81.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 125.
- ⁶⁸ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 2зв.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 202.
- ⁷⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С. 150.
- ⁷¹ Нове життя. 1919. – 3 лютого.
- ⁷² ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 42–44 зв.
- ⁷³ Стрілець. – 1919. – 20 квітня.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 34, 34 зв., 35, 35 зв., 36, 36 зв.
- ⁷⁵ Нова рада. – 1919. – 12 січня.; Нова рада. – 1919. – 14 січня.
- ⁷⁶ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 15, 16–19.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 182–192.
- ⁷⁸ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 48; ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 99, 99 зв.
- ⁷⁹ Там само. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 11 зв.
- ⁸⁰ Там само. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 158.
- ⁸¹ Стрілець. – 1919. – 13 квітня.
- ⁸² Мазепа І. Вказ. праця. – С. 160.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
- ⁸⁴ Український козак. – 1919. – 25 червня.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 5.
- ⁸⁶ Український козак. – 1919. – 27 червня.
- ⁸⁷ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 107.
- ⁸⁸ Стрілець. – 1919. – 9 липня.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Український козак. – 1919. – 25 червня.
- ⁹¹ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 225–226.
- ⁹² Боротьба. – 1919. – 22 жовтня
- ⁹³ Назарук О. Рік на Великій Україні – Нью-Йорк, 1978. – С. 238.
- ⁹⁴ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 11 липня. – Вип. 22. – С. 153.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 25.
- ⁹⁶ Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 52.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 8. – Арк. 14 зв.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27.
- ⁹⁹ Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 132.
- ¹⁰⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 1 серпня. – Вип. 28. – С. 202.
- ¹⁰¹ Ярославин В. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 41–43.

УДК 94(477.62) «192/193»: 314.1

Артур Маргулов*

АССИРИЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ДЗЕРКАЛІ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ 20–30-х років ХХ століття

У статті на підставі дослідження опублікованих матеріалів періодики періоду 20–30-х рр. ХХ ст. проводиться аналіз впливу з боку держави на основні устої національного життя ассирійців. Приділяється увага порівняльному аналізу ідеологічної спрямованості публікацій у пресі періоду 20–30-х рр. ХХ ст. та дореволюційного. Також розглядаються процеси впливу засобів масової інформації на втрату деяких національних особливостей, які призвели до моделювання зовсім іншої ідентичності в ассирійців.

Ключові слова: державна політика, радянська преса, преса дореволюційного періоду, вплив преси на світогляд ассирійців, «радянські ассирійці».

В статье на основе исследования опубликованных материалов периодической печати периода 20–30-х гг. ХХ столетия производится анализ влияния государства на основные устои национальной жизни ассирийцев. Производится сравнительный анализ идеологической направленности публикаций в прессе периода 20–30-х гг. ХХ столетия и дореволюционного. Так же рассматриваются процессы влияния средств массовой информации на потерю некоторых национальных особенностей, приведшие к моделированию совсем новой идентичности ассирийцев.

Ключевые слова: государственная политика, советская преса, преса дореволюционного периода, влияние преси на мировоззрение ассирийцев, «советские ассирийцы».

The influence of the state on main foundations of national life of the Assyrian on the basis of research of published materials of periodicals of the period 20–30 s of the ХХ century is analyzed in the article. The analysis of the ideological orientation of periodicals in the press of the period 20–30 s of the ХХ century as well as the pre-revolutionary one is made. The processes of influence of mass media on the loss of some national peculiarities, having led to modeling of absolutely new identity of the Assyrian, are also examined.

Key-words: state policy, Soviet press, press of pre-revolutionary period, influence of press on the outlook of the Assyrian, «Soviet Assyrians».

В умовах формування державної політики щодо національних меншин у сучасних реаліях та затвердження демократичних засад існування суспільства потрібно ще раз проаналізувати формування стосунків держава – національна спільнота. З огляду на це дуже слушним було б відтворення сторінок історії, які, на наш погляд, мали суттєвий вплив на повсякдення національних меншин. Події 20–30-х років ХХ століття були одним з етапів, коли ассирійці зазнали неістотного

* *Маргулов Артур* – кандидат історичних наук, декан факультету філології та журналістики ПВНЗ «ДІСО».

втручання в національно-культурний устрій, що заснувало фундамент майбутніх змін у світогляді сучасних асирійців. Відновлення діалогу між державою та асирійською громадою може базуватися на принципах взаємної поваги та співпраці на шляху визнання національної самобутності та відтворення основоположних елементів культури. Спроби висвітлення історичних подій це гарна нагода ще раз наголосити на нагальних потребах асирійців України. З урахуванням цього, на наш погляд, набуває додаткової актуальності дослідження політики радянської влади що до асирійської громади, з погляду з'ясування досягнень та хиб.

Об'єктом нашого дослідження було обрано асирійське населення України, а предметом дослідження є державне втручання у традиційний світогляд асирійців за допомогою радянських ЗМІ. Дослідження обмежується періодом 20–30-х років ХХ століття, як часом суттєвого втручання з боку держави у життєдіяльність асирійців.

При написанні статті автором було залучені праці дослідників які відповідають основній меті дослідження. Це праці з питань історії радянської преси¹. Окремою групою постають дослідження, які були зроблені за часів існування Радянського Союзу, де авторам вдалося систематизувати існуючий матеріал з історії асирійців у фундаментальних монографіях². Нажаль, до сьогодні не існує узагальнюючих праць, в яких науковцями за допомогою залучення документальних матеріалів було зроблено спробу без упереджень, з позиції нового часу, системно проаналізувати питання історії асирійського населення на терені України. Це робить наше дослідження актуальним у сучасних умовах.

Джерельну основу роботи склали насамперед матеріали періодичних видань як періоду 20–30-х років, так і публікації дореволюційних часів, які є необхідними для аналізу ролі діяльності преси в адміністративно-командній системі, та з'ясування механізмів, найпоширеніших методів впливу на свідомість та національні орієнтири пересічних асирійців³.

Поява асирійців на території Російської Імперії була цілком виправданим явищем. Вони були надійними союзниками росіян у російсько-турецькій та російсько-перській війнах (1826–1828 рр., 1877–1878 рр.), це дало їм можливість позиціонувати себе як підзахисних Російської держави. Скориставшись цим, окремі групи асирійців, починаючи з ХІХ століття, перетинали російській кордон. Більшість з них займалась відхожими промислами, перебування носило сезонний характер задля заробітку у вільний від землеробства час. Загострення воєнно-політичної ситуації у Туреччині та Персії, відверта політики щодо знищення християнського населення підштовхнули численні маси асирійців піти з Туреччини та Персії разом з російськими військами. Найбільш масштабне переселення на територію Росії було здійснене у 1914–1918 роках, коли кордон перейшло більш ніж 100 тисяч мирного населення⁴.

Незважаючи на всебічну підтримку асирійцями дій російської політики та заяви про лояльне ставлення до них царської влади, вони опинились у скрутному становищі. Відірвані від місць постійного перебування, позбавлені засобів до існування вони не відчували потрібну підтримку з боку російської держави. Деякі пільги

та матеріальна допомога біженців дуже швидко закінчилися, й асирійські громади були вимушені самостійно пристосовуватися до нових умов життя⁵. Соціально-економічні та політичні перебудови суспільства, в які потрапила Росія на початку ХХ ст., цілком відтягнули рішення асирійського питання на не визначений термін.

Радянський уряд задля підтримки своєї влади одним з головних завдань політики молодій державі обрав всебічну підтримку національним меншинам. Таким чином він намагався надати своїй владі ознак демократичного ладу та залучити якомога більше прихильників нового устрою. На XII з'їзді РСП(б) у квітні 1923 року був проголошений курс на політику коренізації, на терені України він отримав назву українізація⁶.

У результаті розпочатої українізації, однією з цілей якої було впровадження підтримки національних меншин, асирійці не залишилися поза увагою держави. Необхідно підкреслити, що в ці роки з'явилися декілька шкіл, розпочався випуск друкованої літератури, зародилася громадська та наукова зацікавленість новою радянською нацією. Але треба зазначити: насправді більшість заходів мали декларативний характер, не мали на меті підтримку меншини, а були засобом втручання у її внутрішнє середовище. Про це свідчать деякі факти, співставляючи які, ми підходимо до таких висновків: за роки українізації державі не вдалося впровадити комплексну державну програму розвитку та підтримки асирійців: не було з'ясовано загальну кількість асирійського населення на терені України, відсутність кваліфікованих партійних кадрів, які володіли національною мовою, зупиняла впровадження існуючих постанов уряду, рівень загальної освіти населення залишався низьким, а діючі національні школи не могли вдовольнити потреб бажаючих здобути освіту, більшість асирійців не мала можливості компактно проживати та займатися традиційними заняттями (землеробством та скотарством)⁷. Відчуваючи байдужість при вирішенні своїх нагальних соціально-економічних та культурних потреб асирійці переважно поклалися на існуючий традиційний національний родоплемінний устрій.

Характерна етнічна згуртованість та відокремленість від основних засад державної політики викликала невдоволеність з боку радянської держави, формуючого тоталітарного режиму. Неможливість регулювання відносин між національною меншиною та державою демократичними методами спричинило невинуватене втручання з боку останньої. Утиску зазнали усі форми традиційного життя, релігія, ментальність, це був не лише утиск, це була спроба докорінної зміни історично сформованого світогляду. Дані дії цілком відповідали державній політиці щодо формування нової штучної нації «радянської людини».

Задля втілення партійних настанов було використано усі можливі засоби впливу: і відкриті, й приховані. Одним із дієвих засобів впливу на населення країни виступали ЗМІ. Преса була важливим чинником більшовізації та радянізації українського суспільства. Вона сприяла утвердженню тоталітарної державної системи в Україні, слугувала консолідації прихильників більшовицької ідеології. Характерними ознаками радянської преси було те, що держава володіла усіма періодичними виданнями – одна з ознак відсутності демократії; впроваджувалось

підпорядкування преси органам влади та партійним установам, це робило її інструментом політики цих інститутів; за часів формування тоталітарної системи широкого вжитку зазнала державна цензура, тобто обмеженість інформації⁸.

Мова радянської преси теж слугувала основній партійній концепції. Це був цілеспрямований вплив на читача з метою нав'язування йому необхідних стереотипів ціннісних орієнтирів, поведінки, мислення. Підміна змісту усталених понять, їх вихолощення, насадження канцелярської лексики, відкидання національної забарвленості, послуговування калькованою з російської термінологією призвело до деформації мовленнєвої культури самої преси та її читачів⁹.

Яскравим прикладом цієї політики може послугувати висвітлення радянською пресою асирійського питання. Статті присвячені асирійцям були надруковані у журналах “Советская этнография”, “Новый Восток”, “Революционный Восток”, “Просвещение национальностей” (які мали загальнорадянське розповсюдження), “Східний Світ” та ін.¹⁰. Така кількість публікацій свідчить про неаби яку зацікавленість даним питанням. Зазвичай це були поодинокі добірки матеріалів окремих авторів. Фактологічний матеріал, зібраний у той час, має наукову цінність навіть в сучасних умовах, але якщо зробити лінгвістичний аналіз текстів, можна помітити підкреслено негативне висвітлення національного побуту асирійців. Деякі дослідники та журналісти заперечували існування великої асирійської культури, кваліфікація її як *«наймитського й мертвого повторення вавилонської культури»*. Також зустрічається називання поселень асирійців лексемами, що мають негативну конотацію: *«колонія»*, *«житлокооп»*, *«остання група релігійної секти»*, *«племенна рутина»*, *«неграмотні фанатики»*¹¹. Досліджуючи тексти статей, ми помітили створення викривленого псевдо-образу айсорської нації за допомогою підкреслено негативного висвітлення їх національних традицій з елементами негативного перебільшення (гіперболізації): *«наявність кривавої помсти, відсутність права голосу дівчини під час заручин, викуп нареченої, відсутність прав щодо спілкування дівчини з родичами, вкривання обличчя жінки наміткою»*¹². Кваліфікація вказаних звичаїв, як-от: *«дикі закони патріархату»*, *«гидкий характер таких звичаїв»*, *«душні тиски патріархальної родини»*, *«суворий побут»*, *«незалежний помираючий побут з відвічним конфліктом між батьками і дітьми»*¹³. Змалювання айсорів як *«жорстокого і некультурного народу, як грабіжників, які нападають на курдів, як релігійно фанатичну націю зі старими пережитками минулого, як агресивний і невірноважений народ, що вирішує конфлікти за допомогою кинджалів і залізних прутів»*¹⁴. Вказівка на те, що молодь не знає жодної пісні свого народу, а мелодії пісень одноманітні.

Треба зазначити, що етап розвитку айсорської культури в Радянській державі позначений репресивною політикою ВКП(б)-КПРС. Презентація Радянської держави як рятівника, що протиставлена штучно вибудованому образу ворогів – *«буржуї (Англія, Персія)»* і *«маршимун»*, їх *«криваві лати»*¹⁵. Спостерігається реалізація стереотипної моделі Велика нація (Росіяни, Радянські люди) – мала нація (Айсори). За допомогою експлуатації образу пригніченого, слабого етносу ми спостерігаємо утвердження у колективній свідомості на рівні архетипів

психологічного комплексу меншовартості. Це створювало умови для втручання «заради допомоги» у повсякденне життя ассирійців.

За Радянської влади, на наш погляд, проти айсорської мови сталінським режимом було вчинено лінгвоцид нечуваних розмірів. Політика свідомого винищення мови як головної ознаки етносу, нації, як відомо з історії, може протікати у відверто агресивній чи прихованій формах, але своєю гостротою завжди спрямовується проти писемної форми мовлення, що створює передумови для тотальної асиміляції народу («*робити так, як усі пролетарі СРСР*»). Нам відомі такі форми, шляхи і засоби лінгвоциду: мовне «зближення» й уподібнення, переслідування носіїв мови, приниження статусу та престижу мови, заборона мови панівним державно-політичним режимом, переселенська політика. Те, що зазнала айсорська мова в добу так званого Великого терору, важко окреслити одним словом. Формально в Радянському союзі уживання її не заборонялося, але впроваджувалася згори практика усунення *розбіжностей* у графічній системі, лексичній базі, морфологічній та синтаксичній будові, іншими словами, політика якнайглибшої асиміляції мови національної меншини¹⁶. Прикро констатувати, але розвиток айсорської мови в цілому мав частіше насильницький, аніж еволюційний характер. Уведення в мову слоганів пролетарського інтернаціоналізму («*Ленін*», «*радянська влада*», «*партія, комсомол, піонерія*») та зближення націй і мов доволі швидко перетворилися на доктрину, систематично опрацьовану в ідеологічних документах тих років. Навчання письму в школах здійснювалося здебільшого російською мовою. Русифікація мови виявлялася у зміні айсорських прізвищ на кшталт російським: *Георгієв, Абрамов, Лазарев*. Заміна айсорських жіночих імен (*Сунжан*) російськими («*Женя*»)¹⁷. Зміна старого сірійського алфавіту новим, до якого було уведено російські літери. Тобто була здійснена спроба виправити алфавіт, і таким чином встановити повний контроль над друкованою (письмовою) формою айсорської мови. Такі реформи «на мовному фронті» зачепили не просто написання, а віковічні традиції графіки і, головне, оригінальність системи письма однієї з найдавніших семітських мов. Аргументом вказаних нововведень було те, що нібито історично айсорська графічна система була занадто складною і перешкоджала навчанню. Загалом урядове втручання у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Поряд з класичними методами радянська система встановлює контроль над структурою національних мов: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або живцем перенесені з російської мови¹⁸. Подібна «зачистка» стосувалася не тільки айсорської мови, а й мов інших національних меншин. Так відбувалося «*змітання національних відмінностей*» між мовою панівної нації і мовою етнічних меншин. Все це найшло своє відображення на шпальтах радянських газет.

Натомість, співставляючи публікації радянської доби з матеріалами дореволюційного періоду, ми бачимо, що вказані тексти містять неупереджену і незаангажовану інформацію про ассирійців. Здебільшого це об'єктивований опис місцезнаходження досліджуваної етнічної групи, геологічного складу ґрунту,

пам'яток культури, клімату, занять і матеріального становища, фізичного розвитку і характеру асирійців, способу життя, одягу, національних свят¹⁹. Підтвердженням цього є те, що тексти вказаного періоду містять вислови констатувального характеру: *«Лаваша печуть так...»*, *«Вино готується таким чином...»*, *«Способи обробки землі такі...»*, *«Із світських тварин айсорці розводять...»*, *«До товариських ігор належать...»*²⁰. Окрім цього, через епітети, що мають оцінний характер, підкреслюється *«могутність нації асирійців»*, *«багатство і сила народу»*. Вказується на такі етнічні риси: *«прямота характеру, довірливість, ввічливість, щедрість, гостинність, чуйність, відсутність ненависті до людей інших національностей, повага до батьків»* тощо²¹. Великої уваги приділено тому, що богослужіння у церквах проводилося асирійською мовою, здійснювалися переклади церковних книг рідною мовою, існували школи. А це, як відомо, здавна вважається основними показниками збереження національної самобутності і культури.

Отже, у нас є підстави стверджувати, що радянська влада вміло використовувала періодику задля впровадження в широкі верстви населення партійної ідеології, перетворивши пресу у потужний механізм впливу на маси. Преса брала активну участь у формуванні громадської думки щодо національної політики більшовиків. За умов тотального партійного контролю були вироблені спеціальні технології у роботі з інформацією. Вживалися такі, як дифамація – оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь і гідність особи, національної меншини, персеверація – часте повторювання якоїсь ідеї, думки, дефініції з метою закріплення у масовій свідомості та ін.

Радянська влада за допомогою преси усіляко намагалася знищити з історичної пам'яті ті події та культурні здобутки асирійців, які протирічили існуючій ідеології та мали на меті збереження власної самобутності. Більшість із опублікованих матеріалів відповідала існуючій державній концепції та відображала бажання партії та уряду бачити асирійців керованою нацією.

Маючи за мету побудову комунізму у всьому світі, влада використовувала життя та діяльність радянських асирійців як рекламу для їх співвітчизників з інших країн світу, створюючи акценти на перевагах декларативних свобод асирійців у країні Рад таких як поліпшення соціально-побутових умов, безкоштовне медичне обслуговування та освіта тощо. Але в середовищі радянських асирійців штучно поширювалася ідея конфлікту серед асирійської молоді та старшого покоління, формувалося негативне ставлення до національної релігії (споконвічного консолідуючого фактору етносу) та ін. За часів радянської влади розпочався пошук нового типу асирійців, що відповідав основним вимогам партійних настанов, натомість протиставлявся він іміжду «ворожого елемента» (родоплемінна знать, служителі культу, старійшини), який не бажає приймати радянську дійсність та усіляк намагається протидіяти радянській владі.

Радянська преса відіграла провідну роль у формуванні суспільної громадської думки щодо асирійців, слугуючи вдалим знаряддям влади, поширюючи внутрішні суперечки серед них. Засуджуючи традиційний уклад життя асирійців, автори завдавали шкоди самосвідомості та створювали умови для можливості

подальшого впливу на національну меншину. Вигаданий «ворожий елемент» відіграв свою сумну роль у політиці репресій проти ассирійців, що розпочалася наприкінці 30-х рр. ХХ ст. Загально створений штучний тиск примушував ассирійців якщо не зректися, то приховувати або пристосовувати деякі елементи національної культури до існуючих реалій. Розрахунок на протиставлення переваг радянського способу життя, який гарантував соціально-економічні пільги, та старого «відмираючого» національного призив до етнічних хитань певної частини ассирійців України.

Наслідком цих перетворень була поява нової вигаданої національності «радянських ассирійців», що призвело до втрати практичного слідування поведінці, набору цінностей і вірувань, пов'язаних з етнокультурними традиціями. Було розхитано етнічні установи, які склалися протягом століть, що спричинило появу абсолютно нової ідентичності в ассирійського населення України.

-
- ¹ Коляструк О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук к-та істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Коляструк О.А.; Київ. НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2003.; Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 326 с.
- ² Матвеев К.П. Ассирийцы в городах Европейской части СССР. – М., 1985. – 160 с.; Матвеев К.П. История и этнография ассирийцев. – М., 1990. – 190 с.; Матвеев А.К. История и этнография ассирийцев / Матвеев А.К., Матвеев К.П. – М. – 1990. – 257 с. – (Материалы к серии «Народы Советского Союза». Выпуск 1. Ассирийцы). Материалы к библиографическому словарю ассирийцев в России (XIX–сер. XX века) / [сост. И.С. Садо] – Изд. 2-е испр. и доп. – СПб.: Прас-Атра, – 2006. – 176 с.: – ил. табл.
- ³ Бахтинський Ф. Ассирийці (Айсори) у Києві / Бахтинський Ф. // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 213–235.; Скоробагатов В. Айсори в СССР / Скоробагатов В. // Просвещение национальностей, 1931. – № 1. – С. 64–70. – Библиогр.: с. 70.; Бит-Юхан С. Среди советских ассирийцев / Бит-Юхан С. // Революция и национальности. – 1935. – № 2. – С. 85–87.; Муратхан В.П. Обычаи, связанные с рождением и воспитанием ребенка у сирийцев СССР / В.П. Муратхан // Советская этнография. – 1937. – № 4. – С. 61–84.; Поливанов Е. Из хроник современных национальных график СССР / Поливанов Е. // Революционный Восток. – 1925.– № 4–5. – С. 302–306. – Библиогр.: с. 306. (Проект ассирийского алфавита на русской основе); Кагаров Е.Г. Свадебные обычаи сирийцев (айсоров) / Е.Г. Кагаров // Советская Этнография. – 1931. – № 1. – С. 159–169.; Думбис. Айсори / Думбис // Новый Восток. – 1923. – № 3. – С. 67–77.; Арутюнов А. К антропологии айсоров / Русский антропологический журнал. – 1902. – № 4. – С. 88–100.; Эйвазов П. Некоторые сведения о селе Койласар и об ассирийцах / П. Эйвазов // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1884. – Вып. № 4. – С. 284–326.
- ⁴ Думбис. Вказана праця. – С. 68–72.
- ⁵ Муратхан В.П. Вказана праця. – С. 61–62.
- ⁶ Історія України / Навчальний посібник. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – С. 301.
- ⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 года / – Харьков, 1927. – С. 75–77. (Стенограмма); Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 28.; Государственное Учреждение Национальный Архив Республики Адыгеи. – Ф. Р1. – Оп. 1. – Д. 551. – Л. 5.

- ⁸ *Животко А.* Вказана праця. – С. 225–227.
- ⁹ *Коляструк О.А.* Вказана праця. – С. 22.
- ¹⁰ *Бахтинський Ф.* Вказана праця. – С. 213–235.; *Скоробагатов В.* Вказана праця. – С. 64–70.; *Бит-Юхан С.* Вказана праця. – С. 85–87.; *Муратхан В.П.* Вказана праця. – С. 61–84.; *Поливанов Е.* Вказана праця. – С. 302–306; *Кагаров Е.Г.* Вказана праця. – С. 159–169.; *Думбис.* Вказана праця. – С. 67–77.
- ¹¹ *Скоробагатов В.* Вказана праця. – С. 64–65; *Бит-Юхан С.* Вказана праця. – С. 85–87.; *Муратхан В.П.* Вказана праця. – С. 61–84.
- ¹² *Скоробагатов В.* Вказана праця. – С. 68.; *Кагаров Е.Г.* Вказана праця.– С. 166–168.
- ¹³ *Бахтинський Ф.* Вказана праця. – С. 218.
- ¹⁴ *Скоробагатов В.* Вказана праця. – С. 68–69.; *Муратхан В.П.* Вказана праця. – С. 61.
- ¹⁵ *Скоробагатов В.* Вказана праця. – С. 64.; *Бит-Юхан С.* Вказана праця. – С. 86.
- ¹⁶ *Поливанов Е.* Вказана праця. – С. 304–306.
- ¹⁷ *Бахтинський Ф.* Вказана праця. – С. 234– 235.
- ¹⁸ *Бахтинський Ф.* Вказана праця. – С. 232–235.
- ¹⁹ *Арутюнов.* Вказана праця. – С. 88– 100.; *Эйвазов П.* Вказана праця. – С. 284–326.
- ²⁰ *Арутюнов.* Вказана праця. – С. 89–91.; *Эйвазов П.* Вказана праця. – С. 299–300.
- ²¹ *Арутюнов.* Вказана праця. – С. 89–91.; *Эйвазов П.* Вказана праця. – С. 306–313.

УДК 93/94:658.6/9 (477) "1931/1936"

Ольга Мельничук*

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ДОХОДУ СИСТЕМИ «ТОРГСИН» В УСРР

У статті описано діяльність системи «Торгсин» в УСРР, показано значення надходжень золотих виробів та монет, операції з переказами для зростання доходів торговельної мережі. На основі архівних матеріалів, більшість з яких до наукового обігу введено вперше, висвітлено економічні та суспільні передумови викачування коштовностей у населення на користь держави, показано недоліки та зловживання у цій справі. Обґрунтовано висновок стосовно того, що за допомогою системи «Торгсин» видобувалось золото і валюта для потреб індустріалізації, а головною передумовою для успішного розвитку торговельної мережі був голодомор.

Ключові слова: золото, коштовності, грошові перекази, торговельна мережа, голод.

В статье описано деятельность системы «Торгсин» в УССР, показано значение сдачи золотых изделий и монет а также операции с переводами для увеличения прибыли торговой сети. На основе архивных материалов, большинство из которых в научный оборот были введены впервые, освещены экономические и социальные предпосылки выкачивания драгоценностей у населения в пользу государства, показано недостатки и злоупотребления в этом деле. Подведен итог, что с помощью системы «Торгсин» доставалось золото и валюта для нужд индустриализации, а главной предпосылкой для успешного развития торговой сети был голодомор.

Ключевые слова: золото, драгоценности, денежные переводы, торговая сеть, голод.

In article the author describes the activities of «Torgsyn» system in USSR, shows the significance of letting of gold goods and coins, money ordering operations for increase of profit of trading network, covers economical and social preconditions of extraction of valuables from people in country favor, tells about defects and misuses of this business. It was analyzed on the basis of archive materials most of which are used for the first time. The conclusion is grounded that gold and foreign currency was extracted using «Torgsyn» system for industrialization and famine was main precondition for success of trading network.

Key words: gold, valuable, money orders, trading network, famine.

Історія мережі «Торгсин» тісно пов'язана з голодомором 1932–33-х років. Адже саме в умовах жадливої продовольчої ситуації, люди змушені були йти до торгсинівських магазинів, щоб обміняти дорогоцінності, сімейні реліквії, чи монети, що збереглись ще з царських часів на такі необхідні продукти харчування. Основними джерелами доходу торговельної мережі були надходження золота, срібла, дорогоцінностей, предметів старовини від населення а також прийом переказів з-за кордону. Ставиться завдання якнайповніше розкрити дані аспекти, показати систему

* *Мельничук Ольга* – аспірантка відділу історії України 1920–30-х років Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Кульчицький С.В.

та кількість надходжень тощо. Хронологічні рамки роботи визначені часом функціонування торговельної мережі «Торгсин» в Україні (1931–1936 рр.). Об'єктом дослідження є система «Торгсин» в УСРР, предметом – її операції з золотом, сріблом та грошовими переказами з метою отримання прибутків для держави.

Основним джерелом дослідження історії «Торгсину» являються архівні фонди ЦДАВО, ЦДАГО та ДАКО, які нещодавно були розсекречені та потребують подальшого опрацювання. Адже історіографія по даній тематиці є порівняно невеликою. Існує ряд праць В.І. Марочка¹² та О.О. Осокіної³⁴⁵, в яких розглядаються передумови виникнення та основні етапи функціонування торговельної мережі, її недоліки та досягнення.

Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями – «Торгсин» була створена влітку 1930 року. Українська торговельна мережа, що була філією всесоюзного об'єднання почала своє існування в 1931 році.

Першопочатковим завданням «Торгсину» було обслуговування іноземних громадян, та зі зростанням економічної кризи, нестачею валюти на потреби індустріалізації, контора переорієнтувалася в основному на радянського покупця. В умовах масового голоду відкрилась можливість вилучення якомога більшої кількості золота, срібла та іноземної валюти в громадян.

Золото в мережі «Торгсину» приймалось в будь-якому вигляді: в побутових виробках, ломі, монетах старого чекану, ювелірних, художніх виробках, приймали також пісок (шліхт), золоті злитки, самородки навіть відходи. Здачі не підлягали лише церковні предмети, оскільки майно церкви було націоналізовано, отже вони вважались краденими в держави, якщо надходили від приватної особи, та підлягали конфіскації.

Головна діяльність «Торгсину» проходила в найбільших торговельних одиницях. Особливо високі показники спостерігались в голодні 1932–1933 роки. Вже в січні 1932 року лише двома приймальними пунктами в Україні було одержано 17 кг золотого брухту. В лютому населення здало 96 кг, в березні того ж року – 141 кг, а в квітні було зібрано 120 кг золота. Наплив населення був величезним, деколи за день працівник «Торгсину» приймав до 800 г золота. Часто в найбільших приймальних пунктах за день обслуговувалось близько 400–450 осіб, що здавали золоті предмети. Це було основним стимулом до стрімкого розширення торговельної мережі в ці роки.

«Торгсин» приймав дорогоцінні метали за дуже вигідними для себе цінами. Грам срібного брухту 84-ї проби в грудні 1932 року тут коштував 1 крб. 25 коп. За монети старого карбування (так зване банківське срібло) давали 1 крб. 15 коп. – 1 крб. 30 коп. Монети старого зразка номіналом 10–50 коп. містили 1,8–9 грамів чистого срібла, а в одному карбованці було 18 грамів срібла при його лігатурній вазі у 20 грамів. В цей час 1 грам срібла на Нью-Йоркській біржі коштував близько 1 крб. 80 коп. Можна підрахувати, який величезний прибуток мала мережа «Торгсину» від купівлі карбованця старого карбування.

Випадок зі сріблом досить цікавий, адже він певним чином показує те, якою була стратегія виживання в ті важкі часи. Після дозволу в жовтні 1932 року

приймати срібло, а не лише золото до торговельних пунктів «Торгсину», з'явилося чимало «підприємців», що скуповували в населення срібні монети радянського чекану для подальшого переплавлення та здачі в приймальні пункти. Спочатку такі злитки мали досить явні ознаки свого справжнього походження: надпис «Пролетарии всех стран объединяйтесь», зображення серпа та молота тощо. Та згодом їхня робота стала більш досконалою, а сліди кримінальної діяльності стали не такими явними. В одному з доносів можемо прочитати: «деклассированный и преступный элемент умудрился технически улучшить свою работу»⁶.

Але срібло дуже подешевшало навіть на світовому ринку порівняно з дореволюційними цінами (тоді воно коштувало майже втричі дорожче). До того ж у «Торгсині» платили за нього значно менше від світової ціни. Ці чинники спонукали людей здавати не срібло, а в основному золото. На світовому ринку воно коштувало незрівнянно дорожче.

Скупка золота розпочалася в січні 1932 року. З кожними наступним голодним місяцем вона приносила все більше валютних надходжень. Наприклад, у квітні цього року, за даними лише двох приймальних пунктів у місті Харкові вони досягли 294 тисячі карбованців⁷.

Основним джерелом надходження цінностей були не валютообмінні операції інтуристів чи грошові та продуктові перекази, а золото-брухт та дорогоцінні монети старого карбування, які торгсинівські магазини скуповували в населення. В Харкові та Одесі частка надходження валюти від реалізації побутового золота становила 44–47 %. Ці показники були значно вищими від загальносоюзних у системі «Торгсину». Найбільший відсоток надходжень був від обрядово-побутового золота (брухту) – 35,8 %, золоті монети старої чеканки склали 14,4 % валютного плану. Найбільша частина плану по скупці побутового золота була виконана взимку та весною 1932 року. Це й не дивно, адже це був один з найтяжчих періодів голодомору 1932–1933 років. Торгівля хлібом в обмін на «валютні цінності» була доволі ефективним засобом мобілізації коштів.

Вже восени 1933 року до приймальних пунктів «Торгсину» почало надходити значно менше золота, коли працівники колгоспів отримали аванс на трудовні і відсоток хлібозаготівель в колгоспах нарешті відповідав нормам хлібофуражного балансу.

Що до географії золотозаготівель у мережі «Торгсин», то абсолютним лідером станом на 1932 р. була Московська контора. Лише за дев'ять місяців до неї надійшло 3,6 тонн чистого золота, в грошовому еквіваленті – це 4,6 млн. крб. Ця сума складала більше, ніж четверту частину золотоскупки «Торгсину» за весь рік. Ленінградська обласна контора заготовила золота приблизно на 2 млн. крб., посівши друге місце. На третьому – знаходилась Харківська (1,5 млн. крб.). Взагалі українські обласні контори виділялись високими показниками. Одеська заготовила золота на 0,8 млн. крб., Київська – на 0,6 млн. крб. Значно відставали Башкирська (144 тис.), Далекосхідна (111 тис.), Казахська (17 тис.) контори.

Результати роботи торгсинівських контор в 1932 р. відображають географію голоду. Високими були показники по українським конторам. Загалом Київська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Маріупольська та Вінницька контори за

дев'ять місяців 1932 р. заготовили золота на 3,5 млн. крб. (чекану – на 1,2 млн., та лому – на 2,3 млн.). УСРР забезпечила більш, ніж п'яту частину всієї закупівлі золота по Радянському Союзу за вказаний період. Найвищі показники виконання плану були в найбільш голодні місяці – з квітня по червень. Але, заради справедливості потрібно зазначити, що значною мірою такі висновки золотозаготівель 1932 р. свідчать і про нерівномірність розвитку мережі «Торгсин». Адже найстаріші московські та українські контори мали досить розвинуту мережу магазинів та йшли попереду. Новіші торговельні точки, які тільки знаходились на стадії формування, часто відставали.

Голодний 1933 рік дійсно приніс величезні прибутки торговельній мережі «Торгсину». Але з новим врожаєм 1933 року та досить вагомим покращенням продовольчої ситуації, зменшилися і надходження золота та срібла. З огляду на це, восени 1933 року держава дозволила скупку діамантів в трьох містах – Москві, Ленінграді та Харкові. Ціни на них були доволі високими, порівняно з цінами на побутове золото. За карат діамантів з певними фізичними дефектами в приймальних пунктах «Торгсину» платили 12–25 крб., якщо каміння було круглої форми. Продовгуваті діаманти коштували дещо дорожче – від 15 до 35 крб. В залежності від збільшення ваги каменю зростала і його ціна. Білі ребристі (1–4 карати) коштували 30–60 крб., опуклі – 40–80 крб., розлогі – 45–95 крб., за чисті діаманти можна було отримати 130–260 крб. за один карат. Вони направлялись до Державного банку через Наркомат зв'язку з поміткою «особливого значення», а не службою фельдзв'язку НКВС⁸.

Існувала Центральна база діамантів та дорогоцінних металів. З інструкції ВУК «Торгсину» до Центрального сортувального пункту по діамантам від 9 травня 1934 року можна зробити висновок, що до скупки діамантів відносились з належною підготовкою та серйозністю. В ній йдеться про спеціальне фінансування на утримання інструкторів для прийомщиків дорогоцінного каміння. Навчання проходило в основному для працівників з периферії.

Скупка діамантів відбувалась в спеціально пристосованих приміщеннях. Для цих цілей, на спеціально виділені кошти, було проведено переобладнання старих приймальних пунктів. В даній інструкції також вказувались перспективи розгортання мережі скупунктів, відповідно до чого планувалось збільшення заробітної плати оцінщиків⁹.

Власниками фамільних діамантів здебільшого було міське населення, що в свій час придбало їх за кордоном. Всього за чотири місяці операцій з діамантами на рахунок «Торгсину» надійшло близько 600 тисяч карбованців, з яких було реалізовано за кордоном 243 тисячі. За успішну торгівлю «коштовним камінням» робітники «Торгсину», що безпосередньо працювали з діамантами, на початку 1934 року отримали премію загальним розміром 13 тис. крб.

Існувала ціла система заохочень для приймальників діамантів. Щоб стимулювати працю оцінщиків Держбанку, які використовувалися на прийомі діамантів по сумісництву їх роботи на скупунктах дорогоцінних металів, використовувалась преміальна шкальна система:

1) при скупці діамантів на суму до 72 крб. на місяць, оцінщик отримував пайок – 2 крб. на місяць,

2) при скупці діамантів на суму більше 72 крб. на місяць, оцінщик, крім цього пайка, отримував додатково преміальну оплату праці в совзнаках в розмірах, передбачених у вказаній нижче таблиці¹⁰:

Таблиця 1.

Система заохочень для приймальників діамантів системи «Торгсин».

Норми скупки (в карбованцях)	Розмір додаткової премії, яку отримував оцінщик за кожний карбованець скупки (в копійках)	Загальна сума премії (в карбованцях)
72–100	30	8,40
100–125	35	17,15
125–150	40	27,15
120–175	45	38,40
175–200	50	50,90
200–225	55	64,65
225–250	60	79,65
250–275	65	95,90
275–300	70	113,40

При скупці діамантів на суму, що перевищувала 300 крб., оцінщик отримував тверду ставку в розмірі 125 крб. від В/О «Торгсин».

Крім діамантів, Київська обласна контора «Торгсину» здійснювала прийом також іншого дорогоцінного каміння: сапфірів, смарагдів, рубінів, олександритів а також перлів та виробів з кольоровим дорогоцінним камінням. Для цієї цілі виділявся персональний приймальник, що мав підготовку з ювелірної справи. Його перевіряли через відповідні органи відносно соціального положення, судимості, можливості допущення до скупки дорогоцінного каміння. Такий приймальник мав пройти обов'язкові курси підготовки, що організовувались в Москві¹¹.

Серед дорогоцінного каміння, яке здавали до торгсинівських приймальних пунктів, значне місце посідали агати. Залежно від кількості та ваги прийнятого каміння приймальники також отримували заохочення у вигляді відсотків¹².

Окрім прийому дорогоцінних металів та каміння існували й інші шляхи «видобутку» іноземної валюти для «Торгсину». Зокрема продаж за кордон антикваріату та творів мистецтва. Ще влітку 1927 року постановою РНК Радянського Союзу Наркомату торгівлі було дозволено вивозити за кордон предмети розкоші та старовини, якщо вони не мали музейного значення. Та з появою «Торгсину» цю діяльність він узяв на себе. Так як в ці роки країні особливо була потрібна валюта, права торговельної мережі, пов'язані з продажем антикваріату

швидко розширювались. Реалізація цінностей антикваріату виділялась окремим пунктом в плані «Торгсину». В той час як антикварним та комісійним магазинам було заборонено вести торгівлю художніми цінностями «експортного» значення, «Торгсину» було дозволено купувати їх в музеях, магазинах та просто в приватних осіб з ціллю продажу іноземним туристам в Радянському Союзі а також для експорту за кордон. Про те, що експорту підлягали лише цінності, які не мали музейного значення, ніхто вже не згадував.

«Торгсин» повинен був організувати за кордоном продаж витворів мистецтва, при цьому всіляко намагався «покращити асортимент». Це було не дуже складним завданням, адже в музеях збереглись прекрасні та багаті колекції ще з царських часів. Ікони, ордени, ювелірні вироби часів Петра I та Катерини Великої, полотна портретистів XVIII ст. та передвижників XIX ст., старовинні сервізи, картини художників початку XX ст. та митців радянського часу тощо – «Торгсин» вилучав рідкісні, найкращі речі, не дивлячись на те, що при цьому зазнавали шкоди експозиції музеїв та розбивались колекції¹³.

З метою «видобутку» якнайбільшої кількості іноземної валюти було утворено Всесоюзне об'єднання «Антикваріат», яку займалось експортом. У 1932 році за кордон було відправлено старовинних коштовностей, різних творів мистецтва вартістю близько 2,6 млн. крб.¹⁴.

Початок 1930-х років – період світової кризи, в умовах якої експорт витворів мистецтва проходив майже за безцінь, адже кон'юнктура ринку тоді була досить несприятливою. Експортні ціни на предмети мистецтва та старовини знижувались. План експорту виконувався екстенсивно, так як і в багатьох подібних випадках це відбувалось за рахунок збільшення об'ємів вивезення. До того ж не такий великий прибуток ця справа приносила для потреб індустріалізації, ціни на вивезені предмети не відповідали їх реальній вартості. За даними антикварних фірм та міжнародних аукціонів, в 1931–1933 рр. Радянський Союз від продажу витворів мистецтва, ювелірних виробів та антикваріату отримав всього лиш близько 5 млн. крб.¹⁵.

Ще одним важливим джерелом прибутку для мережі «Торгсин» були грошові перекази, що надходили з-за кордону в такій потрібній для країни іноземній валюті. З багатьох країн світу до України надходили не лише грошові, а й продуктово-речові перекази. Валютні – до адресата потрапляли через систему «Торгсину» і Державний банк, продуктові ж – через південні порти, в основному через одеський. Деякий час, а саме до березня 1932 року, всі перекази в закордонній валюті отримувало виключно центральне об'єднання «Торгсину» в Москві. Адресатам доводилось ждати на очікувану суму протягом двох – трьох місяців. Таке зволікання було недопустимим в голодні 1930-ті роки, адже більшість переказів здійснювалось з метою допомоги в складній продовольчій ситуації від родичів та друзів з-за кордону. При цьому за обслуговування проходження посилок відраховували 25, а подекуди й до 54 відсотків від їхньої початкової вартості.

В основному перекази до радянських громадян надходили з Австралії, Америки, Канади, Німеччини, Франції, Польщі, Палестини, Чехословаччини, Англії,

Китаю, Скандинавії. Мали місце й внутрішні перекази. Валюта надсилалась до «Торгсину», котрий реалізовував її через Державний банк.

Головною стимуляцією для збільшення потоку переказів до Радянського Союзу було поширення звісток про голод на його території, зокрема на Україні на початку 1930-х років. Звідси надходила численна кількість листів друзям та родичам за кордоном з проханням про допомогу¹⁶.

Іноземні банки, через які проходили операції по відправленню переказів були досить різноманітними. Наприклад, в Америці це у більшості випадків «Амальга-банк» в Чикаго та «Амалгалейтед Банк» в Нью-Йорку.

В разі здійснення операції по перерахуванню валюти, 1 англійський фунт коштував 6,55 крб. золотом, відповідно 1 долар – 1,94 крб.¹⁷.

У більшості випадків фізичні особи отримували перекази на досить мізерні суми (1–5, рідше близько 20 доларів, 50 франків, 5 фунтів стерлінгів). Але навіть невеликі гроші могли врятувати від голоду¹⁸.

Мали місце часті зловживання з боку робітників «Торгсину» щодо переказоотримувачів. Наприклад, касир агентства на практиці практично на любий з переказів (старі перекази, чи перекази, отримувачі яких померли) міг виписати товарну книжку на своїх рідних чи знайомих. Досить часто такі операції проходили зовсім непоміченими.

При перерахуванню переказів на інші міста доручення Державного банку в більшості випадків не переглядалися. Завідуючий агентством не перевірявся, рідко де вимагався його підпис. Опис на отримані перекази при передачі Банку завідуючим агентством часто теж не перевірявся і не переглядався.

При перерахунку переказів на інші міста в картці подекуди не залишалось ніякого сліду. В таких випадках переказоотримувачі не отримували повідомлення від агенції. Давали знати про це лише у випадку, коли клієнт прислав запит з оплаченою відповіддю¹⁹.

Звичайно, зважаючи на такий стан справ, до «Торгсину» надходили численні скарги від клієнтів. Але виправити ситуацію було не так вже й просто з боку переказоотримувача, для цього вимагався цілий ряд документів²⁰.

Існувала велика кількість неоплачених переказів по різноманітним причинам: нерозшук, виїзд в невідомому напрямку, смерть клієнтів, неявка за отриманням переказу тощо.

Як і на золото, існував план надходження валюти через систему переказів. За перші три квартали 1932 року «Торгсин» не виконав плану, тому в жовтні 1932 року від нього вимагали максимально зосередити валютні засоби, визнавши за мінімальний план у 2,1 млн. крб. За перший квартал 1932 року через систему переказів надійшло 2,6 млн., за другий – 3,6 млн., за третій – 3,2 млн., а за четвертий тільки 1,4 млн. інвалютних карбованців²¹.

У 1933 році структура цінностей, що надходила до мережі «Торгсину», зазнала деяких змін. Значно зменшилась частка валютних переказів з-за кордону та іноземної валюти готівкою. Якщо в 1932 році вона складала майже половину доходів «Торгсину» (41 %), то в 1933 році вона опустилась до 21 %. Хоча насправ-

ді значного падіння не відбулося. В основному зменшилась відносна частка валютних переказів та готівки щодо надходжень побутових цінностей, обрядового дорогоцінного металу, ювелірних виробів (золотого та срібного лому), монет старої чеканки, які різко збільшились в умовах голоду²².

Аналізуючи досліджувану проблему, можна зробити висновок, що справа прийому золота, срібла та дорогоцінностей, операції з переказами були важливими ланками в системі видобування мережею «Торгсину» іноземної валюти. В основному зростання задачі побутового золота та монет старого карбування, збільшення надходжень переказів в УСРР було зумовлене важкою продовольчою ситуацією. Голодомор 1932–1933 років був основною передумовою розквіту системи «Торгсин», надходженню валюти на користь держави.

¹ Марочко В.І. «Золотий дощ» 1932–1933 рр. / Урядовий кур'єр. – 11. 02. 2009. – № 24. – С. 13.

² Марочко В. «Торгсин»: золота ціна життя українських хліборобів / Главред. 13. 11. 2008.

³ Осокіна Е.А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86.

⁴ Осокіна Е.А. Золотая лихорадка по-советски // Родина. – № 9. – 2007.

⁵ Осокіна Е.А. Шлите доллары на торгсин. // Родина – 1997. – № 2. – С. 70–73.

⁶ Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 95.

⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 464.

⁸ ДАКО. – Ф. Р-610. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 15.

⁹ ЦДАВО. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 1.

¹⁰ Там само. – Спр. 47. – Арк. 54.

¹¹ ДАКО. – Ф. Р-610. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 14.

¹² ЦДАВО. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 58.

¹³ Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 91.

¹⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 471.

¹⁵ Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 91.

¹⁶ Там само. – С. 87–88.

¹⁷ ДАКО. – Ф. 912 с/р 610. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 1–5.

¹⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 22.

¹⁹ ЦДАВО. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 73.

²⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 13.

²¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 471.

²² Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 95.

УДК 94 (477) «1933/1935»

Микола Горох*

**ВІД БОРОШНА ДО ТРАКТОРА: РЕАЛІЗАЦІЯ ТОВАРІВ В
КРАМНИЦЯХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»
(1933–1935 рр.)**

В статті на основі невідомих раніше архівних документах досліджується питання реалізації товарів через мережу крамниць «Торгсин» в Чернігівській області. В ній розглядається товарна структура, питома вага промислових та продуктових товарів, а також цінова політика організації.

Ключові слова: система «Торгсин», план реалізації, цінова політика.

В статье на основе неизвестных ранее архивных документах исследуется вопрос реализации товаров через сеть магазинов «Торгсин» в Черниговской области. Рассматриваются товарная структура, удельный вес промышленных и продуктовых товаров, а также ценовая политика организации.

Ключевые слова: Система «Торгсин», план реализации, ценовая политика.

The problem of realization of commodities through the network of shops «Torgsin» in the Chernihiv area, based on previously unknown archival documents, is considered in the article. The questions of commodity structure, specific gravity of the manufactured and food goods, and also price policy of organization are examined.

Key words: system of «Torgsin», plan of realization, price policy.

«Торгсин» («торгівля з іноземцями») є однією з найзагадковіших сторінок історії Радянського Союзу. Утворившись в червні 1930 р. як невелика контора Мосторгу, що продавала антикваріат іноземним туристам та обслуговувала матросів в портах, «Торгсин» в роки голоду перетворився в одну з найпотужніших всесоюзних торгових організацій. Майже шістьдесят років об'єднання залишалося невідомим широкому колу дослідників.

Перша спеціалізована наукова стаття, присвячена Всесоюзному об'єднанню «Торгсин» (В/О «Торгсин»), була написана О. Осокіною і з'явилася в журналі «Отечественная история» в 1995 році¹. Вона також є автором ряду статей та єдиної на сьогодні монографії, яка присвячена історії створення та діяльності організації². Пріоритетним напрямом дослідження діяльності об'єднання є вивчення його регіональних представництв. В даному напрямку працюють В. Марочко³ та

* *Горох Микола* – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (м. Чернігів).

І. Павлова⁴. Що ж стосується історії створення та функціонування Чернігівської обласної контори «Торгсин», то фрагментарні відомості про неї ми зустрічаємо в працях Т. Демченко⁵ та С. Сергєєвої⁶.

Дана стаття має на меті на основі невідомих раніше архівних матеріалах розглянути процес виконання планів реалізації промислових та продовольчих товарів через мережу крамниць «Торгсин» в Чернігівській області. Поява об'єднання на теренах Чернігівщини, визначення об'ємів грошових надходжень від реалізації товарів та вплив різноманітних факторів на виконання встановлених планів – є саме тими завданнями, що допоможуть досягти означеної мети. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора «Торгсин», а предметом – план реалізації товарів та його виконання, співвідношення продуктових та промислових товарів в структурі продажу, а також вплив цінової політики на виконання поставлених перед облконторою планів. Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р.⁷, а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1933–1936 рр.).

Перш ніж перейти до розгляду означених питань слід зауважити, що в наведених даних можливі незначні неточності (похибка в кілька відсотків), які обумовлені рядом об'єктивних причин: відсутність повного доступу до всіх архівних матеріалів в центральних архівах⁸, коригування планів протягом звітного періоду, що призводило до збільшення чи зменшення підсумкових цифр, несвоєчасність подачі відділеннями фінансової інформації. Але на загальну картину означені причини суттєво не вплинули, а похибка не перевищує статистично допустимі межі.

1933 рік був для Чернігівської облконтори роком становлення та найбільшого злету. За короткий час від неї вимагалось не лише віднайти необхідні приміщення під крамниці, підібрати кваліфікований персонал, налагодити роботу, постачання, а й виконувати доведені до контори плани мобілізації валюти та реалізації товарів. Більш-менш налагоджений стан справ був у п'яти населених пунктах (Чернігів, Ніжин, Конотоп, Новгород-Сіверський, Ромни), торгові точки в яких з утворенням області перейшли в підпорядкування новоствореній обласній конторі від Київської та Харківської облконтор⁹. Усі інші крамниці, а їх до кінця першого кварталу мало бути щонайменше 18¹⁰, слід було якнайшвидше відчинити. Натомість протягом кварталу працювали лише названі торгові точки, а 11 новостворених почали нормально функціонувати лише під кінець першого кварталу¹¹.

В центрі уваги облконтори та на першому місці в діяльності кожної торгової точки знаходилося питання реалізації товарів та залучення валютних цінностей¹². Про важливість виконання поставлених перед конторою планів свідчить і той факт, що з 1 січня 1933 р. директор Чернігівської облконтори А.М. Нудельман мав надавати Облзовнішторгу кожні п'ять днів інформацію не лише про хід організації обласної контори, а й про реалізацію товарів та надходження валюти¹³.

Незважаючи на сприятливі обставини у вигляді голоду, що вирував на Україні, адміністрація обласної контори не мала можливості в стислі терміни добре налагодити роботу об'єднання та повністю виконати поставлені перед нею

плани. Оперативна нарада при ВУК «Торгсин» (травень 1933 р.) констатувала, що основною причиною недовиконання плану Чернігівською облконторою за квітень та зрив виконання за травень була погана постановка комерційної роботи. Зокрема персонал не вживав достатніх заходів для реалізації спущених нарядів на борошно та крупу. Для покращення стану справ пропонувалося вжити заходів з постачання контори повним асортиментом продуктових товарів, а керівництву – збільшити об'єми випікання хлібу по області, довівши їх до 15–29 т. на день¹⁴. Гальмувалася робота й через відсутність транспортних засобів, що ускладнювало процес маневрування товарами. Всеукраїнська контора «Торгсин» до кінця першого кварталу 1933 р. так і не спромоглася надати Чернігову необхідну кількість автомобілів. Керівництво облконторою та уповноважений НКЗТ в області неодноразово звертався до В/О «Торгсин» з вимогою забезпечити Чернігівську обласну контору вантажними автомобілями, адже залежність від транспортних організацій призводила до надмірних витрат¹⁵.

Згідно поточного плану Чернігівська облконтора «Торгсин» повинна була за 1933 р. реалізувати товарів на 2,1 млн. крб. (за планом НКЗТ – 1,6 млн.)¹⁶. Основні сподівання поклалися на другий квартал (Табл. 1), коли продаж мав сягнути 625 тис. крб., а на період становлення (перший квартал) припадала найменша сума прибутку. Саме другий квартал і дав левову частку всіх надходжень (41,6 %). А ось четвертий – був фактично провальним.

Таблиця 1. Виконання плану реалізації за 1933 р. (в тис. крб.)¹⁷.

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	Разом за рік
План	400,0	625,0	530,0	545,0	2100,0
Виконано	244,0	492,5	277,9	170,1	1184,5
% виконання	61,1	80,9	52,4	31,2	56,4

Оргбюро Чернігівського обласного КК-РСІ, оглянувши стан господарчо-фінансової діяльності облконтори та міжрайонних контор, в грудні 1933 р. прийшло до висновку, що на незадовільний стан товарообігу вплинули наступні фактори: невчасне розгортання торгової мережі; недостатня боротьба за асортимент товарів; абсолютна бездіяльність і незацікавленість системи в просуванні промтоварної групи краму; невідповідність торгових приміщень і недостатня увага РПК та РВК на місцях, в питанні підбору та відведення їх для роботи мережі Торгсин¹⁸.

Проте жодні пояснення не могли стати виправданням зриву плану. Планово-економічний сектор В/О «Торгсин» рекомендував в разі невиконання конторами доведених до них планів за певний місяць автоматично додавати недовиконану частину до плану наступного місяця¹⁹.

1934 р. за умовами та можливостями кардинально відрізнявся від попереднього року. Страшний Голодомор поступово відступав, але мешканці Чернігівщини ще продовжували відчувати його наслідки. Уповноважений НКЗТ СРСР М.А. Каттель звертав увагу на те, що в 1933 р. основна увага приділялася здебільшого

роботі в містах, а периферія ігнорувалася. На його думку, виконання плану 1934 р. буде проходити в більш складних умовах, тому зниження абсолютних завдань плану на рік не слід було розцінювати як поступку чи полегшення²⁰. Управляючий ВУК «Торгсин» І.О. Братніков в жовтні 1934 р. нагадував обласним конторам, що забезпечення стовідсоткового виконання річного плану та перекриття недовиконання плану за попередні 9 місяців є справою честі кожної обласної контори та кожного працівника системи²¹.

Республіканське керівництво розпочало більш прискіпливо відноситися до складання звітів на місцях, а також контролю за станом справ в обласних представництвах. З квітня 1934 р. обласні уповноважені НКЗТ та керівники облконторами «хуткою» поштою повинні були надавати щодавно інформацію М.А. Каттелю про хід реалізації борошна, цукру, крупи, олії, м'яса, жиру тваринного, масла коров'ячого, сиру та яєць. Відомості подавалися окремо по кожному з товарів й окремо по обласному центру та периферійним представництвам. На підставі цих відомостей Наркомзовнішторг передавав зведені відомості по Україні в союзні та республіканські інстанції. Відповідальність за своєчасне надходження таких відомостей покладалася на обласних уповноважених НКЗТ та керівників облконтор²².

Таблиця 2. Виконання плану реалізації за 1934 р. (в тис. крб.)²³.

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	Разом за рік
План	213,3	173,7	160,0	100,0	647,0
Виконано	184,3	168,4	86,1	92,7	531,5
% виконання	86,4	96,9	53,8	92,7	82,1

Нові реалії діяльності та зміна ситуації відобразилися і на річному плані. Він зменшився більше, ніж в три рази. Передбачалося поступове зменшення прибутків від реалізації протягом року (Табл. 2). Але падіння відбулося в третьому кварталі, коли виконання плану знизилося до 53,8 %. Основною причиною зриву називалася невідповідність обласної контори до задоволення попиту покупця. На нараді облзовнішторгу (жовтень 1934 р.) лунало багато звинувачень в безвідповідальності Всеукраїнської контори «Торгсин». Остання не забезпечила облконтору необхідними товарами, а під час вилучення товарів на внутрішній ринок – передала туди ходові товари. Крім того, вона не здійснювала достатнього керівництва облконторою та не надавала їй необхідної допомоги²⁴. Серед об'єктивних причин падіння було й те, що основний покупець (селянин) в цей час був зайнятий на польових роботах. Незважаючи на все це, обласна контора все ж таки намагалася виправити стан справ за допомогою виїздів в глибинні населенні пункти, посилення реклами, внутрішнього переміщення деяких товарів, прикріплення відповідальних робітників облконтори до окремих крамниць, оголошення внутрішнього конкурсу на кращу крамницю та міжрайбазу²⁵.

В подальшому для забезпечення виконання поставлених завдань директорам крамниць пропонувалося провести наради для своїх працівників. На останніх

необхідно було розглянути питання про стан виконання валютного плану та плану реалізації, про впровадження заходів щодо збільшення часу роботи торгових точок, активізацію роз'їзної торгівлі, широке рекламування Торгсину в районних газетах, по радіо та в спеціальних листівках, а також про краще оформлення вітрин²⁶.

Підсумовуючи результати діяльності за 1934 р., управляючий обласною конторою Е.М. Рудаєв наголошував на тому, що недовиконання плану є наслідком незадовільного постачання товарами, несвоєчасного завезення останніх та навпаки – завезення краму, якого не замовляли. Відбувалося затоварювання одними товарами та відчувалася нестача інших²⁷. Крім того, процес реалізації стримувався завдяки розриву між цінами Торгсину та цінами держторгівлі й кооперації²⁸.

По Україні стан справ не був кращим, ніж на Чернігівщині. Серед причин недовиконання плану 1934 р. по республіці називали зрив постачання тваринного масла в першому, хлібофуражу в третьому та запізніле надходження промтоварів в четвертому кварталах. Відділення виконували план за допомогою товарів підвищеного попиту та недостатньо уваги приділяли реалізації інших товарів. Чернігівська обласна контора відрізнялася з-поміж інших абсолютно слабким та невмілим керівництвом, що в результаті і призвело до зриву плану 1934 р.²⁹.

Незважаючи на усі недоліки, які спостерігалися в 1934 р., Е.М. Рудаєв прийшов до висновку, що план залучення цінностей та реалізації на 1935 р. (при умові забезпечення своєчасного заводу товарів) був цілком реальним³⁰. Проте він не врахував змін, що відбулися в кон'юнктурних умовах внутрішнього ринку та різкої зміни попиту на окремі товари в торговій мережі Торгсин³¹. Такі зміни не могли бути враховані й під час складання та затвердження як річного, так і квартальних планів. Натомість коригування та внесення змін до наявних планів було утрудненим.

План 1935 р. був вкотре меншим, ніж план попереднього року і характеризувався поступовим зменшенням протягом року (Табл. 3). Проте виконання його відрізнялося від попередніх років. Відзначаємо позитивну динаміку виконання, в результаті якої річний план нарешті вдалося не лише виконати, а й перевиконати. Ключову роль в перевиконанні плану четвертого кварталу (192,9 %) безсумнівно зіграло повідомлення про ліквідацію Всесоюзного об'єднання «Торгсин». В крамницях в цей час спостерігався шалений наплив покупців, які намагалися якнайшвидше отоварити наявні на руках торгсинівські книжки.

Таблиця 3. Виконання плану реалізації за 1935 р. (в тис. крб.)³².

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	Разом за рік
План	100,0	87,6	74,7	62,3	283,0 ³³
Виконано	72,4	75,9	68,2	101,5	318,0
% виконання	72,4	86,6	91,3	192,9	112,4

На протязі першого півріччя ситуація мало чим відрізнялася від попередніх років. Недовиконання плану пояснювалося недостатнім просуванням так званих некон'юнктурних товарів, розширенням мережі державної торгівлі, нестачею

дефіцитних товарів (в першу чергу промислових) і затоварюванням продовольчими товарами (цукор, рис, оселедці)³⁴. Керівництво облконтори для поліпшення ситуації напружено шукало такі найменування товарів, які змогли б зацікавити покупців. В другому кварталі 1935 р. Чернігівська облконтора вперше запропонувала своїм покупцям лаки та фарби, які знайшли добрий збут в області³⁵. М.Н. Полонський вважав за необхідне організувати пошиття готових суконь та кашкетів при крамницях, а також продаж дров і вугілля³⁶.

Таким чином, за три роки своєї діяльності Чернігівська обласна контора реалізувала товарів на загальну суму 2035 тис. крб. В 1933 р. її частка у всеукраїнській реалізації склала 4,9 %, а наступного – зменшилася до 3,9 %³⁷.

Важливим показником, який характеризує виконання плану реалізації, є структура продажу. Він надає нам можливість з'ясувати, які саме товари реалізовувалися через мережу і на які був найбільший попит. На продаж товарів впливало не лише соціальне чи економічне становище жителів країни, а й політика уряду, що стимулював населення купувати одні речі та ігнорувати інші.

До 1932 р. села не знали про Торгсин, а населення не відчувало нестачі продуктів. В цей час основними покупцями організації були міські жителі. Але голод не дозволив об'єднанню стати міською елітною крамницею. З першими ознаками голодування селяни та міські жителі почали змітали з полиць крамниць усе їстівне. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції, обстежуючи діяльність Торгсину, прийшов до висновку: «Коли немає борошна та круп – немає черг»³⁸.

Таблиця 4. Виконання плану реалізації по Чернігівській облконторі «Торгсин» в товарному розрізі на 1933 р. (в тис. крб.)³⁹.

	січень	лютий	березень	Перший квартал	Другий квартал	За рік
Хлібофуражні товари	36,3	75,6	103,7	215,6	459,9	1042,6
Продовольчі товари (в т.ч. і хлібофуражні)	39,4	80,7	111,1	231,2	488,3	1108,7
Промислові товари	3,8	4,2	4,9	12,9	17,8	75,8
Всього	43,2	85,0	116,0	244,2	506,1	1184,5

У 1933 р. частка продовольчих товарів в реалізації стрімко збільшувалася (Табл. 4). Так, продаж хлібофуражу з січня до березня збільшився в три рази. За підсумками року, продовольчі товари склали 93,6 % проданих товарів (в т.ч. 88 % припадало на хлібофураж). Однак такий стан справ не надто задовольняв уряд. Дисбаланс між продовольчою та промисловою групами сягав загрозливого рівня. Оперативна нарада при ВУК «Торгсин» (травень 1933 р.) пропонувала керівництву Чернігівської обласної контори форсувати реалізацію промтоварів. Констатувалося, що керівник промтоварної групи не виправдав себе в роботі, тому його необхідно було звільнити, а відділ кадрів мав підшукати кваліфікованого працівника фінансиста на його місце⁴⁰.

Таблиця 5. Виконання плану реалізації по Чернігівській облконторі «Торгсин» в товарному розрізі за 1934 р. (в тис. крб.)⁴¹

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	За рік
Хлібофуражні товари	136,5	121,0	39,6	20,2	317,4
Продовольчі товари (в т.ч. і хлібофуражні)	165,9	149,0	63,0	46,2	424,1
Промислові товари	19,9	20,1	22,9	46,3	109,2
Всього	185,7	169,1	85,8	92,4	533,1

У кінці року оргбюро Чернігівського обласного КК-РСІ звинувачувало облконтору в абсолютній бездіяльності та незацікавленості системи в просуванні промтоварної групи краму, в результаті чого питома вага цих товарів в товарообігу становила в першому кварталі 5,4 % (за планом 36,7 %), в другому кварталі – 3,8 % (5,5 %), а в третьому – 5,9 % (10,4 %) ⁴².

У 1934 р. хлібофураж складав 60 % від усіх надходжень, а якщо до нього додати й інші товари продуктової групи, отримуємо 80 % ⁴³. Проте можна відмітити поступове падіння цікавості покупців до продовольчих товарів (особливо це стосується хлібофуражу). Якщо в першому кварталі через крамниці облконтори було реалізовано 1307,2 т борошна, то в четвертому кварталі усього 80,4 т ⁴⁴. Таке падіння пояснюється не лише закінченням голоду і добрим врожаєм, а й досить високими цінами та запізнаним розпорядженням В/О «Торгсин» про зниження вартості борошна ⁴⁵. Відповідно покупці почали все більше уваги приділяти промисловим виробам. Нарada при облзовнішторгу (жовтня 1934 р.) пропонувала Чернігівській облконторі в третьому кварталі зробити ставку саме на промислові товари та звернути особливу увагу на периферію ⁴⁶.

Таблиця 6. Виконання плану реалізації по Чернігівській облконторі «Торгсин» в товарному розрізі за 1935 р. (в тис. крб.)⁴⁷

	Перший квартал	Другий квартал	Третій квартал	Четвертий квартал	За рік
Хлібофуражні товари	5,6	4,5	-	-	-
Продовольчі товари (в т.ч. і хлібофуражні)	43,4	34,0	25,1	26,9	129,4
Промислові товари	29,0	41,9	43,1	74,7	188,7
Всього	72,4	75,9	68,3	101,5	318,1

Останній рік роботи об'єднання відзначився тим, що вперше реалізація промислових товарів стала більшою за реалізацію продуктових. Так, в другому кварталі 1935 р. їхнє співвідношення склало: 55 % на 45 % відповідно ⁴⁸, а в четвертому – 74 % на 26 %. І якщо план реалізації по промисловій групі був перевиконаний, то по продуктової відмічався суттєвий недобір. Крім того, слід

відмітити суттєве падіння питомої ваги хлібофуражу. Якщо в першому кварталі його частка складала майже 8%, то в другому зменшилася до 6 %.

Об'єднання «Торгсин» створювалося не для зголоднілих радянських громадян, а для індустріалізації. Воно мало лише допомогти селянам пережити голод, а останні повинні були збагатити державу. В спогадах очевидців Голодомору знаходимо наступне: «Голод був зроблений, щоб «викачати» у людей золото. Бідні його не мали і помирили першими»⁴⁹, «Сталін захотів викачати золото з України, от і зробив голодовку. Викачав хліб, а потім одкрив магазини», де продукція прода-валася за золото⁵⁰. Сприятливі обставини давали можливість реалізовувати товари всередині країни за цінами, що здебільшого значно перевищували світові. Збільшення вартості товарів не лише не стримувалося, а навпаки постійно заохочувалося. Коли ж попит на товар суттєво зменшувався, керівництво організації намагалось принаймні утримувати якнайвищі ціни на нього. Так, узимку 1933 р. Правління «Торгсин» два рази підвищувало ціни на товари, що користувалися найбільшим попитом (борошно, хліб, крупи)⁵¹.

На початку своєї діяльності Торгсин міг самостійно регулювати ціни на свої товари. Перші зміни відбулися в грудні 1932 р., коли при Правлінні було утворено Бюро цін. Відтоді право змінювати ціни отримав лише голова об'єднання. Уряд постійно вимагав, щоб Торгсин був дорожчим за всі інші крамниці відкритого доступу та ринок⁵². В травні 1933 р. наказом наркома зовнішньої торгівлі А.П. Розенгольца при НКЗТ було організовано Раду цін, яка мала диктувати ціни Правлінню «Торгсин». На вартість товару впливали такі показники як: ціна промисловості, рентабельність, кількість товарів, що були в розпорядженні, кількість товарів, яку можна було реалізувати за умови зниження на нього ціни⁵³.

Навесні 1934 р. відносній свободі ціноутворення в Торгсині та орієнтації на попит ринку було покладено край. З цього часу розпочався період жорсткого диктату з боку уряду. Наркомзовнішторг та об'єднання були позбавлені права самостійно визначати ціну на товари, які реалізовувала система. Рада праці та оборони встановлювала, а РНК затверджував, мінімальний та універсальний рівень вартості товарів для усіх контор. За Торгсином залишалося лише право підвищувати мінімальну ціну і за жодних обставин не зменшувати її⁵⁴. Вважалося, що для успішного виконання плану керівництво торгточками повинно було проявити гнучкість, показати знання районів та вміння маневрувати товарами⁵⁵.

У червні 1934 р. роботу з регулювання цін було покладено на директорів спецкортор⁵⁶. Відповідно, у всіх спеціальних конторах мали виділити відповідальну особу, на яку покладали: відання загальним контрольним прейскурантом в даній конторі, фіксувати в ньому усі подальші зміни та доповнення з датами та номерами розпоряджень; систематизувати всі розпорядження та зміни до основного прейскуранту; здійснювати листування з обласними та районними конторами з питань зміни цін та доповнення основного прейскуранту⁵⁷.

Ринкові ціни та ціни Торгсину суттєво відрізнялися між собою. Так, середня ціна чобіт в системі «Торгсин» по Україні дорівнювала 10 крб. в той час як їхня ринкова ціна сягала 180–200 крб., три пуди борошна 10 крб. проти 400 крб.⁵⁸. На перший

погляд складалося враження, що товари в об'єднанні неймовірно дешеві. Але, якщо врахувати те, що ціни в Торгсині подавалися в золотому обрахуванні, вартість речей виявлялася далеко не завжди нижчою за ринкову. За кожним торгсинівським карбованцем стояли сімейні реліквії, які люди приносили до пунктів скуповування. Що ж стосується співвідношення радянського карбованця з торгсинівським, то в 1934 р. на «чорному» ринку за останнього давали від 42 до 53 крб.⁵⁹

Заступник уповноваженого НКЗТ СРСР при уряді УСРР І.П. Львов вважав існуючу політику цін хибною. На підтвердження цього він наводив історію про те, що контори в Москві не знали цін, за якими промисловість відпускала товар. Якщо костюм, який направлявся на схід коштував на підприємстві 26 крб., то продавали його за 52 крб. Але його вартість на виробництві вираховувалася в радянських карбованцях, а Торгсин реалізовував його за золоті. В результаті частину товарів в 1932 р. довелося повернути⁶⁰. Обласний уповноважений Наркомзовнішторгу в Чернігівській області К.Г. Тасічко в червні 1934 р. повідомляв ВУК «Торгсин», що покупець ретельно підраховує, що і де йому вигідніше купувати – «свіже масло на ринку чи просолене в Торгсині». Постійно піднімалося питання про зниження ціни для успішної реалізації. Тасічко наголошував на тому, що без урахування кон'юнктури ринку та специфіки окремих областей не можна претендувати на значний успіх у роботі⁶¹. Проте В/О «Торгсин» залишався незворушним. Відмова знижувати ціни пояснювалася тим, що вони і так значно нижчі довоєнних роздрібних цін та цін, які існували на зовнішньому ринку⁶².

Зниження ціни, як правило, було вимушеним кроком, а не економічно вивіреним кроком. В травні 1933 р. Всесоюзне об'єднання «Торгсин» дозволило реалізовувати за валюту за зниженими цінами товари, які швидко псувалися та втрачали свою якість, а також крам, якому загрожувало пошкодження⁶³. Насправді на підставі даного дозволу крамниці продавали частково вражені гниллю лимони та апельсини⁶⁴; оселедці, м'ясо яких легко відходило від кісток, та на смак було солоне з ледь примітною гіркотою від розпочатого розкладання жиру та білків; цигарки, тютюн яких під час паління не мав смаку, а віддавав сухою пліснявою⁶⁵. І навіть тоді, коли керівництво погоджувалося на такий хід, на місцях не завжди оперативно виконувалися надіслані постанови. Прейскуранти змінювалися несвоєчасно. Спостерігалися розходження цін в інвентаризаційних звітах. Так, в жовтні 1934 р. в Ніжині продавали печиво по 60 коп. за кілограм замість 35 коп., в Глухові – вермішель по 23 коп. замість 21 коп.⁶⁶

Набагато частіше зустрічаються повідомлення про підвищення цін. Торгсин намагався максимально скористатися картковою системою, дефіцитом товарів, відсутністю альтернативи в інших організаціях. 13 січня 1934 р. управляючий Чернігівської облконтори звернувся до ВУК «Торгсин» за дозволом збільшувати ціни на товари без додаткового погодження цього питання з Всеукраїнською конторою чи Правлінням. Він зазначав, що в процесі роботи (в залежності від кон'юнктури) є можливість підвищувати ціни на окремі товари без шкоди для реалізації. Наприклад, у зв'язку зі збільшенням попиту на борошно та незначними його запасами, виникала можливість тимчасово збільшити ціну на нього на 1–2 коп. за

кілограм⁶⁷. І.П. Львов 15 травня 1934 р. дозволив спростити процедуру та при окреслених обставинах коригувати ціну в бік підвищення, але такий захід не мав відобразитися на ході всієї реалізації⁶⁸. Правом на самостійне кон'юнктурне підвищення цін скористалася облконтора і в січні 1935 р., коли підвищила ціну на денатурат, суконно-шерстяну групу, що надало додатковий валютний прибуток⁶⁹.

Востаннє уряд скористався можливістю заробити на своїх громадянах, коли оголосив про ліквідацію Торгсину. В останні місяці роботи об'єднання відмічався шалений наплив покупців, які намагалися отоварити наявні на руках торгсинівські книжки. В цей час уряд востаннє здійснив підвищення цін на свої товари (продовольчі товари здорожчали в середньому на 20 %, а промислові – на 40 %) ⁷⁰.

Архівні документи надають нам можливість відповісти ще на одне питання: які товари можна було придбати в крамницях об'єднання і яка була їхня вартість. Першочергово покупців цікавила ціна на продуктові товари. Отже, житнє борошно в 1934 р. коштувало 8–10 коп., борошно пшеничне в залежності від помелу від 9 до 22 коп., гречана крупа – 14–17 коп., рис – 9–22 коп. за кілограм. Хліб житній можна було придбати за 7–9 коп., а пшеничний – за 10–12 коп.⁷¹. Картопля (червень 1935 р.) коштувала 20 крб. за тону⁷².

За взуття слід було викласти набагато більшу суму, адже взуття чоловіче коштувало 3 крб. 25 коп., жіноче – 3 крб. 50 коп., а пара ялових чобіт – 6 крб. Недешеві були і найпростіші побутові речі, що так звичні для сучасної людини. Плоскодонний чайник можна було придбати за 50 коп., нічну вазу за 25 коп., праску парову за 75 коп., м'ясорубку за 1 крб., а електричну за 2 крб. 5 коп., фотоапарат «Вомп» за 15 крб., годинники коштували від 25 до 82 крб.⁷³.

У крамницях Торгсин окрім вітчизняних реалізовувалися й імпорتنі товари. Так, в жовтні 1933 р. в торговцях об'єднання вартість бритви фірми «Золінг» коливалася від 3 крб. 30 коп. до 4 крб. 50 коп. за одну штуку, а машинка для стрижки від 3 крб. 45 коп. до 4 крб. 75 коп.⁷⁴. Висловити свої думки на папері можна було за допомогою друкарської машинки «Мерседес» (велика коштувала 275 крб., а маленька 165 крб.), а зіграти музичні твори відомих композиторів на піаніно «Беккер» (250 крб.) і «Шредер» (300 крб.) або просто пограти на гітарі (від 2 до 4 крб. 50 коп.)⁷⁵. Чудову та різноманітну музику слухали на патефоні, за який треба було викласти 10 крб. Найменувань платівок було багато, але твори деяких виконавців вважалися небажаними. 20 лютого 1934 р. контори були попереджені спеціальним повідомленням про те, що платівки О. Вертинського, Ю. Морфессі та П. Лещенко були заборонені до ввезення в СРСР і замовлення на них за жодних умов виконуватися не будуть⁷⁶. Натомість придбати мелодії та пісні інших виконавців можна було за ціною від 25 коп. В разі ж великого попиту на певного виконавця дозволялося підвищувати ціну, в іншому випадку – знижувати на 10 %.

Серед найдорожчих товарів була зброя (мисливська рушниця Зауер модель «Яструб» коштувала 250 крб., а рушниця фірми Сімсон модель «Астора» пропонувалася за 125 крб.), путівки (відпочинок в П'ятигорську, Кисловодську чи Євпаторії обходився в 261 крб., а в Ялті – 325)⁷⁷, а також трактор, який продавали

за шалені 2500 крб.⁷⁸. До речі, щоб придбати останнього слід було здати до Торгсину майже два кілограми хімічно чистого золота.

Таким чином, Чернігівська обласна контора «Торгсин», реалізувавши за три роки своєї діяльності товарів більше, ніж на два мільйони карбованців, зробила свій, нехай і невеликий, але вагомий вклад в індустріалізацію Радянського Союзу. З кожним роком спостерігалось покращення виконання плану реалізації з 74 % в 1933 р. до 112 % в 1935 р. Серед чинників, що впливали на виконання планів реалізації, важливе місце посідало своєчасне постачання крамниць необхідними та якісними товарами. Крім того, багато чого залежало від кваліфікованих керівників та апарату відділень, вміння маневрувати товарними залишками, своєчасного реагування на зміну попиту, а також цінової політики уряду. Основним покупцем об'єднання були не іноземні туристи чи матроси іноземних пароплавів, а зголоднілі власні громадяни, які сподівалися за свій нехитрий скарб (срібний хрестик, золоту обручку чи військову нагороду) виміняти щонайбільше борошна. Домінування в 1933–1934 роках продуктової групи серед товарів, що реалізовувалися через «Торгсин», тільки підтверджує гуманітарну катастрофу в країні з однієї сторони і цинічність уряду, який використовував голод для своєрідної «золотозаготівлі» та поповнення власних валютних резервів, з іншої.

-
- ¹ *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.
 - ² *Осокина Е.А.* Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С.113–124.; *Її жс:* Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111–117.; *Її жс:* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *Її жс:* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *Її жс:* Золото для индустриализации: «Торгсин» – М., 2009. – 592 с.
 - ³ *Марочко В.І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // УІЖ. – 2003. – № 3. – С.90–103.; *Його жс:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Його жс:* Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи // Пам'ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192–210.; *Його жс:* Торгсини Києва: хліб за золото // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. – К., 2008. – 584 с.; *Його жс:* Діяльність торгсинівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 18. – К., 2008. – С.163–175.; *Його жс:* Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.
 - ⁴ *Павлова І.В.* Торгсини в Західно-Сибірському краї // Економіка і організація. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
 - ⁵ *Демченко Т.П.* Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007. – 70 с.
 - ⁶ *Сергєєва С.* Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 59–68.
 - ⁷ Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.

- ⁸ Ряд справ (присвячених торговим планам обконтор, відомостям про надходження коштів від реалізації товарів та кон'юнктурним оглядам), що зберігаються, зокрема, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і на сьогодні залишаються засекреченими.
- ⁹ *Горох М.* Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 81.
- ¹⁰ Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 160.
- ¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75.
- ¹² ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 543. – Арк. 1.
- ¹³ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 4.; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 31.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28.
- ¹⁷ Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28.; Спр. 168. – Арк. 52.; ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75.
- ¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75, 75 зв.
- ¹⁹ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 7.
- ²⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 55.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 286.
- ²² ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 40.
- ²³ Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 44.; Спр. 70. – Арк. 55.; Спр. 137. – Арк. 61.; ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 6.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 110–111.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 96.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 153.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 13.
- ²⁸ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 200 зв.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 61–62.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 13 зв.
- ³¹ Рішенням Політбюро з 1 січня 1935 р. були відмінені картки на хліб, а з 1 жовтня – картки на м'яси та рибні продукти, цукор та картоплю. З'являються крамниці «відкритого доступу». Відповідно цікавість населення до Торгсину протягом року зменшувалася.
- ³² Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 87.; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 188, 345, 349.; Спр. 761. – Арк. 25–29.
- ³³ Якщо підрахувати плани реалізації по кварталам, то ми отримуємо інше число – 324,6 тис. крб. Але в підсумкових таблицях та звітах за 1935 р. значиться 283 тис. крб. Можливо, у зв'язку з ліквідацією об'єднання та з наближенням кінця року відбулася зміна остаточного річного плану в бік зменшення.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 63.
- ³⁵ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 189.
- ³⁶ Там само. – Арк. 232.
- ³⁷ Підраховано автором за ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28.; Спр. 137. – Арк. 61.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 8.
- ³⁹ Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 40.; ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 12.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 4.
- ⁴¹ Побудовано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 78.
- ⁴² ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75 зв.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 3.

- ⁴⁴ Обраховано автором за ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 78.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 96.
- ⁴⁶ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 110.
- ⁴⁷ Побудовано автором за: ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 200, 201, 341, 349.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 201.
- ⁴⁹ Пам'ять народу не убійна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2004. – С. 30.
- ⁵⁰ Пам'ять народу не убійна. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2006. – С. 20.
- ⁵¹ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 195.
- ⁵² Там само. – С. 195.
- ⁵³ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 28.
- ⁵⁴ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 197.
- ⁵⁵ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 55.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 126 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 84.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 8.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 3–49.
- ⁶⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 9.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 63.
- ⁶² ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 279.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 398.; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 32.
- ⁶⁴ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 37.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 174–175.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 52.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 280.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 279.
- ⁶⁹ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 116.
- ⁷⁰ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 198.
- ⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 85. Для порівняння на ринку житнє борошно коштувало від 2 до майже 5 крб., гречана крупа – 4–6 крб., хліб житній від 1 крб. 83 коп. до 3 крб. 30 коп., а пшеничний – від 3 крб. до 4 крб. 60 коп.
- ⁷² ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 181.
- ⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 2, 53, 57, 61.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 42.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 48, 59, 61.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 58.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 49, 111 зв.
- ⁷⁸ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 181.

УДК 94:64:4

Ірина Сиваченко*

НЮРНБЕРГ ЯК МІСЦЕ НІМЕЦЬКОЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У статті розглядається специфіка Нюрнберзького трибуналу як гештальту німецької колективної пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: Нюрнберг, Друга світова війна, трибунал, місце колективної пам'яті.

В статье рассматривается влияние Нюрнбергского трибунала как гештальта немецкой коллективной памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: Нюрнберг, Вторая мировая война, трибунал, место коллективной памяти.

The article suggests an analysis of the influence the Nurnberg Tribunal as Gestalt of the German collective Memory about the World War Two.

Key words: Nurnberg, World War Two, Tribunal, place of collective Memory.

Вирок Нюрнберзького трибуналу, попри сучасні політичні інтерпретації, залишається основним інструментом легітимізації антифашистської пам'яті про Другу світову війну у всьому світі, але насамперед у об'єднаній Німеччині. З цієї точки зору важливо показати особливості розгоргання дискурсу в німецькій історичній науці та суспільно-політичній думці щодо тлумачення рішення Нюрнберзького трибуналу.

В історіографії часів «холодної війни» неодноразово наголошувалось на однозначному розумінні вироку Нюрнберзького трибуналу як справедливого підсумку Другої світової війни, а не просто як суду переможців над переможеними¹. Будь-які спроби з політико-правової точки зору поставити аргументацію вироку під сумнів визнавалися як небезпечний для справи миру крок до ревізії результатів Другої світової війни². З цією точкою зору солідаризувалися й відомі українські історики-германісти І.М. Кулинич та В.Н. Гулевич³.

Зазначимо, що такий підтекст залишається домінуючим й у німецькій історіографії після 1990 року. Причому, зважаючи на посилення неонацистських настроїв у нових федеральних землях, як зазначає Ернст Піпер, уроки Нюрнберзького трибуналу зберігають свою актуальність⁴.

Фактично старовинне місто Нюрнберг перетворилося на ключове місце німецької колективної пам'яті, причому не лише про трагічний націонал-

* Сиваченко Ірина – аспірантка відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.
Науковий керівник – доктор історичних наук Мартинов А.Ю.

соціалістичний період історії. Емоційна прив'язаність А. Гітлера до міста обумовлена його історичним минулим. Воно було неофіційною столицею Священної Римської імперії німецької нації, місцем проведення імперських з'їздів та зберігання імперських реліквій.

Втім, друге за кількістю населення місто Баварії Нюрнберг тісно пов'язано з історією нацизму. Саме тут було місце проведення з'їздів Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, тут були унормовані антисемітські «Нюрнберзькі закони» (1935 р.), франкофонський гауляйтер Юліус Штрайхер випускав тут антисемітське видання «Бунтар».

У серпні 1923 р. в Нюрнберзі нацисти вперше відсвяткували «Німецький день». 1927 року тут відбувся з'їзд нацистської партії, який вважається поворотним моментом на шляху приходу нацистів до влади, а вже 1933 року Гітлер визначив, що Нюрнберг має «назавжди» стати місцем проведення партійних зборів. В районі Дутцентайх 130 будівельних фірм розпочали роботи з будівництва мегастадіону на 400 тис. місць, де з'їзди й мали відбуватися. Але в роки Другої світової війни це будівництво так і залишилося на «нульовому» рівні земляних робіт.

Символічно, що беззаперечною точкою відліку (або ерою) в процесі формування німецької колективної пам'яті про Другу світову війну став Нюрнберзький трибунал. Він не лише підвів ризику під історією війни, а й заклав «гештальт» оцінок злочинів та помилок німецьких націонал-соціалістів. Таким чином колишнє імперське місто Нюрнберг, стало місцем колективної пам'яті про Другу світову війну.

Заради подолання спадщини націонал-соціалізму потрібно було спочатку провести потужну роботу з денацифікації колективної свідомості німців.

Зауважимо, що впровадження до ціннісного ареалу суспільства нацистських пріоритетів відбувалося системно і масштабно. Наприклад, дружина партійного лідера Третього рейху Герда Борман у листі до Мартіна Бормана (від 12.09. 1944 р.) жалкувала з приводу відсутності «хороших підручників, за якими некомпетентні вчителі історії могли б вести уроки, зачитуючи їх вголос»⁵. Історія залишалася ареною битви ідей і після поразки нацистів. Причому німці демонстрували у цій справі прагматизм (наприклад, побудований 1937 р. для Германа Геринга вагон використовувався чотирма канцлерами ФРН до 1974 р., після чого став «предметом пам'яті» в Історичному музеї Бонну).

Для суб'єктів пам'яті пам'ятати далеко не завжди означає робити відповідні висновки з минулого. У цьому контексті можна виділити декілька історичних епох розвитку німецької колективної пам'яті про Другу світову війну. На першому етапі існує попередня інформація, але вона потребує осмислення. Це був етап канцлерства К. Аденауера. На другому етапі за часів «великої коаліції» було виділено проблему відсутності умов для примирення з нацистським минулим. Їй на зміну приходив етап оцінювання та пошуку рішень для подолання проблеми. Цей етап, на нашу думку, був характерним для німецької колективної пам'яті про Другу світову війну доби канцлера Г. Коля. Зрештою, після об'єднання Німеччини 1990 року, зменшується суспільний інтерес до цієї проблеми, хоча й зберігається певний суспільно-політичний консенсус щодо моральних оцінок підсумків Другої світової війни.

Загалом історичні оцінки та колективна пам'ять про Нюрнберзький трибунал, завдяки системним зусиллям німецької громадськості є тотожними. Нюрнберзький процес розпочався 20 листопада 1945 р. й тривав майже одинадцять місяців. Перед трибуналом постали 24 вищі урядовці, які належали до політичної, військової та економічної еліти Третього рейху та разом із А. Гітлером приймали ключові рішення. До речі, звинувачення проти німецького Генерального штабу «було висунуто ще до початку міжнародного суду в Нюрнберзі»⁶.

19 жовтня 1945 р. було подано звинувачувальний акт. Як докази були представлені тисячі документів, книжки, статті, публічні виступи, кіно та фотохроніка. Це дійсно був «процес документів», тобто кожне звинувачення мало солідну доказову базу. Підсудним інкримінувалося розв'язання агресивної війни проти СРСР, здійснення військових злочинів проти людяності, вбивство військовополонених і цивільного населення, грабунок приватної та державної власності, політика рабської праці, переслідування євреїв⁷.

16 жовтня 1946 р. вирок Нюрнберзького трибуналу було виконано. Злочинними були оголошені: керівний склад нацистської партії, таємна поліція (гестапо), охоронні загони (СС) та служба безпеки рейхсфюрера СС (СД). Виправданими, незважаючи на радянську позицію, були банкір Ялмар Шахт (1877–1970), дипломат Франц Папен (1879–1969) та діяч геббельсівської пропаганди Ганс Фріче (1900–1953)⁸. Трупні решти нацистів були спалені в одному з крематоріїв Мюнхена, а попіл розвіяний над притокою річки Ізар. Цей вирок було оцінено світовою та німецькою громадськістю як вагоме звинувачувальне слово історії.

На початку ХХІ ст. Нюрнберзький трибунал та його документи є важливим ментальним інструментом формування історичної пам'яті нових поколінь. Свого нового сенсу він набуває в умовах широкого обговорення долі переможців та Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіним. У чималій кількості праць стверджується, що Гітлер лише «випередив» Сталіна, напавши першим; розповідається, що сотні тисяч колишніх радянських військовополонених та цивільних «остарбайтерів» після 1945 р. опинилися в сталінському «ГУЛАГу». А також популяризуються книги спогадів, де радянська армія на території рейху представлена в ролі варварів⁹.

Російський історик Олександр Звягінцев зазначає, що «у фантастичному за обсягом «гітлерознавстві» він представлений «і як хоробрий воїн Першої світової війни, і артистична натура – художник, знавець архітектури, і як скромний вегетаріанець, і зразковий державний діяч»¹⁰. Гітлер, який покінчив життя самогубством 30 квітня 1945 р. й не був звинуваченим на Нюрнберзькому трибуналі, й у наш час залишається в центрі дискусій. Відомий німецький історик Вернер Мазер слушно зазначає, що створення ареолу «забороненого плоду» навколо головної праці А. Гітлера «Майн Кампф» по завершенні Другої світової війни створює для людей з нестійкою психікою, або схильних некритично сприймати чужі ідеї можливості стати адептами цього «вчення»¹¹. Авторські права на працю Гітлера належать уряду Баварії. Наразі вона заборонена, але за бажання доступна. Тому частина німецьких істориків вважає, що треба ідеї не приховувати,

а показати новим поколінням, аби вони чітко розуміли, до чого ведуть ідеї расової винятковості та світового панування. У такому випадку необхідне політичне просвітництво суспільства. Заради цього, наприклад, впродовж 1966–2004 рр. книга В. Мазера витримала одинадцять перевидань у Німеччині.

Наразі уперше після 1945 р. у Німеччині планують перевидати «Майн Кампф». Копірайт на книгу до кінця 2015 р. належить уряду Баварії. Але нову публікацію готують в Інституті сучасної історії в Мюнхені. Історики запевняють, що хочуть попередити появу неонацистських видань «Майн Кампф», випустивши свій варіант із відповідними коментарями. Уряд Баварії розглядає книгу як пропаганду нацизму, яка заборонена німецькими післявоєнними законами. Але у ФРН вже давно видані щоденники Геббельса та Гімmlера. Книга «Майн Кампф» доступна в Інтернеті і легально видавалася за кордоном, у тому числі у США. В свою чергу єврейська спільнота Німеччини не має єдиної думки з приводу публікації. Багато тих, хто пережив голокост, проти цього, їхні опоненти підтримують думку про потребу видання, доповненого антифашистськими коментарями¹².

Звичайно, окрім державних зусиль у тлумаченні результатів Другої світової війни, чимале значення має індивідуальний досвід. Особистий досвід, так само як і суспільно-політичне становище впливають на оцінки представниками німецької еліти досвіду нацизму. Німецький генерал-фельдмаршал, учасник обох світових війн А. Кессельрінг у своїх спогадах вів мову про потребу «самооцінки та відкритого визнання власних помилок»¹³. Натомість колишній керівник військової контррозвідки бундесверу генерал Г.-Х. Комосса у своїх спогадах наголошує на необхідності для німецької еліти успадковувати «певну частку відповідальності»¹⁴.

Заради досягнення цієї мети впродовж 1945–1949 рр. було закладено основи потужного суспільно-політичного механізму. Першим дивом, яке відклалося у німецькій колективній пам'яті після завершення Другої світової війни стала грошова реформа 1948 року. У країні розпочався культ споживання, яке стало символом німецького економічного дива. Основним гаслом став «добробут для всіх». Це пом'якшило процес денацифікації та ломки суспільних стереотипів.

Нюрнберзький трибунал започаткував процес денацифікації в зонах окупації Німеччини. Але чимало нацистів-«практиків» опинилося на службі західних спецслужб та у розвідувальному підрозділі Р. Гелена. Його особисте розслідування 1962 р. показало, що в «Бундеснахріхтендінст» (БНД) на високих посадах залишалися до 20% співробітників каральних органів нацистської Німеччини¹⁵.

У 1952 р. колишні нацистські чиновники отримали право обіймати державні посади, оскільки ФРН готувалася до вступу в «Європейське об'єднання вугілля і сталі» і потрібні були перевірені кадри. К. Аденауер зазначав, що «вісімнадцятирічних генералів НАТО йому не пробачить»¹⁶. Антифашистські кола в ФРН болісно сприйняли той факт, що офіційний коментатор расових законів Ганс Глобке очолював апарат канцлера К. Аденауера. Але особисто канцлер виступав проти масштабної денацифікації, наполягаючи лише на покаранні винних у скоєнні конкретних злочинів¹⁷.

На початку 1960-х рр. у ФРН популярними були ідеї пом'якшення покарань військовим злочинцям. В очах суддів злочин за наказом перестав бути злочином за терміном давності¹⁸. Та вже саме обговорення такої можливості створило міжнародний скандал. Ізраїльським спеціальним службам довелося викрадати в Аргентині «архітектора» остаточного вирішення єврейського питання Ейхмана та судити його в Єрусалимі. Виплати репарацій Ізраїлю дали можливість забезпечити зовнішньополітичну кредитоспроможність ФРН. За це Аденауер 1953 р. став «людиною року» за номінацією американського журналу «Тайм»¹⁹.

До 1962 р. у німецьких істориків не було доступу до документів Гітлера та НСДАП. У 1952–1956 рр. криміналісти баварських органів юстиції провели детальне розслідування з метою встановлення факту та часу самогубства А. Гітлера. Єдина рідна сестра Гітлера – Паула до самої своєї смерті в 1960 р. претендувала на матеріальну частину спадку «фюрера»²⁰.

Загалом колективна пам'ять залишалася тісно пов'язаною не лише із символічними, а й із матеріальними обставинами. В 1963 р. канцлер Л. Ерхард відмовився збільшувати пенсії жертвам Першої світової війни. Соціальне невдоволення стало символом колективної пам'яті й серед постраждалих у роки Другої світової війни. 1965 року виникла загроза «тихої амністії» всім нацистським військовим злочинцям за терміном давності. Вважалося, що той, кому німецька юстиція не встигне висунути звинувачення до цього терміну, звільниться від відповідальності незалежно від важкості скоєного злочину. Експерти та політики розділилися на дві групи: тих, хто закликав зробити вибір між правовою державою та справедливістю та тих, хто вважав недопустимим користуватися правовими ідеями щодо нацистів, які неодноразово нехтували нормами права²¹.

Гостроти дискусії додало зміцнення політичних позицій легальних неонацистів. У січні 1967 р. «Націонал-демократична партія Німеччини» провела своїх депутатів до ландтагів Баварії та Гессену. Але «Покоління 1968 року» вже відмовлялося жити за цінностями батьків, які асоціювалися з ерою Аденауера. Відомий баварський політик Франц-Йозеф Штраус назвав це зміною менталітету, яка визначалася невизначеністю, невдоволенням, стурбованістю за минуле, теперішнє й майбутнє²². Сучасники війни після 1945 р. створили економічне диво, але замовчували свої переживання доби нацизму.

Молодше покоління було більш вільним. 7 листопада 1968 р. активістка «позапарламентської» радикальної опозиції 29-річна Беата Кларсфельд вдарила по обличчю федерального канцлера «великої коаліції» Курта Георга Кізінгера. Післявоєнне покоління безкомпромісно повстало проти військового минулого. Німецька студентська молодь пам'ятала, що К. Кізінгер вступив до НСДАП навесні 1933 р., аби працювати у пропагандистському відділі міністерства закордонних справ Третього рейху. Беата Кларсфельд запевнила, що своїм вчинком хотіла довести, що західнонімецька молодь проти того, аби нацист був федеральним канцлером. Іронія історії полягає в тому, що цей інцидент запам'ятався німцям більше, ніж сам канцлер «великої коаліції».

Соціал-демократ та учасник Руху Опору Віллі Брандт, який у цьому уряді був міністром закордонних справ та творцем нової східної політики ФРН, став символом примирення між нацистським минулим та демократичним сучасним Західної Німеччини. Він стверджував, що «історія не повинна бути хомутом, який не відпускає від нас наше минуле». Хоча відносини Брандта та Кізінгера були непростими, коаліційний союз колишнього члена НСДАП та емігранта антифашиста символізував примирення західних німців із власною історією²³.

Відмова влади ФРН від територіальних претензій та визнання реалій, які склалися після 1945 р. в очах громадськості було зрадою німецьких інтересів, хоча Федеративна Республіка лише визнала факт втрати земель за результатами Другої світової війни. Із підписанням договору про визнання Німецької Демократичної Республіки не було втрачено нічого, окрім того, що було втрачено ще 1949 року. Гельмут Коль наголошував, що єдність Німеччини настане, коли цього захочуть всі європейці, щойно історія це допустить. Зрештою, високий ступінь засвоєння німцями уроків Нюрнберзького трибуналу дало можливість посилити довіру до них з боку інших європейських народів, що зробило доцільним возз'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 року.

Підтримка антифашистських традицій залишається основою державної історичної політики у ФРН. У листопаді 2001 р. було відкрито документальний центр території партійних з'їздів. Зокрема у верхній частині будівлі розміщено постійно діючу виставку «Засліплення й насилля»²⁴. Німці все ще ставлять питання щодо провини та відповідальності поколінь своїх дідів та батьків, наслідуючи певну частку відповідальності.

Зазначимо, що уроки Нюрнберзького трибуналу залишилися важливим прецедентом для міжнародного судочинства й після завершення «холодної війни». Першим подібним досвідом стала діяльність Гаазького міжнародного трибуналу щодо військових злочинів, скоєних на території колишньої Югославії²⁵.

Отже, Нюрнберзький трибунал та його рішення визначають створення образу не лише німецької колективної пам'яті про Другу світову війну, а й відіграють важливу роль у легітимізації процесу засудження війн як злочинів проти людства у сучасному глобалізованому світі.

¹ Абуш А. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории. / Пер. с нем. – М., 1962.

² Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во второй мировой войне 1939–1945. – М., 1968.

³ Кулініч І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969.; Гулевич В.Н. У боротьбі проти неофашизму у ФРН (1965–1971). – К., 1972.

⁴ Piper Ernst. Kurze Geschichte des Nationalsozialismus. Vom 1919 bis Heute. – Hamburg, 2007. – S. 44.

⁵ Борман М. Письма. / Пер. с англ. – М., 2006. – С. 142.

⁶ Гёрлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945. – М., 2005. – С. 477.

- ⁷ *Kästner Klaus*. Die Völker klagen an. Der Nürnberger Prozess 1945–1946. – Darmstadt, 2005. – S. 56.
- ⁸ *Goda Norman*. Kalter Krieg um Speer und Hess. Die Geschichte der Gefangenen von Spandau. – Frankfurt am Meine. 2009. – S. 45.
- ⁹ *Нольте Э*. Европейская гражданская война. Национал-социализм и большевизм. 1917–1945. – М., 2003. – С. 59.
- ¹⁰ *Звягинцев А.Г.* Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». – М., 2010. – С. 5–6.
- ¹¹ *Мазер В*. История «Майн Кампф». Факты, комментарии, версии. / Пер. с нем. – М., 2007. – С. 3.
- ¹² «Біблію фашизму» планують перевидати // *Голос України* – 2010. – 10 лютого. – С. 7.
- ¹³ *Кессельринг А*. Солдат до конца. Воспоминания. / Пер. с нем. – Мн., 2004. – С. 11.
- ¹⁴ *Комосса Г.-Х*. Немецкая карта. Тайная игра секретных служб. – М., 2009. – С. 10.
- ¹⁵ *Абехаген Карл-Хайнц*. Канарис. Руководитель военной разведки вермахта 1935–1945. – М., 2006. – С. 125.
- ¹⁶ Bilanz des Zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft // *Historische Zeitschrift*. – April 1956. – Band 181. – Heft 2. – S. 382.
- ¹⁷ *Lomatzsch Erich*. Hans Globke (1898–1973). Beamter im Dritten Reich und Staatssekretär Adenauers. – Frankfurt am Mein. – 2009. – S. 34.
- ¹⁸ *Markus Freund*. Geschichte der zweiten Weltkrieges in Dokumenten // *Historische Zeitschrift*. – Dezember 1958. – Band 186. – Heft 3. – S. 635.
- ¹⁹ *Ежов В.Д.* Конрад Аденауэр – немец четырёх эпох. – М., 2003.
- ²⁰ *Иоахимсталер А*. Смерть Адольфа Гитлера. Легенды и документы. / Пер. с нем. – М., 2006. – С. 16.
- ²¹ *Goldensohn Leon*. Die Nürnberger Interviews. Gespräche mit Angeklagten und Zeugen. – Düsseldorf, 2005. – S. 157.
- ²² *Strauss Franz-Josef*. Die Erinnerungen. – Berlin, 1989. – S. 134.
- ²³ *Bahr Egon*. Der deutsche Weg. – München. – 2003. – S. 92.
- ²⁴ www.museen-nuernberg.de
- ²⁵ *Kuschnik Bernhard*. Der Gesamtatbestand des Verbrechens gegen die Menschlichkeit. Herleitungen, Ausprägungen, Entwicklungen. – Berlin, 2009.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК–2010

Випуск 13

Частина 1

Головний редактор

Тарас Чухліб

Заступник головного редактора

Андрій Блануца

Комп'ютерна верстка:

Світлана Блашук, Ірина Хромова

Тексти подаються у авторській редакції

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК (2010) / Головний редактор
Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – К.: Інститут історії
України НАН України. – Вип. 13. – Ч. 1. – 252 с.